

• політологія • історія • соціологія • психологія

• Політичний менеджмент •

№ 5(44)
2010

Редакційна колегія

Віктор Андрущенко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Михайло Багмет, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, проректор Чорноморського державного університету ім. П. Могили

Євгеній Бородин, доктор історичних наук, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України

Микола Головатий, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, проректор з наукової роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Олексій Картунов, доктор політичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних наук Університету економіки і права „КРОК”

Людмила Кормич, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач кафедри соціальних теорій Національного університету „Одеська юридична академія”

Ірина Кресіна, доктор політичних наук, член-кореспондент Національної академії правових наук України, академік Української академії політичних наук, завідувача відділом правових проблем політології Інституту держави і права ім. В. М. Корецького Національної академії наук України

Андрій Кудряченко, доктор історичних наук, член-кореспондент Української академії політичних наук, директор Інституту європейських досліджень Національної академії наук України

Юрій Левенець, доктор політичних наук, академік Національної академії наук України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Микола Михальченко, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії наук України, президент Української академії політичних наук, завідувач відділом теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Май Панчук, доктор історичних наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Анатолій Романенко, головний консультант Українського центру політичного менеджменту, заступник головного редактора журналу

Фелікс Рудич, доктор філософських наук, академік Української академії політичних наук, завідувач відділом теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валерій Солдатенко, доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, голова Українського інституту національної пам'яті

Анатолій Толстоухов, доктор філософських наук, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, Міністр Кабінету Міністрів України, шеф-редактор журналу

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, президент Українського центру політичного менеджменту, головний редактор журналу

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, завідувач відділом етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, головний науковий співробітник відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України

Валентин Якушик, доктор політичних наук, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”

З М І С Т

ТЕОРІЯ

Радмила Войтович. Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації	3
--	---

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Дмитро Дубов. Підходи до формування тезаурусу у сфері кібербезпеки	19
Ангела Акайомова. Невербальні знаки в політичній семіотиці	31

ІСТОРІОСОФІЯ

Олександр Швирков. Картина світу та політична дія	38
--	----

ПРОБЛЕМИ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Марія Кармазіна. Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка	50
Микола Дмитренко. Інноваційний розвиток України	68

ПОЛІТИЧНІ ІНСТИТУТИ І ПРОЦЕСИ

Олена Рибій. Природа трансформацій політичних інститутів	82
Оксана Шпортько. Поле публічної політики	90

ФОРМИ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ

Марина Зелінська. Інститут президентства в дослідженнях зарубіжних авторів	96
Інна Тукаленко. Влада і насильство: конфігурації взаємодії	104

ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО

Сергій Телешун, Андрій Журавльов. Електронний інформаційний простір і публічна політика	113
--	-----

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА

Олег Рудакевич. Імперативи національної політичної культури	128
--	-----

СОЦІАЛЬНА ПОЛІТИКА

Леонід Ільчук. Соціальний компонент економічної безпеки: політологічний аспект	137
Олексій Шуба. Проблеми соціальної нерівності в Україні в контексті соціальної безпеки	143

ЕТНОПОЛІТОЛОГІЯ

Анатолій Малюська. Національні меншини і формування внутрішньої і зовнішньої політики України	147
Мар'я Гриневич. Етнонаціональні особливості політичної участі молоді в сучасній Україні	161

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Ірина Овчар. Процедура формування і законодавче регулювання міждержавної політики	168
--	-----

МІЖНАРОДНА БЕЗПЕКА

Андрій Тюшка. Сучасна стратегічна культура Німеччини і Франції	177
---	-----

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Вийшов у світ №5 (43) журналу „Соціальна психологія”	190
--	-----

Рекомендовано до друку

Вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України.
Протокол № 5 від 27.09. 2010 р.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах,
відповідальність несуть автори. Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Підписано до друку 06.10.2010 р. Формат 70 x 100/16.

Офсетний друк. Ум.-друк. арк. 15,2. Облік.-вид. арк. 12,1. Зам. № 435. Наклад 300 примірників

Надруковано з готових фотоформ видавництва „Інтер Графіка”

36000, м. Полтава, вул. Кагамлика, 80

© Український центр політичного менеджменту, 2010

УДК 316.32

Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації в умовах глобалізації

Радмила Войтович,
доктор наук з державного управління,
професор кафедри філософії
і методології державного управління
Національної академії державного управління
при Президентіві України

В результаті соціальної трансформації, якої зазнав сучасний світ в умовах глобалізації, сконструювався новий тип соціальної структури та нова форма соціальної організації людей, які іменуються мережевим суспільством. Теорія мережевих структур сьогодні проникає у всі сфери людської життєдіяльності і у всі процеси світового розвитку (глобальні, регіональні, економічні, культурні, соціальні), а тому все частіше спонукає держави до активної участі у міжнародних організаціях, подекуди шляхом обмеження свого суверенітету та мобілізації власних можливостей розвитку.

Ключові слова: глобалізація, мережеве суспільство, соціальні структури.

As a result of social transformation in the conditions of globalization the new type of social structure and the new form of social organization of people called network society were constructed. Today a theory of network structures gets to all spheres of human vital activity and in all processes of world development (global, regional, economic, cultural, social), and that is why more frequently induces the states to take part in international organizations, sometime limiting their sovereignty and mobilizing own possibilities of development.

Keywords: globalization, network society, social structures.

Концепція світоустрою, яка базується на мережевій методології, має кілька варіантів реалізації, а саме: вона здатна як забезпечити певну світоцілісність, так і має всі шанси призвести до встановлення світової анархії. Тому цілком виправданим для більшості країн є сьогодні питання включатися чи ні в глобальні мережі світового розвитку, приймати чи ні встановлені правила взаємодії. Слід відзначити, що мережева організація суспільства існувала майже завжди, проте більше можливостей для формування мережових відносин з'явилося саме в умовах глобалізації, яка викликала зростання внутрішньої взаємопов'язаності світової системи, стала ефективним каталізатором трансформаційного розвитку сучасного світу, адекватно реагуючи на його внутрішні та зовнішні виклики, а це, у свою чергу, призвело до спрощення процесу налагодження зв'язків між суб'єктами глобального простору.

Проблема визначення сутності і специфіки функціонування мережевого суспільства для методології розвитку сучасної науки не є новою, проте окремі аспекти її розгляду так і не мають достатнього висвітлення в сучасних дослідницьких підходах. Так, зокрема, не достатньою мірою розкрито сутність, зміст і форми мережевого суспільства в умовах глобалізації, значна кількість сучасних підходів зводиться до розуміння його сутності, виходячи із засад інформаційно-комунікативного розвитку, що реально не розкриває характеру формування мережевого світогляду в умовах глобалізації, адже тут включаються інші фактори. У цьому плані особлива роль належить, зокрема, дослідженням М. Кастельса, О. Ойнера, К. Келлі, Е. Камерона, Р. Барбука. Саме це безпосередньо визначає методологічний інтерес здійснення аналізу окресленої нами проблеми.

Відповідно до цього **метою статті** є аналіз особливостей виникнення і функціонування мережевого суспільства як нової форми соціальної організації в умовах глобалізації. Досягнення цієї мети обумовлює розв'язання низки завдань, а саме: аналізу основних умов і факторів виникнення мережевого суспільства; розкриття сутності його функціонування; визначення основних його структурних елементів; характеристики співвідношення національної держави та мережевого суспільства в сучасних умовах.

Глобалізація в сучасній її формі призвела до зародження мережевого світоустрою, де суб'єкти мереж усвідомлюють себе цілісністю глобального простору, яка відкрита для будь-яких форм взаємодії і не обмежена певними зв'язками. Аби вижити в сучасному світі люди та країни мають приймати мережевий спосіб взаємодії; навіть щоб протистояти мережевим принципам сучасного розвитку їм все одно потрібно перебувати у мережі.

Мережа, у свою чергу, є організаційною структурою, що характеризує взаємодію сукупності об'єктів, об'єднаних певними формами зв'язків, які базуються на взаємодії людей. Основою взаємодії є реалізація спільних інтересів незалежно від геополітичного чинника; це забезпечує відповідні соціально-політичні та культурно-історичні зміни в сучасному світі.

Р. Барбрук, до речі, у створенні мережі вбачає „нову парадигму суспільства, в межах якої мають перебудуватись бізнес, уряд і культура” [1]. Це свідчить, що мережеве суспільство ґрунтується, в першу чергу, на зміні парадигми суспільних відносин та системи державного управління, котра потребує нового стрижня побудови цивілізаційної культури, у ролі якого і виступає мережа.

На думку О. Давидова, „в мережі всі дії і предмети прагнуть до підпорядкування мережевій логіці, в силу чого для ізольованих систем просто немає місця... а тому мережа – це високопотенційний сплав людей та ідей, рух сили якого – ризик, динаміка та безупинна творчість” [2]. Приблизно такої ж думки дотримується і А. Соломонс, обґрунтовуючи в праці „Влада мереж” доцільність впровадження у науковий обіг категорії мережі задля того, щоб закрити лакуни, які проявляються при співставленні старих теоретичних моделей з новою дійсністю.

Глобально стратегічний характер розуміння мережі запропонував теоретик концепції мережевого суспільства М. Кастельс, на думку якого „мережа – це колективна взаємодія, котра через волокно та ефір пов’язує в єдине ціле об’єкти живої і неживої природи, кількість яких швидко зростає. Вузлом мережі може стати все, що здатне вдаватись до обміну даними. Причому вузлу зовсім не обов’язково володіти розвинутим інтелектом, оскільки розумний результат можна отримати, правильно поєднавши не надто складні речі. Таке поєднання зовсім не змінює принцип здійснення дії і саме завдяки цьому задає нові правила поведінки” [3].

Характерною властивістю мережі, на відміну від усіх інших форм організаційної структури, є те, що в ній не існує чітко виражених центрів і меж. Відтак саме мережа як основна форма організації сучасного світоустрою є гнучкою системою ситуаційних зв’язків, які формуються між суб’єктами глобального простору, що дозволяє зафіксувати нову соціальну структуру, котра характеризує варіативність і мобільність розвитку сучасного світу. Тобто йдеться про рівень соціальної самоорганізації, який забезпечує внутрішню цілісність і несуперечливість мережі, кожен з елементів якої є складовою мережевої системи більш загального характеру і перебуває у ній на умовах рівноправного зв’язку.

З уваги на це необхідно вказати на основні критерії об’єднання в мережі. На нашу думку, ними можуть бути: 1) мотив, 2) форми взаємодії, 3) способи функціонування в мережі, 4) засоби співіснування в мережі, 5) правила. Проте, незважаючи на це, мережа як організаційна структура не має певних закономірностей свого функціонування: вона носить епізодичний та випадковий характер, а тому визначити конкретні стандарти, яких доцільно дотримуватися в межах певної мережі, принципово неможливо.

Все це свідчить, що мережа як форма соціальної організації має суттєві переваги над традиційними ієрархічними зв’язками, оскільки вони найбільш рухливі та найбільш адаптивні. Проте у функціонуванні мереж спостерігаються певні труднощі, пов’язані, у першу чергу, з координацією

функцій управління мережею, а також різними розмірами мереж, що заважає налагоджувати комунікативні зв'язки як у межах окремої мережі, так і між ними. Така рухливість мереж є досить ефективною формою соціальної життєдіяльності, оскільки шляхом латентного, децентралізованого та скоординованого налагодження взаємодії їм вдається забезпечити найвищий рівень організації соціальних дій. Рухливість та мобільність переструктурування мереж призводять до виникнення нових форм соціальної організації в умовах глобалізації.

Це підтверджується й дослідженнями Г. Смітса, на думку якого „мережі децентралізують виконання та розподіляють прийняття рішень; у них немає центру, вони діють за бінарною логікою: включення/виключення, все, що відбувається в мережі, корисне і необхідне для її існування... якщо вузол мережі перестав виконувати корисну функцію, то він відчувається нею і мережа заново реорганізується” [4]. Це відповідає так званому стратифікованому підходу у функціонуванні мережевого суспільства, згідно з яким окремі мережі є більш важливими елементами на відміну від інших, які ще перебувають у мережі, проте їх перебування у ній жодною мірою не може приводити до домінування одних мереж над іншими, адже тут йдеться про єдину мережеву логіку взаємодії, побудовану на принципах паритетності кожної мережі. Таким чином, мережа як форма соціальної організації є абсолютно вільною від будь-яких форм регламентації, а також ціннісно-нейтральною, оскільки вона є умовою і засобом реалізації певних цілей.

Виходячи з цього, можна класифікувати основні ознаки мереж. Так, на думку О. Неклесси [5], до них слід віднести неформальність, мобільність і дискретність. Особливою ознакою функціонування суб'єктів у мережі є незалежність, яка, на думку В. Чучкевича [6], характеризується: свободою вибору завдань та відповідальністю за них; множинністю лідерів (лідер як носій ресурсів, індивідуальний стиль функціонування мережі); об'єднавчою метою (індивідуальний інтерес кожного члена мережі недосяжний поза мережею); добровільністю зв'язків (що, у свою чергу, забезпечує гнучкість структури і склад мережі, швидку зміну об'єму ресурсів у ній); множинністю рівнів взаємодії (кожен діє з іншим без посередництва). До основних ознак суб'єктів мережевих структур Ю. Хабермас, [7] на відміну від інших, відносить відкритість, спонтанність, небезпеку, надмірну рихлість та бюрократизацію.

О. Бузгалін [8], спираючись на дослідження М. Кастельса, охарактеризував мережеві структури такими ознаками, як: неієрархічність, децентралізація, переважно горизонтальна або функціональна кооперація учасників; гнучкість, рухливість, мінливість форм і конфігурацій, легкість і швидкість створення та розпаду структур; відкритість мереж для „входу” і „виходу”, загальнодоступність ресурсів (передусім, інформаційних); рівноправність учасників мережі незалежно

від їх ролі, масштабу, ресурсів; вторинність форм і структур стосовно змісту діяльності; унікальність мереж.

Р. Патюрель до основних ознак мережевої організації відносить „опосередкованість впливу (здійснюється побічно); використання „слабких зв'язків”, які є більш результативними, ніж традиційні; первинну роль інформації в організації відповідних мереж; зменшення ролі часу і простору; зорієнтованість мережі на результат, а не на процес; можлива „короткотривалість” у функціонуванні мереж; висока мобільність; консенсусність прийняття рішень” [9].

Саме такі ознаки, що характеризують мережу як нову форму соціальної організації, цілком відповідають змісту розгортання сучасних глобалізаційних процесів.

Інституціоналізацією функціонування мереж є їх поєднання у глобальну матрицю, яка і виступає у ролі мережевого суспільства.

Поняття мережевого суспільства увів у науковий обіг М. Кастельс у праці „Зародження мережевого суспільства”. На його думку, „мережеве суспільство – це специфічна форма соціальної структури, яка характеризується настанням інформаційної доби”, адже тут „влада інформаційних потоків переважає над потоками влади” [10]. Основна позиція вченого зводиться до того, що мережеве суспільство характеризує зміну способів виробництва, впровадження виробничих відносин нового типу, що викликає зміни суспільних відносин. Відтак у межах мережевого суспільства формується нова форма взаємовідносин між суспільством і державою, яка базується на мережевих принципах. Так формуються мережеві відносини та мережеві структури суспільства.

Мережеве суспільство в умовах глобалізації становить принципово нову форму світоцілісності, здатну до самоорганізації, реструктурування та самовпорядкування. Як певна система, воно перебуває у стані постійного розширення, оскільки різною мірою та різними шляхами проникає у всі суспільства. Виходячи з цього, під мережевим суспільством слід розуміти структуровану об'єктивну реальність, яка може бути класифікована за двома рівнями — горизонтальним і вертикальним.

До горизонтального рівня мережі належать зв'язки між людьми та окремими організаційними структурами, які формуються в межах національної держави. Фактично йдеться про так звані медіа-структури як певні колективні об'єднання, під якими розуміємо окремо взятую особистість з її смаками, переконаннями, ідеями, поглядами, котра для реалізації своїх інтересів налагоджує індивідуальні форми зв'язку. Проте у цьому плані сучасні умови глобалізованого простору вкрай неоднозначні, оскільки „з одного боку, рівень мобільності людини дозволяє їй досить вільно і швидко переміщуватися в соціальному просторі, незалежно від цілей, які вона переслідує, обирати зв'язки та способи дій, а з іншого боку, мережі, в яких вона задіяна, самі певним чином диктують зв'язки й певні зразки поведінки, яких вона має дотримуватися” [11].

До вертикальних належать зв'язки, що формуються на основі взаємодії держав задля реалізації їх спільних інтересів, і можуть класифікуватися як глобальні соціальні зв'язки. Йдеться про міждержавні (транснаціональні) мережі (спільноти), які шляхом використання механізмів мережевої організації створюють умови інкорпорування різних організаційних структур у нову глобальну систему.

Мережеве суспільство як нова форма соціальної організації забезпечує реалізацію оптимальних форм поєднання індивідуального і колективного, державного і загальнонаціонального, професійного і самобутнього шляхом побудови нової інституціональної взаємодії суб'єктів глобального простру. Отже мережеве суспільство за своєю організаційною структурою спрямовується на майбутнє, ніби зобов'язується здійснити прорив у нього. Так, на думку О. Кіреєва, саме „мережеві інновації слід розглядати як фронтір – прорив у майбутнє, який забезпечується за рахунок інтерпретації реальності” [12].

У контексті нашого аналізу принципово важливим є дослідження процесів становлення мережевого суспільства як нової історичної реальності в умовах глобалізації. Так, на думку М. Кастельса, „починаючи з 70-х років, у світі паралельно розпочались три важливі і незалежні між собою процеси: інформаційно-технологічна революція, культурні та соціальні рухи 60-х – 70-х років, криза, яка призвело до переструктурування двох тодішніх соціально-економічних систем – капіталізму та етатизму, що й стало основною причиною появи мережевого суспільства” [13]. Нині етатизм і капіталізм як такі не в змозі адаптуватись до сучасних глобалізаційних вимог, що зрештою і призвело до економічних колізій і втрати політичного контролю у різних сферах життя суспільства.

В межах окремих дослідницьких підходів з метою обґрунтування ідеї становлення мережевого суспільства розроблено технологічну парадигму, яка зводить сутність його виникнення до індустріального та постіндустріального типів суспільного розвитку, які базуються на розвитку мікроелектроніки, генної інженерії та інформаційно-комунікативних технологій. Проте це не може бути визначальним критерієм, адже поява нових знань та інформації є фактором розвитку будь-якого типу суспільства. З нашої точки зору, принципово новим фактором у становленні мережевого суспільства є виникнення мереж інформаційних технологій, а вони, у свою чергу, є результатом індустріально-технологічного розвитку. Тому сьогодні буде принципово неправильним зводити становлення мережевого суспільства лише до інформаційного розвитку і, зокрема, до розвитку Інтернету як універсального інструментарію налагодження інтерактивної комунікації між суб'єктами глобального простру в межах одного часово-просторового виміру. Хоча і цей фактор відіграє важливу роль у становленні мережевого суспільства, однак він не може бути єдиним і визначальним. Приблизно такої ж думки дотримується і М.Кастельс, який вважає, що „мережеве суспільство характеризується одночасною

трансформацією економіки, праці та зайнятості, культури, політики, державних інститутів і, зрештою, простору і часу. Нові інформаційні та комунікативні технології, будучи вкрай необхідним інструментом багатовекторної трансформації, не є її причиною” [14]. Майже тотожним є розуміння мережевого суспільства, запропоноване К. Келлі, на думку якого воно „є модифікованою формою інформаційного соціуму” [15], адже ера комп’ютерів вже минула, а тому, враховуючи це, важко передбачити специфіку функціонування мережевого суспільства у майбутньому.

Проте, в межах цього підходу, ми виходимо з фактора впливу глобалізації на становлення мережевого суспільства. А тут є принципова відмінність у розумінні мережевого суспільства, оскільки в умовах глобалізації спрощуються форми налагодження зв’язків між людьми, а тому світ стає більш відкритим та індикативним (швидше піддається адаптації й модернізації). Отже саме глобалізація як об’єктивний процес призвела до появи мережевих форм взаємодії між людьми і державами, а це, у свою чергу, створило нові тактичні й стратегічні зв’язки і структури, які стали новими механізмами соціальної регуляції.

Згідно з цим, важливим питання є класифікація способів створення мереж як нових форм соціальної організації в умовах глобалізації. Однією з умов появи мережевого суспільства є збільшення „системної свободи”, що безпосередньо визначає відповідний спосіб об’єднання у мережі. Це, зокрема, підтверджується дослідженнями Х. Мартіна і Г. Шумана, на думку яких „мережа як соціальний устрій є найбільш адекватною формою об’єктивної реальності, зростання її цілісності, здатної до самоорганізації, яка є необхідною умовою збільшення системної свободи” [16].

Дещо іншої точки зору дотримується Ф. Фукуяма, який спосіб об’єднання людей у мережі бачить крізь призму чотирьох основних факторів, які пронизують всі пласти соціальної структури, а саме: „виробництво, споживання, досвід і влада” [17]. Саме ці фактори забезпечують відповідну реконструкцію цілей та ресурсів і сприяють налагодженню різних форм зв’язків між людьми, позбавлених будь-яких форм приписів та обмежень. Так, зокрема, виробництво є засобом трансформації певної реальності з метою підпорядкування її власним інтересам шляхом отримання нового продукту. Виробництво з необхідністю передбачає налагодження відповідних зв’язків між людиною і природою, безпосередньо між людьми, між окремими групами та державами. Однією з форм оволодіння продуктом виробництва є споживання, яке передбачає налагодження мереж, які дозволяють індивідуалізувати продукт виробництва в межах певної мережі. Важливим фактором створення мереж є також досвід, який з необхідністю передбачає створення мереж, які б забезпечували набуття та реалізацію знань на практиці шляхом взаємообміну між поколіннями та окремими соціальними групами. Досвід у цьому плані в першу чергу спрямовується на забезпечення інформаційних та людських потреб, що увиразнює необхідність перебування людини у

мережі. Влада, у свою чергу, є одним із способів функціонування мережі. Так, відповідно до концепції Ф. Фукуями, „влада являє собою вплив одних людей на інших з метою нав'язати свою волю шляхом використання потенційного чи актуального, символічного або ж фізичного насилля” [18]. Формою інституціоналізації влади в мережі є суспільні інститути, які забезпечують функціонування владних відносин шляхом здійснення контролю та регламентації домовленостей між суб'єктами мережі. Саме влада є ефективним механізмом створення й функціонування мереж, оскільки вона передбачає певні форми зв'язку та формування відповідної системи відносин.

Аналізуючи способи створення мереж, слід звернути увагу і на форми символічної взаємодії, які теж з необхідністю призводять до формування певних мереж. Так, зв'язок індивіда або ж і його приналежність до певної культури може бути відповідною формою мережі, оскільки „індивід може засвоювати і прилаштовуватись до культури, створюючи, таким чином, свої індивідуальні ідентичності, які визначаються його досвідом” [19].

Одним із способів створення мереж є також технологія як „специфічний компонент соціальної структури”, в межах якого формуються інструменти, правила, процедури і прийоми, за допомогою яких „люди впливають на природу, себе та інших людей” [20]. В процесі реалізації таких технологій і створюються відповідні мережі, котрі модифікують соціальну структуру в умовах глобалізації.

Слід відзначити, що важливим аспектом налагодження мережевої комунікації в сучасному суспільстві є формування нової системи взаємозв'язків між людьми, яка визначається ступенем активності щодо включення в структури мережевого суспільства і є основним критерієм визначення рівня суспільного розвитку, стабільності та ефективності його управлінської системи.

Проте, на нашу думку, важливим способом створення мереж є об'єднання людей і структур на основі розв'язання спільних проблем, які турбують суб'єктів глобального простру. Так, і досі актуальною лишається формула „проблемних мереж”, започаткована ще у 1960-ті роки. Згідно з нею, відповідно до кожної проблеми створюється мережа суб'єктів, які володіють певними знаннями, досвідом і ресурсами для вирішення актуальних проблем. Саме тому, залежно від специфіки проблем та можливостей їх розв'язання, доцільно визначати характер (горизонтальні, вертикальні), стійкість та тривалість відповідних форм мереж. Треба відзначити, що саме стійкість і тривалість мереж характеризує зростання світоцілісності та визначає тип взаємодії між суб'єктами мережі, адже для людини характерні не будь-які форми зв'язку, а саме ті, що базуються на паритетності, рівноправності взаємодії, а, головне, слугують не вузькокорпоративним інтересам, а загальним.

Тому при побудові глобальних соціальних мереж доцільно говорити про збіг базових цінностей та настановлень, характерних для тієї чи

іншої спільноти. Мережа як така жодною мірою не може базуватись на радикальних настановленнях, адже вона має забезпечувати певну єдність між суб'єктами, а також і відповідну систему їх взаємодії. Все це засвідчує те, що конвенціоналізм є одним з головних способів формування мереж як певної структури, котра є результатом досягнення згоди між людьми.

Відповідно до цього, важливим питанням у контексті нашого аналізу є визначення фундаментальних принципів і цінності функціонування мережевого суспільства в умовах глобалізації. Це в особливому ракурсі актуалізує питання про зміст політики мережевого суспільства, зокрема про нормативно-правові регулятиви, які забезпечують паритетність і рівноправність зв'язків між суб'єктами глобального простору, а, головне, чи можливо досягнути справедливості у стосунках між ними. Слід наголосити, що головним за таких умов є не захист інтересів і прав окремої людини чи держави, а перетворення їх на предмет інтересу партнерів мережевого суспільства, де спільно виводиться формула відповідного рішення. Так, на думку О. Давидова, „мережеве суспільство є постійна зміна результату, майже миттєве перекомпонування значної кількості відносин... будь-якого роду чітко оформлені структури у мережевому суспільстві є епізодичними та випадковими” [21]. Проте, на нашу думку, скоріше за все основними принципами функціонування мережевого суспільства мають бути технології кризового менеджменту, оскільки саме вони можуть забезпечувати постійну корекцію стратегій суспільного розвитку, аби утримувати адекватний зв'язок з реальністю.

Тут, у першу чергу, йдеться про визначення тотожностей і відмінностей в інтересах і потребах між державами, які визначаються їх культурно-історичними факторами. В протилежному випадку це призведе до зіткнення інтересів в межах мережевого суспільства й виникнення так званого мережевого конфлікту, адже універсалізація мережевих принципів суспільного розвитку не завжди може бути прийнятною для всіх суб'єктів глобального простору.

Принципи мережевого суспільства визначають політику функціонування як окремих мереж, форми їх взаємодії, так і політику превалювання якоїсь мережі. У зв'язку з цим можна виокремити мережі американізації, китаїзації, японізації тощо, котрі прагнуть весь світ підвести під конкретні стандарти розвитку і функціонування і на основі цього створити свої корпоративні мережі. З огляду на це, мережеве суспільство виступає в ролі так званого методологічного інтегратора, який задає нову структуру глобального розвитку шляхом налагодження безперервної самоорганізації внутрішнього простору національних держав. У цьому ракурсі можна говорити про мережеву політику та мережеву економіку, мережеву культуру, мережеву технологію, мережеву науку. Зокрема, результатом останньої стали так звані універсальні теорії, що сформувалися завдяки транснаціональним науковим мережам (об'єднанням вчених, які розв'язували спільні наукові завдання). Мережева політика — це політика

окремої національної держави, яка базується на загальнопланетарних принципах і підтримується окремими суб'єктами глобального простору. Свідченням її реалізації стала низка „кольорових революцій”, яка недавно розгорнулася на пострадянському просторі.

Виходячи з логіки розуміння мережевого суспільства як специфічної форми соціальної організації, необхідно розглянути структуру мережевого суспільства, виокремивши її основні структурні елементи, котрі визначаються сферами їх функціонування, формами діяльності та відповідним типом суспільного розвитку.

Структурними елементами мережевого суспільства виступають окремі структури, які формують власні мережі, в результаті чого та в залежності від конфігурації мережевої організації і статусу такі структури виконують різні функції та наділяються відповідними повноваженнями. Це, у свою чергу, свідчить, що мережеве суспільство породжує нову соціальну динаміку, окремі стратегії розвитку суб'єктів глобального простору, які видозмінюються в результаті інституціоналізації та здобувають нові форми діяльності. Таким чином, згідно з логікою нашого дослідження, здійснимо аналіз структур, які становлять зміст функціонування мережевого суспільства.

Інформаційні структури

Сучасні інформаційні технології є важливим фактором формування інформаційних структур, взаємодія яких і становить глобальні інформаційні мережі. Тут можна говорити про медійні мережі, які нині застосовуються як у діловому спілкуванні, так і у сфері обміну інформацією, звуком і зображенням, мобільний зв'язок та Інтернет, які стають горизонтальними та вертикальними формами налагодження всесвітньої комунікації на початку XXI століття. Мережеві форми соціальної організації забезпечують, тим самим, гнучкість діяльності людей, функціонування структур і країн. Саме мережева організація взаємодії потребує постійної адаптації до сучасних умов суспільного розвитку, зокрема і до потреб та новітніх інформаційних технологій. Виходячи з того, що єдиним правилом організації загальнопланетарної життєдіяльності є те, що не існує жодних правил, то і створюється мережа мереж, де кожна країна визначає власні критерії вимог до формування відповідних мереж.

Розвиток інформаційно-комунікативних технологій передбачає створення інформаційних структур, які забезпечують розвиток освітньої, наукової і культурної інфраструктури шляхом налагодження відповідних форм інформаційної взаємодії між суб'єктами глобального простору. Це обумовлює стандартизацію якості послуг та модернізацію телекомунікаційної інфраструктури, що сприяє скороченню розриву в інформаційному та економічному розвитку між державами глобального простору.

Саме мережеві форми інформаційної взаємодії створюють нині нову реальність для життєдіяльності суспільства, завдяки чому змінюється специфіка й особливості функціонування основних сфер суспільного життя, а також форми суспільних відносин. У зв'язку з цим М. Кастельс говорить навіть і про „ідеологію інформаціоналізму”, яка становить основу мережевого базису суспільного розвитку, визначає способи й характер соціальної еволюції. На його думку, „мережа партнерських відносин обов'язково має бути пронизана відповідними інформаційними потоками, що безпосередньо доводить можливість становлення та функціонування мережевого суспільства лише в добу інформаційного розвитку” [22].

Особливо важлива роль у становленні інформаційних структур належить Інтернет-технологіям, які, за умови відповідної свободи та доступу до мережевого укладу, позбавленого просторово-часових обмежень, дозволяють встановлювати значну кількість прямих контактів (міжнародні, особистісні, ділові, культурні мережі, Інтернет-мережі), що знімає питання пошуку потенційних суб'єктів створення відповідних мереж. Саме за допомогою Інтернет-технологій формуються нові інформаційні структури, які становлять основу мережевої взаємодії, котра забезпечує необхідну швидкість вирішення актуальних соціальних проблем, прикладом чого можуть бути сайти, присвячені боротьбі зі СНІДом, раком тощо. На думку М. Кастельса, „всі сфери життя, починаючи з геополітики великих національних держав і закінчуючи повсякденням людей, змінюються, коли включаються в інформаційний простір та відповідні глобальні мережі” [23]. Тому доцільність включення у глобальні інформаційні мережі та повноцінне встановлення мережевих зв'язків є питанням, яке нині постає перед більшістю країн світу і потребує модернізації їх інформаційно-комунікативних технологій, адже саме вони визначають нову мережеву логіку трансформації соціальної системи.

Отже фундаментальною рисою впливу сучасних процесів глобалізації є формування чітко виділених інформаційних центрів-мереж сучасного світу, які фактично задають стандарти інформаційних технологій та розробляють стратегії їх розвитку. В результаті цього інформаційні центри-мережі забезпечують передачу інформації чи відповідних технологій відсталій периферії, здійснюючи взаємообмін інформаційними технологіями й утворюючи відповідні інформаційні структури. Мережеве суспільство, яке постає в результаті налагодження інформаційно-комунікативного взаємообміну, створює інфраструктури, які цілком залежать від фактора інформаційно-технологічного розвитку окремої мережі.

Інформаційні структури об'єднуються в мережі як форми соціальної організації, сутність і функціональні можливості яких посилюються завдяки розвитку інформаційних технологій. Це засвідчує те, що нині інформаційні структури визначають стратегічну й тактичну роль цієї

структури у відповідній мережі, а отже є ефективним засобом формування мережевих відносин.

Економічні структури

Процеси глобалізації забезпечили перехід сучасної світової системи в якісно новий стан – функціонування мережевих форм соціальної організації, а отже й викликали появу глобальних економічних структур.

Люди в ім'я реалізації економічних інтересів йдуть на контакт, утворюючи економічні структури в межах глобального простору. Включення їх в загальну економічну мережу дозволяє отримувати їм однакові можливості для проживання певного соціального часу і здатність переструктурувати простір, подолавши банальне для процесів глобалізації поняття фізичної відстані. Саме глобалізація об'єднала в єдине ціле (в єдиний простір) центри економічної, культурної і політичної активності всіх країн навіть тоді, коли форми діяльності та відповідні організаційні структури все ще лишаються національними.

Економічні структури як елементи функціонування мережевого суспільства ґрунтуються на новій моделі економіки, яка включає поєднання інформаційного і глобального факторів, що засвідчує те, що саме „знання та інформація стають ключовими джерелами виробництва й конкурентоспроможності” [24]. Потреба генерування знань і розвиток інформаційних технологій забезпечують взаємодію між людьми в загальнопланетарному масштабі, а це, у свою чергу, призводить до утворення стійких зв'язків між ними, так званих мереж, в межах яких і завдяки яким вони функціонують.

Нові економічні умови, які визначають безпрецедентну концентрацію капіталу і взаємодію управлінських ресурсів, призвели до мережевої децентралізації робочих місць. Транснаціональні структури в умовах глобалізації зазнали внутрішньої переструктуризації, що призвело до появи нових економічних структур і нових форм їх взаємодії. Це, зокрема, пов'язується з формуванням сфери послуг (завдяки промисловості, виробництву) як окремої мережі, спрямованої на обслуговування громадян.

Таким чином, важливим фактором появи економічних структур є глобальна економіка, яка забезпечує організацію відповідних фінансових потоків та експортну політику, що в результаті призводить до виникнення сукупності мереж між людьми і державами з різним рівнем зв'язків. При цьому слід відзначити й те, що глобальна економіка як система об'єктивно характеризується сукупністю зв'язків, котрі складаються в процесі діяльності взаємопов'язаних суб'єктів економічної діяльності (транснаціональні фірми, корпорації, структури). Тобто йдеться про виникнення в умовах глобалізації нової форми діяльності суб'єктів глобального простору – мережевої діяльності.

Проте тут виникає інше питання: наскільки те чи інше геополітичне й соціокультурне середовище адаптоване й готове до реалізації мережевої

діяльності, до якої вдаються відповідні економічні структури. При цьому важливим ризиком налагодження економічних структур, які становлять основу мережевої взаємодії в умовах глобалізації, є „вилучення інтелектуальних елементів з певного регіону, що може мати як фізичний (міграція, переселення спеціалістів), так і віртуальний характер, тобто людина чи ціла організація може територіально залишатись функціонувати в межах однієї країни, а інтелектуально (і фінансово) належати іншій, будучи, наприклад, через ту саму мережу Інтернету залученою до міжнародного поділу праці... Понад те, великі лізингові корпорації надають висококваліфікованих спеціалістів у сфері фінансів, програмування, юрисдикції тощо на тривалий період у різні організації у всьому світі (сьогодні ця людина може працювати в Сінгапурі, а через кілька місяців її відрядять, наприклад, до Токіо чи до Риму...)” [25].

Аналізуючи сутність економічних структур та особливості функціонування мережевої економіки, доречно вказати на принципову залежність інших структур і сфер мережевого суспільства від економіки. Так, політика і культура всіх країн в умовах мережевого суспільства залежить від глобальних фінансових ринків, міжнародних зв'язків у сфері управління, виробництва та надання послуг. Тут значно спрощується система налагодження інвестиційної мережі: прямі інвестиції та закупівля акцій створюють нові умови розвитку і функціонування економіки більшості країн. Поясненням цього, на думку Дж. Барлоу, є „нова економіка, організована навколо інформаційних мереж, котрі не мають відповідних центрів, і базується на постійній взаємодії між вузлами таких мереж, незалежно від того, локальні вони чи глобальні” [26]. Специфіка функціонування мережевої економіки, яка викликає виникнення і функціонування економічних структур, характеризується трьома основними рисами: інформаційна економіка, яка зводить процес вироблення знань до рівня розвитку та конкурентоспроможності всіх економічних структур; глобальна економіка, яка забезпечує процес налагодження стратегічної взаємодії між відповідними економічними структурами (фінансові ринки, структури міжнародної торгівлі тощо); „нова економіка, пронизана мережами”, що призводить до появи нових форм соціальної організації, прикладом чого можуть бути мережеві підприємства (не просто мережі підприємств), тобто мережі, які утворюються із сегментів різних підприємств у межах глобального простору, сюди ж досить часто відносять і мережі, які є результатом об'єднання у мережі великого й середнього бізнесу. Принципом формування таких мереж є реалізація спільних для багатьох суб'єктів глобального економічного простору бізнес-проектів.

Наведені вище форми глобальної економіки призводять до трансформації структури соціальної організації, а, відповідно, й змінюють сам тип соціалізації сучасної людини у нових формах мережевих об'єднань.

Політичні структури

Мережеве суспільство обумовлює нині реконструкцію політичних інститутів, а відтак і появу нових політичних структур, які визначають специфіку функціонування політичних мереж в умовах глобалізаційного розвитку.

Політичні структури, об'єднавшись у політичні мережі, включають відносини між політичними суб'єктами, що забезпечують прийняття політичних рішень. Так, на думку Л. Сморгунова, політичні мережі, на відміну від інших мереж — культурних, соціальних, економічних, 1) є необхідною умовою вироблення політики й реалізації державного управління; 2) забезпечують встановлення зв'язку між управлінням і політикою; 3) включають моральний вимір управління та процес вироблення політичного рішення; 4) характеризують зв'язки та відносини, які є ключовим пунктом існування політичної сфери [27].

Відповідно до цього, рівень ефективності політичної сфери мережевого суспільства залежить від рівня узгодження політичних структур та функціональної спроможності політичних мереж. Так, на думку Г. Бертцеля, „політична мережа є набором відносно стабільних взаємовідносин, за своєю природою ієрархічних та взаємозалежних, які ув'язують в єдине ціле багатьох акторів, які мають спільні політичні інтереси й обмінюються ресурсами для того, аби просунути ці інтереси, визнаючи, що кооперація є найкращим способом досягнення спільних цілей” [28]. Виходячи з концепції вченого, саме „ідеї, вірування, цінності, ідентичність та довіра не лише мають значення для політичних мереж, але і є конструктивними для логіки взаємодії між членами мережі” [29].

Глобальні міждержавні структури

В умовах глобалізації формується багаторівнева мережа глобальних міждержавних структур, яка є мобільною, гнучкою і характеризує новий стиль інституціоналізації суспільного розвитку. Отже важливим питанням є інституціональний характер таких структур, а саме визначення того, чи носять вони глобальний характер і чи це властиво для всіх суб'єктів глобального простору, а чи все ж вони зберігають характер регіональної автономії і характеризуються відповідною системою горизонтальних відносин та гнучкою системою домовленостей. Тобто деякі суб'єкти певної мережі можуть дотримуватися координаційної позиції, а деякі — організаційно-регламентаційної.

Виходячи з умов глобалізації, однозначно можна говорити про глобальні міждержавні структури взаємодії як на глобальному, так і на регіональному рівнях. В першу чергу це пояснюється відповідними об'єктивними умовами, адже традиційні інститути управління втрачають свої функціональні можливості. Це, зокрема, пояснює й те, що нині глобалізація фактично заперечує можливість одновекторного характеру суспільного розвитку. З огляду на це, лише ефективна взаємодія між

посередниками шляхом перемовин та відповідних домовленостей може стати ефективним механізмом розв'язання глобальних проблем суспільного розвитку. Внаслідок цього особлива роль належить таким міждержавним структурам, як постійно діючі саміти (до прикладу, Шанхайська організація співпраці), форуми та об'єднання, які у формі інституціоналізації своїх мереж спрямовуються на розв'язання глобальних проблем та реалізацію міжнародної безпеки. В межах таких міждержавних структур окремі країни перетворюються на окремі структурні елементи мереж різного рівня організації, виступаючи у ролі структурних складових транснаціональних корпорацій (ТНК), ЄС, НАТО, недержавних організацій.

Найбільш вдалим прикладом інституціоналізації мереж в умовах глобалізації є Єврокомісія, яка забезпечує формування відповідних мереж шляхом взаємодії міждержавних структур, діяльність яких спрямовується на вирішення конкретних завдань, адже тут для прийняття рішення необхідний консенсус, який забезпечується створенням відповідних мереж. Так, на думку Дж. Дібелла, „Єврокомісія перетворюється на мережеву матрицю”, в межах якої стратегічні союзи перестають бути ефективними, оскільки політика її спрямовується на досягнення взаємної довіри, а тому „позиція представників держави формується відповідно до обговорення кожної проблеми” [30]. В результаті розв'язання кожної проблеми формуються тактичні структури, які об'єднуються в окремі мережі на умові спільного вирішення окремих проблем.

Слід відзначити й те, що об'єднання окремих міждержавних структур у відповідні мережі ставить їх перед необхідністю підпорядкування загальним принципам функціонування таких мереж, що досить часто суперечить загальноприйнятим правилам поведінки в межах традиційних структур.

У контексті нашого аналізу особливу увагу доцільно приділити визначенню ролі та специфіки функціонування національної держави в межах міждержавних глобальних структур. За нових умов вона стає більш гнучкою, швидше адаптується до зовнішніх факторів та легше піддається трансформації, будучи більш відкритою до різних транснаціональних структур (НАТО, ЄС, СОТ), вибудовує нову модель партнерських відносин з націями-державами. У свою чергу, це дозволяє національній державі хоча й опосередковано „зберегти суверенітет, а головне децентралізувати владу”, делегувавши її регіонам і недержавним організаціям з різною функціональною структурою. Особливо важливим є розуміння змісту такого утворення, адже тут принциповим є питання визнання за певними управлінськими структурами конкретних функціональних повноважень, і тут важливо, з одного боку, утримати первинний порядок розподілу таких повноважень, а з іншого — виробити узгоджені форми їх реалізації, виходячи зі зміни специфіки функціонування міждержавної мережі, де окрема держава стає більш впливовою. Важливим питанням, яке виникає

у зв'язку з цим, є з'ясування специфіки здійснення влади в межах відповідної мережі щодо визначення організаційно-функціональних засад реалізації влади. І тут позиції дослідників неоднозначні. Зокрема, дехто з них вживає поняття управління мережею, дехто — лідерство в мережі, дехто вказує на владні функції, якими наділяються суб'єкти мережі. Проте більшість дослідників вважає за доцільне все ж вживати поняття управління. На думку Л. Сморгунова, управління в мережі здійснюється „шляхом організації спільних перемовин між державними і недержавними структурами на основі реалізації взаємного інтересу спільними зусиллями, а, відповідно до цього, й для прийняття політичного рішення, яке б задовольняло всіх учасників перемовного процесу” [31]. Все це вказує на те, що саме категорія управління найбільш адекватно характеризує реалізацію організаційно-контрольних і стратегічних функцій в межах окремої мережі, оскільки, тим самим, має на меті визначення спільного знаменника взаємодії учасників мережі на основі їх прагнення досягти консенсусу.

(Закінчення в наступному номері журналу).

УДК 002.4

Підходи до формування тезаурусу у сфері кібербезпеки

Дмитро Дубов,

кандидат політичних наук,

завідуючий відділом

досліджень інформаційного суспільства

та інформаційних стратегій

Національного інституту стратегічних досліджень

Стаття присвячена проблемі впорядкування кібербезпекової термінології (кіберпростір, кібербезпека, кібератака, кібертероризм) та огляду підходів, що існують у цій сфері в практиці вітчизняних і західних досліджень.

Ключові слова: кіберпростір, кібербезпека, кібератака, кібертероризм.

The article is dedicated to the problem of cybersecurity terminology systematizing (cyberspace, cybersecurity, cyberattack, cyberterrorism) and viewing the approaches which exist in this sphere in native and foreign researches.

Keywords: cyberspace, cybersecurity, cyberattack, cyberterrorism.

Актуальність дослідження

Динамічні процеси інформатизації суспільства, що докорінним чином змінюють всі сфери життєдіяльності суспільства (міжособистісного спілкування, державного управління, політичної комунікації, економіки, енергетики, охорони здоров'я тощо), надають їм нових імпульсів розвитку та можливості реалізації в нових умовах. Водночас ці ж процеси є причиною появи і принципово нових викликів для безпекової сфери (як суспільної безпеки, так і суто військової), що обумовлюється глибинним проникненням інформаційних технологій у всі елементи критично важливої для держави інфраструктури, від життєдіяльності якої залежить саме існування суспільства. І якщо на початкових етапах розвитку кіберпростору (переважно – мережі Інтернет) основні проблеми виникали

внаслідок діяльності хакерів-одинаків, то вже на зламі XX і XXI століть можливостями використання інформаційних технологій у зборі інформації та ведення боротьби з супротивником зацікавились і силові відомства (в першу чергу – розвідувальні органи та міністерства оборони) провідних держав світу. За даними керівника компанії McAfee, оприлюдненими на Всесвітньому економічному форумі в Давосі 2010 року [18], уже більше двадцяти країн планували здійснювати або реально здійснювали різнопланові інформаційні операції. Формуються спецпідрозділи, які мають на меті ведення розвідувальної роботи в мережах, захист власних мереж, блокування і „обвал” структур супротивника.

Провідні держави світу (США, Велика Британія, Франція, Німеччина) ставляться до таких загроз цілком серйозно, про що свідчать ухвалені ними нормативні документи, що регулюють політику із захисту власного кіберпростору та основних напрямів протидії діяльності ворожих груп.

Незважаючи на те, що такі поняття, як „кіберпростір”, „кібервійна”, „кібератака” та „кібертероризм”, широко використовуються як у науковій, так і в публіцистичній літературі, все ще існує значна невизначеність щодо змістового наповнення цих термінів, що, у свою чергу, значно ускладнює наукове і практичне осмислення проблеми загроз у кіберпросторі.

Ступінь розробленості теми

Термінологічними проблемами у сфері безпеки кіберпростору переймалися такі зарубіжні дослідники, як Дж. Ліпман [11], Д. Фахренкурт [7], Ф. Крамер, Л. Вентц [9], Дж. Льюїс [10], а також вітчизняні – О. Порфимович [25], А. Марченко [23], Ю. Федорова [28], М. Погорельський, В. Шеломенцев [24], О. Манжай [22],

Мета статті – дослідити особливості підходів до визначення тезаурусу сфери кібербезпеки серед науковців США та України.

Ключовою проблемою у формуванні тезаурусу сфери „кібербезпеки” є визначення того, що саме належить розуміти під поняттям „кіберпростір”. Американський дослідник Дж. Ліпман зазначає, що важливим є „...розуміння того, чим є кіберпростір (і чим він не є), а також того, що означає боротьба у кіберпросторі” [11, с. 74]

Американські дослідники, які працюють у мілітарному дискурсі кібербезпеки [7; 9], вважають, що базовим визначенням поняття „кіберпростір” в американській практиці дослідження проблем кібербезпеки має бути запропоноване у документі „Національна військова стратегія для операцій у кіберпросторі” 2006 року, де кіберпростір визначений як „...сфера, що характеризується можливістю використання електронних та електромагнітних засобів для запам’ятовування, модифікування та обміну даними через мережеві системи та пов’язану з ними фізичну інфраструктуру” [13, с. 9]. Це ж визначення було покладено

в основу і розробки документа „Стратегічне бачення. Кіберкомандування повітряних сил” (2008 рік) [1] та „Стратегії національної безпеки США” (2010 року), де зазначається, що „військові повинні і надалі мати можливість захищати інтереси США у всіх основних сферах – на землі, у повітрі, на воді, в космосі та в кіберпросторі” [15, с. 22]. Отже в сучасному офіційному безпековому дискурсі США кіберпростір розглядається саме як „фізичний” простір.

Водночас Дж. Ліпман наполягає [11], що такий підхід характерний саме для фахівців з міністерства оборони США (і ВПС зокрема), однак останнім часом відбувається часткове зміщення точок зору (в тому числі й серед військових спеціалістів) у бік розуміння кіберпростору як теоретичного (чи, швидше, віртуального) поняття. Вартим уваги також є визначення, запропоноване П. Вуллей з Інституту технологій повітряних сил США, яка пропонує розуміти кіберпростір „...як створене людиною цифрове довкілля, що використовується для миттєвого, безкордонного, глобального, без організаційних, культурних, національних чи політичних кордонів збору, зберігання і передачі даних та інформації між електронним обладнанням” [16, с. 8]. Водночас не можна не відзначити, що „Кібербезпековий огляд” США від 2009 року (комплексний документ з оцінки стану кібербезпекового простору США і можливих шляхів його поліпшення) розуміє кібербезпеку відповідно до визначення, запропонованого у Президентській Директиві з національної безпеки 54 / Президентській Директиві з внутрішньої безпеки 23 (NSPD-54/HSPD23), які визначають кіберпростір як „...взаємозалежні мережі, комп’ютерні системи, ІТ-інфраструктури, що включають Інтернет, телекомунікаційні мережі, комп’ютерні процесори та контролери у критично важливих сферах” [6, с. 1].

У підготовленій фахівцями „Центру стратегічних та міжнародних досліджень” (за загальним керівництвом Дж. Льюїса) доповіді „Безпека кіберпростору для 44-го президентства” кіберпростір тлумачиться як „...дещо більше, ніж просто мережа Інтернет, і включає в себе всі мережеві форми та цифрову активність (діяльність)” [10, с. 11]. Водночас автори документа зазначають, що загрози від кібератак виявились не зовсім такими, якими очікувались: „...ми вважали, що наслідки від кібератаки будуть переважно фізичними (відкриття греблі, падіння авіалайнерів), вони ж в реальності носять яскраво виражений інформаційний характер” [10, с. 12]. При цьому наводяться приклади численних проникнень хакерів у інформаційні системи з метою викрадення певної інформації, перехоплення e-mail листування посадових осіб тощо.

Слід зазначити, що більшість інцидентів, які наводяться для ілюстрування цієї тези, пов’язують з діяльністю хакерів з Китаю. Фахівці з Центру стратегічних та міжнародних досліджень зазначають також, що „...головні загрози критичній інфраструктурі виходять, у першу чергу, від військових та розвідувальних служб інших держав, оскільки саме вони підготовлені необхідним чином, мають необхідні ресурси і ставлять перед

собою чіткі цілі” [10, с. 13]. Цієї ж думки дотримуються й укладачі вже згаданого „Кібербезпекового огляду” США від 2009 року, зазначаючи, що „...зростання зв’язків між інформаційними системами, Інтернетом, іншими інфраструктурами створює можливості для зловмисників порушити зв’язок, постачання електроенергії, пошкодити трубопроводи, нафтопереробні заводи, фінансові структури та інші критично важливі об’єкти інфраструктури” і що „розвідувальна спільнота вважає, що ряд країн вже має технічні можливості для проведення таких атак” [6, с. 2]. При цьому не зазначається можливість доступу до таких „технічних можливостей” недержавних акторів.

Вітчизняні науковці, досліджуючи поняття кіберпростору, працюють переважно у загальнофілософському або ж у юридичному дискурсі. Так, у студіях щодо значення терміна „кіберпростір” О. Манжай пропонує таке визначення: „Це інформаційне середовище (простір), яке виникає (існує) за допомогою технічних (комп’ютерних) систем при взаємодії людей між собою, взаємодії технічних (комп’ютерних) систем та управлінні людьми цими технічними (комп’ютерними) системами” [22, С. 145]. У свою чергу, А. Погорецький та В. Шеломенцев пропонують під „кіберпростором” розуміти „...штучне електронне середовище існування інформаційних об’єктів у цифровій формі, що утворене в результаті функціонування кібернетичних комп’ютерних систем управління й оброблення інформації та забезпечує користувачам доступ до обчислювальних й інформаційних ресурсів систем, вироблення електронних інформаційних продуктів, обмін електронними повідомленнями, а також можливість за допомогою електронних інформаційних образів у режимі реального часу вступати у відносини (взаємодіяти) щодо спільного використання обчислювальних та інформаційних ресурсів системи (надання інформаційних послуг ведення електронної комерції тощо)” [24, с. 80].

Не повністю визначеним залишається питання стосовно того, що саме слід розуміти під поняттям „кібербезпека” та „війна в кіберпросторі” (кібервійна). Дж. Ліпман пропонує для військової сфери США таке визначення „кібербезпеки”: „Забезпечити для США свободу дій, контроль доступу та визначення місцезнаходження супротивника у кіберпросторі” [11, с. 73]. У документі „Стратегічне бачення. Кіберкомандування повітряних сил” зазначається, що кібербезпеку держави слід розуміти як своєрідну сукупність категорій: „використання кіберпростору” (атаки у кіберпросторі та збільшення власних сил), „контролювання кіберпростору” (оборонні дії у кіберпросторі та атакуючі контрдії у кіберпросторі) і „налаштування кіберпростору” (глобальні спостережні операції у кіберпросторі, операції з управління і контролю за мережами та безпекою, операції з цивільної підтримки у кіберпросторі) [1, с. 11].

„Директива президента з національної безпеки 54” поділяє сферу кібербезпеки на три ключові компоненти: атаку комп’ютерних мереж, захист комп’ютерних мереж та управління ними. Крім того, саме на

Міністерство оборони США (а вже потім на розвідувальні та правоохоронні органи) покладається обов'язок забезпечення кібербезпеки.

Американський дослідник С. Бейделман [3, с. 11] зазначає, що поняття „війна в кіберпросторі” є надто широкою дефініцією у його сучасному трактуванні. Кібервійна не є просто синонімом інформаційних операцій, однак цілком може бути їх компонентом. Інформаційні операції включають в себе психологічні операції, військову хитрість, операції із забезпечення безпеки, електронну війну та операції в комп'ютерних мережах [8]. Операції в комп'ютерних мережах описуються як „використання комп'ютерних мереж” для атаки „...інформації, що міститься на комп'ютерах і комп'ютерних мережах, або самих комп'ютерів і мереж [8, II-5] Під час кібервійни кіберпростір використовується для атаки персоналу, будівель або обладнання на додачу до інформації та комп'ютерів [2], і саме це – чіткий зв'язок між комп'ютерним середовищем та фізичною інфраструктурою і довідками – є визначальним для виокремлення кібервійни в окрему сферу військових дій.

В більшості ж менш чітких визначень „кібербезпеки” ключовим стає можливість захиститись (чи ефективно протидіяти) „кібератакам”. Водночас цей термін також практично не визначений в більшості критично важливих офіційних документів.

У доповіді Дослідницької служби Конгресу США RL30735 дослідник С. А. Хілдрет відзначав, що кібератаки або кіберзагрози – це несанкціоновані спроби проникнення в комп'ютери, керовані комп'ютерні системи чи мережі [29]. Розроблений 2000 року в США „Національний план захисту інформаційних систем” під кібератакою розуміє „використання вразливостей в програмному забезпеченні компонентів управління, що базуються на інформаційних технологіях” [14, с. 148]. С. Бейделман на основі визначення „операція в кіберпросторі”, що наводиться у спеціальному військовому словнику „Словник військових та пов'язаних з ними термінів” Міністерства оборони США [8], пропонує власне визначення терміна „кібератака”: „Кібератака може розглядатись як сукупність кібероперацій з використанням ворогом комп'ютерів та інформаційних технологій з метою досягнення певних ефектів чи цілей через кіберпростір” [3, с. 12].

Однак жодне з визначень „кібератак” не дає розуміння того, хто є їх суб'єктом. Крім того, залишається не визначеним, у якому співвідношенні слід розуміти поняття „кібератака” і „кібервійна”: чи є кібератака елементом кібервійни, чи сукупність кібератак призводить до кібервійни, чи кібератаки і кібервійни є цілком незалежними поняттями, що перетинаються лише ситуативно.

З огляду на брак таких пояснень, ми пропонуємо своє визначення „кібератаки”: „Кібератака може розглядатись як сукупність дій супротивника чи ворожої групи, що прагне досягти певної негативної для об'єкта атаки цілі чи ефекту з використанням комп'ютерної техніки зокрема чи можливостей кіберпростору в цілому, частіше за все – з

використанням спеціально розроблених для таких завдань засобів”. Сукупність кібератак, що перевищують за своїм загальним негативним впливом певне порогове значення, можуть розглядатися як початок кібервійни. Хочемо зазначити, що проблема визначення „порогового значення” та вписування кібератак у контекст міжнародного права (як „акту війни”) є важливою проблемою для методологічних досліджень у сфері національної та міжнародної безпеки.

Окремо хотілось би зупинитись на понятті, що активно використовується вітчизняними дослідниками – „кібертероризм”. Не можна не зазначити, що значною мірою вітчизняні науковці оперують поняттям кібертероризму, часто розуміючи під ним і „кібервійни”, і „кібератаки” тощо, що неправильно як з методологічної точки зору, так і стосовно відображення сучасних реалій цієї безпекової сфери.

Навіть у західній науковій літературі термін „кібертероризм” та опис можливих наслідків актів кібертероризму має переважно ідеологічно-пропагандистську та абстрактно-теоретичну компоненту, що обумовлюється проголошеною за часів президентства Дж. Буша-молодшого „глобальної війни з тероризмом”. До останнього ж часу більшість реальних загроз критично важливій інфраструктурі інформаційно розвинених держав (США, Велика Британія, Німеччина) надходили не від поодиноких терористичних груп, що просто змінили безпосередню тактику ведення своєї боротьби, а від спеціально підготовлених інформаційно та матеріально забезпечених спеціалізованих груп, що функціонують в інтересах тих чи інших держав і є фактично продовженням їх „військової машини”.

У ґрунтовній праці „Кібервійна та кібертероризм” (за редакцією Л. Жанчевскі і А. Коларіка) дається таке визначення кібертероризму: „Кібертероризм - це політично мотивовані атаки, що здійснюються субнаціональними групами чи таємними агентами або окремими індивідами проти інформаційних та комп’ютерних систем, комп’ютерних програм чи даних, результатом яких є насилля проти нонкомбатантів¹” [5, с. 13]. На нашу думку, це визначення містить дві ключові компоненти, що мають відокремлювати кібертероризм від всіх інших форм кіберзлочинів: наявність доведеної „політичної мотивації” та бажання здійснити „насилля проти нонкомбатантів”.

„Словник тероризму” описує кібертероризм як „злочин, до якого в майбутньому буде вдаватися криміналітет, використовуючи комп’ютери”. При цьому зазначається, що „кібертерористи мають політичну мотивацію для їх злочинів” [16, с. 61]. М. Каветлі пропонує таке визначення

¹ „Нонкомбатанти – особи, що входять до складу збройних сил, однак функції яких полягають лише в обслуговуванні та забезпеченні військової діяльності збройних сил, і які мають право використовувати зброю лише у випадку самозахисту”. Та в цьому випадку йдеться швидше про цивільне населення в цілому.

кібертероризму: „Під кібертероризмом розуміємо незаконні напади з боку недержавних суб'єктів стосовно комп'ютерів, мереж та інформації, що міститься в них, які здійснюються з метою залякування уряду (чи населення) чи з метою досягнення певної поведінки суб'єкта, що залякується. Кібератака може розумітись як кібертероризм лише в тому випадку, якщо це призводить до фізичного насилля проти осіб чи власності або виникнення значного страху у зв'язку з можливістю здійснення таких наслідків” [12, с. 1].

Немає однозначності у трактуванні зазначеного поняття і у працях вітчизняних науковців. У більшості випадків дослідники широко використовують терміни „кібертероризм”, „кібератака” тощо, не подаючи при цьому жодних визначень чи тлумачень, оперуючи розпливчастими поняттями на кшталт „звичайні кібератаки” (див., наприкл. [25]). Тим часом О. Порфимович пропонує таке визначення кібертероризму: „...це терористичні дії в кіберпросторі та політично активне хакерство, вчинені з метою завдати серйозних збитків життєдіяльності людини та економіці країни” [25, с. 29], а до найбільш вдалих дослідників відносить визначення, запропоноване американським дослідником К. Вілсоном: „...це використання комп'ютерів як зброї політично мотивованими міжнародними або національними групами чи таємними агентами, котрі завдають або загрожують завдати шкоди чи посяяти паніку з метою вплинути на населення або уряд для зміни політики” [4].

Так само до проблеми „кібертероризму” звертається і А. Марченко [23], розуміючи під ним „...навмисне застосування окремими особами, терористичними групами або організаціями засобів інформаційного насильства з метою руйнації єдиного інформаційного поля, нанесення економічної шкоди країні, створення атмосфери істерії в соціумі, нав'язування конкретної лінії поведінки у вирішенні внутрішніх і зовнішніх суперечок” [23, с. 356]. Однак дослідник не вказує на різницю між „кібертероризмом” та „комп'ютерним тероризмом”, що, на нашу думку, методологічно неправильно, оскільки поняття кіберпростору значно ширше за своїм змістом, ніж просте використання комп'ютерної техніки.

Лінгвіст Ю. Федорова вважає, що такі поняття, як „кібербезпека” (cybersecurity), „кібератака” (cyberattack), „кіберзброя” (cyberweapon), „кіберзахист” (cyberdefence) співвідносяться і протиставляються з ключовими поняттями „кібертероризм” (cyberterrorism) [28].

Вітчизняні офіційні нормативні документи у сфері національної безпеки не дають відповіді щодо того, як саме держава розглядає проблему кібербезпеки і чи існує вибудована стратегія ведення протиборства в кіберпросторі. У „Стратегії національної безпеки України” (від 12 лютого 2007 року) [27] зазначається лише, що Україна має „розробляти та впроваджувати національні стандарти та технічні регламенти застосування інформаційно-комунікаційних технологій, гармонізованих з відповідними європейськими стандартами, у тому числі

й згідно з вимогами ратифікованої Верховною Радою України Конвенції про кіберзлочинність”, однак сама Конвенція про кіберзлочинність (ратифікована українським парламентом ще 2005 року) [20], не має прямого стосунку до власне проблем убезпечення кіберпростору держави від кібератак (які мають переважно військовий характер), а зосереджена на протидії карним діям (шахрайство, підробка, поширення дитячої порнографії, порушення авторських прав тощо) з використанням комп’ютерної техніки та різних мереж.

Більше уваги кібербезпеці та питанням, пов’язаним з нею, приділено у „Доктрині інформаційної безпеки України” [26]. У ній згадуються і поняття „комп’ютерний тероризм”, і „кібератаки”, однак жодних пояснень цих термінів у преамбулі не знайти. Так само і в Законі України „Про основи національної безпеки” [19] зустрічається лише поняття „комп’ютерний тероризм” та „комп’ютерна злочинність”.

На нашу думку, труднощі з вивченням явища кібертероризму пов’язані, в першу чергу, з тим, що прикладів кібертерактів чи подій, які могли б бути цілком однозначно віднесені саме до кібертерористичної діяльності, немає. Так, у дослідженні Л. Жанчевські і А. Коларіка зазначається, що „...донині не було серйозних дій кібертерористів, хоча комп’ютерні мережі піддавались атакам в ході конфліктів у Косово та на Близькому Сході” [5, с. 1]. Водночас висловлюється припущення, що „...через те, що терористи мають обмежені фінансові можливості, кібератаки стають більш привабливими, оскільки вони потребують меншої кількості людей та меншої кількості ресурсів” [5, с. 2]. На нашу думку, це твердження досить дискусійне, оскільки, незважаючи на те, що для кібертерактів теоретично і справді потрібно менше людських ресурсів, однак це висуває підвищені вимоги до їх кваліфікації. Крім того, розробка (чи навіть придбання) спеціального програмного забезпечення, що може використовуватися для подібних дій, теж потребують коштів, а ймовірність бути відстеженим при використанні таких засобів без підтримки (політичної і технічної) певної держави надто велика.

Не можна не відзначити й те, що навіть автори цього дослідження, наводячи приклади терактів з використанням інформаційних технологій, певною мірою суперечать собі, коли пропонують розглядати в якості теракту, наприклад, події в Австралії у березні 2000 року, коли невдоволений працівник, користуючись мережею Інтернет (вдалось йому це з 45 разу – перші 44 атаки просто ніхто не помітив), випустив мільйон літрів стічних вод у ріку й прибережні території Квінсленду. Водночас не важко побачити, що ця дія не була „політично мотивована” і „не мала на меті здійснити насилля проти нонкомбатантів”.

Як у вітчизняній, так і в західній літературі з проблем кібертероризму до кібертерактів традиційно відносять акцію 1998 року, здійснену „Тиграми звільнення Таміл Іламу”, коли спеціальний підрозділ цієї організації намагався масовою розсилкою електронної пошти на певні адреси

призупинити діяльність серверів дипломатичних представництв Шрі-Ланки [21]. Однак, оперуючи наведеним вище двокомпонентним поняттям „кібертероризму”, можна помітити, що ця акція не мала на меті завдати жодної фізичної шкоди нонкомбатантам, а за своїм характером більше нагадувала спам-розсилку, що активно використовується в протиправній діяльності хакерських організацій. Крім того, симптоматично, що ця акція відноситься до 1998 року, однак більш свіжі приклади такої діяльності не наводяться, що теж може свідчити про значно перебільшений характер загрози від кібертероризму та про можливість його існування взагалі.

М. Каветлі наводить [12, с. 1 - 2] власну типологію кіберконфліктів (за ступенем їх загрози), застосування якої може дати більш адекватну відповідь про місце кібертероризму в структурі кібербезпеки й того, до якої категорії належить більшість прикладів кібертероризму, що наводяться дослідниками:

1) **кібервандалізм** (включає в себе зміни чи знищення змісту, наприклад, веб-сайту, відключення чи перевантаження сервера; це найбільш поширена форма кіберконфлікту, що отримує значний суспільний резонанс, однак наслідки таких інцидентів обмежені у часі та відносно незначні);

2) **інтернет-злочини** (діяльність переважно з метою отримання прямого фінансового зиску від такої діяльності; може включати як злочини з комп’ютерної техніки, так і суто комп’ютерні злочини);

3) **кібершпигунство** (головною жертвою найчастіше стає корпоративний сектор; за деякими підрахунками втрати компаній від такої діяльності становлять до трильйона доларів на рік; урядові мережі, в яких міститься конфіденційна інформація, стають жертвами атак доволі рідко, хоча останнім часом такі атаки стають все частішими);

4) **кібертероризм** (під кібертероризмом розуміють незаконні напади з боку недержавних суб’єктів стосовно комп’ютерів, мереж та інформації, що міститься в них, які здійснюються для залякування уряду (чи населення) чи з метою досягнення певної поведінки суб’єкта, який залякується; кібератаку можна розуміти як кібертероризм лише тоді, коли це призводить до фізичного насилля проти осіб чи власності або виникнення значного страху можливості здійснення таких наслідків; потенційно масштаби збитків від кібертеракту оцінюються дуже високо, однак досі не було жодного реального випадку кібертероризму);

5) **кібервійна.**

З огляду на запропоновану класифікацію, „акти кібертероризму”, як їх найчастіше розуміють дослідники, застосовуючи цей термін, це, швидше, рівень „кібервандалізму” (злам сайтів з метою порушення їх роботи та/чи зміни їх контенту) або „Інтернет-злочинів” (махінації з метою отримання передусім фінансового зиску від своєї діяльності), однак і та і та діяльність більшою мірою перебуває в межах компетенції правоохоронних органів і

до справжнього тероризму стосунку не має, якщо, звичайно, не намагались штучно розширювати межі поняття „тероризм”.

Висновки

Незважаючи на значну кількість наукових дискусій щодо необхідності забезпечення кібербезпеки держав, тезаурус сфери кібербезпеки все ще залишається вкрай нечітким, що характеризується значною різницею у підходах, а подекуди й публіцистичним (журналістським) викладом проблеми.

Порівнюючи підходи до поняття „кіберпростір” і „кібертероризм”, що пропонуються науковцями з США, офіційними документами, вітчизняними науковцями, можна констатувати, що американські підходи більш орієнтовані на можливість використання визначень у суто практичній діяльності (формування ефективних стратегій національної безпеки, доктринальних документів у сфері кібербезпеки для тих родів військ чи силових відомств, на які покладається обов’язок його захисту). Водночас визначення, що пропонуються вітчизняними дослідниками, багато в чому носять загальнотеоретичний характер, а почасти вони перевантажені різними уточненнями.

До останнього часу у вітчизняній науковій літературі не відбувалося фахових дискусій стосовно значної кількості термінологічних проблем у сфері кібербезпеки (брак визначень понять „кібератака”, „кібервійна”, „кібербезпека”), що ускладнює методологічний та науковий супровід прийняття державних рішень з цієї тематики.

Перспективи подальших розвідок

Суттєвого уточнення потребують такі терміни, як „кібервійна”, „кіберпростір”, „кіберзахист”. До важливих методологічних проблем, що потребують масштабних наукових розвідок, можна віднести й розробку системи порогових значень для кібератак та розгляду кібератак як „акту війни”.

Література:

1. Air Force Cyber Command Strategic Vision [Electronic resource] / DTIC Online.- Access mode: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA479060&Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf>
2. **Alexander B. Keith.** Warfighting in Cyberspace [Electronic resource] / U.S. Army War College, Joint Force Quarterly.- Access mode: <http://www.carlisle.army.mil/DIME/documents/Alexander.pdf>
3. **Beidleman W. Scott.** Defining and deterring cyber war [Electronic resource] / U.S. Army War College, Carlisle Barracks. - Access mode: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf&AD=ADA500795>

4. **Clay W.** Computer Attack and Cyberterrorism (Vulnerabilities and Policy Issues for Congress) [Electronic resource] / Federation of American Scientists. - Access mode: <http://www.fas.org/sgp/crs/terror/index.htm>

5. Cyber Warfare and Cyber Terrorism (edited by Lech J. Janczewski and Andrew M. Colarik). - Hershey, PA: Information Science Reference, 2008. - 532 p.

6. Cyberspace Policy Review [Electronic resource] / White House. - Access mode: http://www.whitehouse.gov/assets/documents/Cyberspace_Policy_Review_final.pdf

7. **Fahrenkrug T. D.** Cyberspace Defined [Electronic resource] / Air University. - Access mode: http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/wrightstuff/cyberspace_defined_wrightstuff_17may07.htm

8. Joint Publication 3 - 13, „Information Operations” [Electronic resource] / United State Army Combined Arms Center.- Access mode: http://usacac.army.mil/CAC2/MilitaryReview/Archives/English/MilitaryReview_20090228_art013.pdf

9. **Kramer D. F., Wentz L.** Cyber Influence and International Security [Electronic resource] / Defense Horizons.-№61.- P. 1 - 11. - 2008. - - Access mode: <http://www.carlisle.army.mil/DIME/documents/Kramer%20and%20Wentz%20Cyber%20Influence%20and%20International%20Security%5D.pdf>

10. **Lewis A. J.** Securing Cyberspace for the 44th Presidency [Electronic resource] / Centre for Strategic and International Studies.- 2008.- Access mode: http://csis.org/files/media/csis/pubs/081208_securingcyberspace_44.pdf

11. Liepman M. James, Jr. Cyberspace: The Third Domain [Electronic resource] / Homeland security digital library.- Access mode: <https://www.hsdl.org/?view&doc=89385&coll=public>

12. **Myriam Dunn Cavelty.** Cyberwar: concept, status quo, and limitations [Electronic resource] / Center for Security Studies (CSS), ETH Zurich. - Access mode: www.sta.ethz.ch

13. National Military Strategy for Cyberspace Operations [Electronic resource] / Department of Defense - Access mode: - <http://www.dod.gov/pubs/foi/ojcs/07-F-2105doc1.pdf>

14. National Plan for Information Systems Protection [Electronic resource] / Federation of American Scientists.- Access mode: www.fas.org/irp/offdocs/pdd/CIP-plan.pdf

15. National Security Strategy / White House. - http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/rss_viewer/national_security_strategy.pdf

16. **Thackrah J. R.** Dictionary of Terrorism. - NY.: Taylor & Francis, 2004. - 318 p.

17. **Woolley P.** Defining Cyberspace as a United States Air Force Mission / Pamela Woolley [Electronic resource] / Air Force Institute of technology. - Access mode: <http://www.dtic.mil/cgi-bin/GetTRDoc?AD=ADA453972&Location=U2&doc=GetTRDoc.pdf>

18. В мире два десятка стран занимаются кибероружием – McAfee [Электронный ресурс] // Cybersecurity.ru. – Режим доступа: <http://www.cybersecurity.ru/armament/86546.html>

19. Закон України „Про основи національної безпеки України” // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №39. – Ст. 351.

20. Конвенція про кіберзлочинність // Офіційний вісник України від 10.09.2007. – 2007. – №65. – С. 107.

21. **Луценко А. В.** Оцінка впливу кібертероризму на зовнішню політику держав: нові підходи до стратегії „м’якої сили” у геополітиці США / А. Луценко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – Вип. 85 (Ч. 2). – 2009. – С. 78 – 82.

22. **Манжай О. В.** Використання кіберпростору в оперативно-розшуковій діяльності / О. Манжай // Право і безпека. Науковий журнал. – 2009. – №4. – С. 142 – 149.

23. **Марченко А. В.** Соціальні наслідки кібертерористичної небезпеки в епоху інформаційних технологій / Анна Марченко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – №1. – С. 355 – 360.

24. **Погорецький М., Шеломенцев В.** Поняття кіберпростору як середовища вчинення злочинів / Микола Погорецький, Володимир Шеломенцев // Інформаційна безпека людини, суспільства, держави. – 2009. – №2. – С. 77 – 81.

25. **Порфимович О.** Віртуальний криміналітет: від хакера до терориста (портрет явища) / Ольга Порфимович // Актуальні питання масової комунікації. – Вип. 9 (електронна версія). – 2008. – С. 25 – 34.

26. Про Доктрину інформаційної безпеки України // Офіційний вісник Президента України від 20.07.2009. – 2009. – №20. – С. 18.

27. Про Стратегію національної безпеки України // Офіційний вісник України від 23.02.2007. – 2007. – №11. – С. 7.

28. **Федорова Ю.** Структурування та інноваційна вербалізація поняттєвих вузлів англомовної картини світу у галузі комп’ютерних технологій / Юлія Федорова // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Філологічні науки. – Вип. 81(4). – 2009. – С. 56 – 59.

29. **Хилдрет С. А.** Кибертероризм. Материалы Исследовательской службы Конгресса. Доклад Исследовательской службы Конгресса RL30735, Кибервойна. [Электронный ресурс] / InfoUSA.ru. – Режим доступа: <http://www.infousa.ru/information/bt-1028.htm>.

УДК 519.81.22

Невербальні знаки в політичній семіотиці

Анжела Акайомова,

кандидат історичних наук,

завідуюча кафедрою маркетингу

Української академії бізнесу та підприємництва

Автор пропонує власне бачення аналізу невербальних знаків в політичній семіотиці. Основна увага приділяється специфіці чотирьох типів невербальних знаків, які розрізняються за характером знакової субстанції.

Ключові слова: семіотика, невербальні знаки, моделі комунікації, знакові субстанції.

The article demonstrates the author's vision of the analysis of non-verbal signs in a political semiotics. The main attention is given to the specificity of four types of non-verbal signs which differ in character of the sign substance.

Keywords: semiotics, non-verbal signs, models of communication, sign substances.

Семіотика як наука була започаткована на початку XX століття. Незважаючи на її формальну інституціоналізацію (з'явилися семіотична асоціація, журнали, регулярно відбуваються конференції дослідників), статус її як єдиної науки й досі залишається дискусійним. Інтереси семіотики поширюються на комунікацію людей (зокрема, за допомогою природної мови), спілкування тварин, інформаційні та соціальні процеси, функціонування і розвиток культури, всі види мистецтва (включаючи художню літературу), метаболізм тощо.

Засновником семіотики вважається американський логік, філософ і природодослідник Ч. Пірс (1839 – 1914 рр.). Саме він запропонував її назву. Ч. Пірс дав визначення знаку, а також розробив первинну класифікацію знаків (індекси, ікони, символи), встановив завдання і рамки нової науки. Семіотичні ідеї Ч. Пірса, викладені в дуже нетрадиційній і складній для сприйняття формі, здобули популярність лише в 1930-х роках. Їх розвинув у своїй фундаментальній праці інший американський філософ – Ч. Морріс,

який визначив структуру самої семіотики. Подальший розвиток підхід Ч. Пірса отримав у працях таких, зокрема, логіків і філософів, як Р. Карнап, А. Тарський.

Швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр (1857 – 1913 рр.) сформулював основи семіології, або науки про знаки. Курс загальної лінгвістики (курс лекцій) був виданий його учнями вже після смерті вченого — 1916 року. Термін „семіологія” і нині використовується (перш за все, французькою мовою) як синонім семіотики.

1923 року німецький філософ Е. Кассілер опублікував тритомну працю, присвячену філософії символічних форм.

Загальновідомо, що невід’ємною складовою політики є масові комунікації. Політика більше, ніж інші види суспільної діяльності, потребує спеціальних засобів інформаційного обміну, встановлення й підтримання постійних зв’язків між її суб’єктами. Це зумовлюється самою природою політики як колективної, організованої цілеспрямованої діяльності. Вона стає спеціалізованою формою спілкування людей для реалізації групових цілей та інтересів, що стосуються всього суспільства. Відтак постає необхідність проаналізувати взаємозв’язок комунікаційних процесів у деяких аспектах політичної семіотики.

Для адекватної інтерпретації політичних текстів, значна частина яких завдяки, зокрема, телебаченню, надходить до сучасного „споживача” в межах широкого екстралінгвістичного контексту, що викликає потребу враховувати всю різноманітність знаків як складників специфіки мови політики. „Мова політики не зводиться тільки до слів. Те, що політики вважають значущим чи незначущим, так чи інакше знаходить віддзеркалення в стилі життя нації. Політика - це одяг, харчування, житло, розваги, література, кіно і відпустка - в такій же мірі, як мови і статті. Пляшка з приправою на обідньому столі сера Гарольда Вільсона в резиденції на Даунінг-стріт, 10 була частиною мови лейбористів протягом його терміну перебування при владі. За її допомогою він ніби публічно заявляв, що вважає за краще поділяти смаки простих людей і уникав елітизму. Жодні слова не могли б краще висловити цю думку” [6, с. 19].

Семіотичний простір політичного дискурсу формується знаками різної природи - вербальними, невербальними і змішаними. До вербальних належать слова, висловлювання, прецедентні тексти. Невербальні знаки — це прапори, емблеми, портрети, скульптури, будівлі, символічні дії і, нарешті, знакові чи символічні особи - самі політики. До змішаних знаків належать гімн (поєднання поетичного тексту і музики), герб (поєднання геральдичних символів і девізу), креолізовані тексти, що поєднують образотворчий і вербальний елементи (плакат, карикатура).

У цій статті ми розглядаємо специфіку чотирьох типів невербальних знаків, що розрізняються за характером знакової субстанції.

Політик як знак

В сучасній семіотичі існують різні підходи до інтерпретації людини як знака: людина як подoba Бога, мова тіла людини, людина як актор тощо [2].

Знакова суть політика проявляється у двох основних аспектах:

а) політик як представник групи, як метонімічний знак, що заміщає групу. З цією функцією пов'язана персоналізація політичних партій і рухів - вони легко ідентифікуються за іменами їх лідерів (партія Віктора Януковича, блок Юлії Тимошенко). Будучи представником політичної групи, політик одночасно виступає і як символ певних політичних поглядів, концепцій, напрямів;

б) політик як актор, як виконавець ролі (і в театральному, і у соціолінгвістичному розумінні) сам створює свій імідж або підіграє тому іміджу, який для нього розробили політтехнологи. Роль можна розуміти двояко: з одного боку, як образ, втілення певних рис зовнішності й поведінки (цар, оракул, царедворець, каскадер, вундеркінд, норовистість, імператор тайги, безмовний депутат, суміш Стеньки Разіна і якогось візантійського імператора), а з іншого боку, як функція агента політики (сірий кардинал, страховисько, тінь, „економічний диктатор”, деспот другий номер, висуванець, буфер, паровоз реформ, локомотив, якому довелося б везти у велику політику розрізнених слабеньких союзників). Поширеним прийомом позначення політичної ролі-функції є використання антропоніму: „Немає сенсу вгадувати, хто може стати російським Аденауером чи Ерхардом”.

Поведінкові знаки

Дія, вчинок стають знаком, якщо у них з'являється другий план, призначений для символічного „прочитання”. Міркуючи про семіотику вчинку, Г. Почепцов цитує В. Ключевського, який наводить приклад „розбудови держави” методами семіотики: „Цар Іван Грозний виїжджає із столиці, прихопивши з собою скарбницю, ікони, вбрання. „Це - неначе зречення від престолу з метою випробувати силу своєї влади в народі. (...) Все завмерло, столиця миттєво перервала свої звичайні справи: лавки зачинилися, накази спустилися, пісні замовкли. У сум'ятті й жаху місто залементувало, просячи митрополита, єпископів і бояр їхати в слободу, бити чолом государеві, аби він не залишив державу”. Іван Грозний здійснює семіотичний акт (оскільки перед нами квазізречення), отримуючи на нього чисто семіотичну відповідь на наступному ході” [3, 67].

Серед поведінкових знаків політичного дискурсу виділяються ритуальні і неритуальні дії (події).

Ритуальні політичні події — це дії церемоніального характеру (інавгурація, парад та інші патріотичні церемонії). Ритуальність не передбачає елемента новизни; вона передбачувана, запрограмована, фатика тут переважає інформативність. Фатичні знаки в політичній комунікації використовуються для демонстрації єднання і патріотизму.

Вони мають викликати почуття радості від такого єднання. З цієї ж причини до суто фатичної комунікації слід віднести і так зване „спілкування керівника з народом”, наприклад, відвідання підприємств або магазинів.

До символічних дій неритуального характеру можна віднести політичні акції, які є метафорою, що театралізується. Прикладами таких символічних акцій можуть бути спалювання опудала чи інсценований похорон політика.

Символічні артефакти

До традиційних артефактів, котрі виступають як символи вищої влади, належать скіпетр, держава, меч, одяг (мантія), головні убори (корона, діадема, вінець, тіара). Символічна цінність головних уборів полягає в тому, що вони візуально збільшують зріст тих, хто їх носить, і таким чином виступають як символ влади, що вивищується. У більшості сучасних спільнот ці символи стали винятково надбанням історії.

До категорії символів-артефактів, що зберегли своє значення і в наші дні, належать будівлі, в яких розташовуються можновладці. Зазвичай вони встановлюються на підвищенні - це трон, палац, башта, Капітолій, Кремль, Маріїнський палац, трибуна. „Кожна ієрархічно розчленована спільнота потребує піднесення і сакрального шанування місця, де сидить вождь, король чи імператор, для того, щоби в офіційних випадках підноситися над „простими смертними”. Тому самі трони були символічно абсолютизовані і в багатьох мовних зворотах позначали „імперську владу” [1, с. 273].

Соціально значуще місце спілкування, або соціокультурний локус [5], є важливим компонентом комунікативної події: маркіруючи ситуацію спілкування, воно задає тональність і стилістику комунікації: традиційно обстановка, в якій відбувається відправлення влади, призначена для навіювання почуття шанування і благоговіння.

У політичній семіотиці існують комунікативні події і співвіднесені з ними жанри, які мають чітко виражену „прив’язку” до певних соціокультурних локусів. Перш за все, це більшість жанрів інституційної комунікації. Соціально-політичні інститути (державні установи) мають у своєму розпорядженні певні матеріальні ресурси, до яких належать і фізичний простір певних будівель і приміщень. Їх образ закріплюється в свідомості як знак певної події. До політичних локусів із стійким подієво-жанровим зв’язком належать, передусім, будівлі парламенту, уряду, президентських структур.

Графічні символи

Політична семіотика будь-яких епох немислима без використання графічних символів, до яких належать національні емблеми, прапори, герби, емблеми політичних партій і рухів. Г. Бідерман зазначає, що символами політичних рухів часто ставали образні знаки з високим значенням сигналізування. Вони можуть підсвідомо впливати на глибинні

шари особи. Так, знаки з горизонтально-вертикальною структурою справляють враження статичності, оборонності, консервативності, тоді як знаки з акцентом на діагоналях пов'язані з динамічно-агресивними рухами [1].

Розглянемо тлумачення деяких графічних символів в „Енциклопедії символів” Р. Бідермана. „Прикладом може служити свастика як символ нацистської партії, яка діагональною установкою наводить на думку про мобільність, обертання, круговорот і наступальний дух; хрест лицарів тевтонського ордена, який безуспішно намагалась протиставити свастиці австрійська корпоративна держава з 1933 до 1938 року, навпаки, справляв враження статичності й „тупості”. Політичні рухи агресивного чи наступального характеру майже завжди проявляють себе в зубцях і вістрях (наприклад, подвоєний рунічний знак „зиг” - символ СС; хрест з вістрями стріл на кінцях був політичним символом угорської партії „Схрещені стріли” перед Другою світовою війною, а три стріли склали емблему австрійської соціал-демократії; в серпі і молоті — емблемі робітничо-селянської держави, або зубці радянських зірок)” [1, с. 211].

Фасції (лікторські в'язки лозин) у Стародавньому Римі були символом влади адміністративних службовців; як символ виконавчої влади у в'язку лози вставляли сокиру ката. „Фасції символізували у італійських фашистів концентровану владу корпоративного суспільного устрою, а сокира - абсолютний авторитет” [1, с. 282].

Іноді як політичні символи використовуються зображення тварин. Орел, цар птахів, і лев, цар звірів як символи верховної влади фігурують в багатьох гербах і державних емблемах. Сокіл у давньому Єгипті був символом царської влади, оскільки „його погляд паралізує птахів так само, як лице фараона - ворогів його”. У новітній час сокіл (як і яструб) позначає прихильника жорсткого політичного курсу на протигагу голубові, символу миротворчого руху [1, с. 254].

У наведених тлумаченнях графічних символів проявляються два семантичні шари:

1) відносно дискретна іконічна семантика, яка читається за принципом „від частини до цілого” або „перенесення за аналогією” (серп - знаряддя селянина - символізує владу селянства; в образі лева - царя звірів уособлюється сила й авторитет влади в людському суспільстві);

2) менш дискретний семантичний шар, який можна позначити як графо- і коліросемантика (за аналогією з „фоносемантикою”), - враження від кольору і графічної форми зображень, як абстрактні сенси, що народжуються відчуттями від кольору і форми (наприклад, стріла пов'язується з такими символічними значеннями, як імпульс, швидкість, загроза і цілеспрямованість).

Таким чином, в плані міжсеміотичних трансмутацій має місце потрійна знакова репрезентація: (1) людина - артефакт - локус (як символ влади);

(2) його невербальний (графічний) корелят; (3) його вербальний корелят.

Як показує матеріал дослідження, в семіотичному політичному просторі цілий ряд політичних реалій отримує множинне значення. Це явище співвідноситься з одним із елементів семіозису, який Ч. Пірс назвав інтерпретантою (семіозис, за Ч. Пірсом, включає елементарну тріаду відносин: об'єкт - знак - інтерпретанта). Будучи „знаком, накладеним на знак”, поняття інтерпретанти включає інтрамовні синоніми, парафрази і розгорнені описи, інтермовну трансляцію і міжсеміотичні перетворення (трансмутації), зокрема, перетворення вербальних знаків на невербальні. „Кожна наступна інтерпретанта має тенденцію посилювати розуміння і досягати семантичної інновації” [4, с. 41].

Якось політична реальність, припустімо, Комуністична партія України, семіотично втілюється у постаті її лідера — людина на прізвище Симоненко стає знаком, оскільки несе інформацію не тільки про себе, але й про очолюваного ним групового політичного агента. Його портретне зображення є, з одного боку, іконічним знаком Петра Симоненка як особи і, з іншого боку, опосередковано виступає як знак партії (який використовується у функції вираження політичної лояльності, прихильності до партії). Нарешті, ім'я політика служить умовним знаком його як особи і опосередковано, через метонімічний зв'язок, стає позначенням партії та її політичної лінії.

Аналогічно номінації на кшталт Білий Дім, Кремль, Маріїнський палац є опосередкованими позначеннями органів і гілок влади: сама будівля за принципом суміжності стає символом, наприклад, виконавчої влади, і її умовне вербальне позначення розвиває символічне значення.

Таким чином, в плані міжсеміотичних трансмутацій має місце потрійна знакова репрезентація: (1) людина – артефакт - локус (як символ влади); (2) його невербальний (графічний) корелят; (3) його вербальний корелят.

У конкретніших термінах ця тріада має такий вигляд: „політик - портрет - ім'я” або „артефакт влади - його зображення - його найменування”.

У кожен момент часу будь-яке суспільство має свої моделі комунікації, визнаючи одні з них більш центральними, інші відносячи до периферії. Це схоже з проблемою визнання, що є правда, а що є брехня. Суспільство бореться за те, щоб визнати ті чи інші тексти правильнішими, потрібнішими. Одні з них починають витісняти інших, здійснюючи це за рахунок критики, внесення до списків для обов'язкового читання в школі і в університеті, а тому необхідно, щоби проблемою семіотики як комунікаційної моделі почали перейматися не тільки науковці, а й маркетологи, а також особи, що пишуть тексти та розробляють емблеми й логотипи партій і партійних блоків.

Література:

1. Бидерман Г. Энциклопедия символов: Пер. с нем. - М., 1996.
2. Познер Р. Подходы к интерпретации человека как знака // Человеческий фактор в правоохранительных системах: Материалы междунар. науч.-практ. конф. „Языки мозга и тела человека: проблемы и практическое использование в деятельности органов внутренних дел”. - Орел, 1996.
3. Почепцов Г. Г. История русской семиотики до и после 1917 года. - М., 1998.
4. Себеок Т. А. Культура и семиотика: учение о знаках // Философия языка и семиотика. - Иваново, 1995.
5. Щукин В. Г. Социокультурное пространство и проблема жанра // Вопросы философии, 1997, № 6.
6. Hudson K. The Language of Modern Politics. - London, 1978.

УДК 321

Картина світу та політична дія

Олександр Швирков,

кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
Сумського державного університету

Автор здійснює спробу прояснити питання стосовно картини світу, її структури, співвідношення з реальністю та способів її формування. Обґрунтовується теза, що про картину світу епохи як певну цілісність можна судити лише тоді, коли вона вже закінчилася.

Ключові слова: картина світу, політична дія.

The author raises a question about the world pattern, its structure, relationship to reality and ways of its forming. He grounds the thesis that one can judge the epoch's world pattern to be the integrity only when it is over.

Keywords: world pattern, political action.

У цій статті я спробую прояснити питання стосовно картини світу. На перший погляд може здатися, що ця проблема досить добре розроблена, або, точніше, характер її такий, що особливого прояснення не потребує. Я і сам так раніше думав, проте спроба сформулювати певну проблему змусила мене в цьому засумніватися і здійснити це дослідження. Тож спробую висвітлити деякі аспекти застосування поняття картини світу при аналізі політичної дії.

Прийнято виділяти і розглядати окремі картини світу. Наприклад, наукову, філософську, релігійну тощо. Говорять і про індивідуальні картини світу (наприклад, окремої людини), а також картини світу окремих груп індивідів (наприклад, того чи іншого прошарку суспільства).

Індивідуальна картина світу утворюється шляхом накладання однієї на іншу або поєднання різних картин.

Картини світу різних людей можуть суттєво відрізнятися одна від одної (порівняймо, наприклад, картини світу вченого-інтелектуала і робітника).

Водночас багато в чому вони повинні збігатися, аби люди могли знаходити спільну мову.

Як правило, різні частини індивідуальної картини світу існують досить незалежно одна від одної: за одних обставин людина поводиться відповідно до однієї частини картини світу, за інших – іншої. Більшість людей і не прагне привести їх до якоїсь єдності, „зшити” їх, усунути можливі суперечності між ними. Внаслідок цього картини світу багатьох – якщо не всіх – людей внутрішньо суперечливі. Зумовлюється це, в першу чергу, тим, що ці частини мають різні джерела формування, часто цілком незалежні одне від одного. Гармонійне їх поєднання потребує значної внутрішньої духовної та інтелектуальної роботи, на яку у більшості людей просто бракує часу. Проте дехто, звичайно, намагається усунути суперечності між тими чи іншими частинами їхніх картин світу, хоча б між найголовнішими. Наприклад, вчений, вихований у релігійному дусі, може спробувати якось привести свою індивідуальну релігійну картину світу у відповідність з його науковими переконаннями.

Різні частини картини світу відрізняються одна від одної ступенем деталізації, конкретності, адекватності реальності, тобто **розробленості**. Очевидно, що головним чином ступінь розробленості тієї чи іншої частини залежить від професійної діяльності індивіда (професійної – в широкому сенсі), важливості для нього відповідних знань.

Важливим уявляється питання про опис картини світу, спільної для значних мас людей, тобто якоїсь усередненої картини світу. Далі, якщо не говоритиметься про інше, термін „картина світу” вживатиметься саме в цьому розумінні.

Перш за все хочу звернути увагу на деякі, на мою думку, важливі моменти. По-перше, коли говорять про таку картину світу, то, як правило, йдеться про картину світу, яка існувала досить тривалий час. Як правило, кілька десятиків, а то й сотень років. По-друге, відтинок часу, стосовно якого ми говоримо про відповідну картину світу, зазвичай ніколи не буває довільним, випадковим. Це завжди якийсь закінчений, цілісний період, це завжди **епоха** (або, за термінологією І. Валлерстайна, „світ-система”). Тобто те, що має свій логічний початок і логічне завершення. До цього початку і після цього завершення картина світу завжди принципово інша, ніж між ними. **Саме завершення певного періоду, епохи дозволяє розпочати мову про відповідну картину світу, дозволяє просто хоча б порушити питання про неї.** Доки епоха триває, ні в кого просто не виникає думки про відповідну картину як щось конкретне.

Нагадаю, йдеться у даному випадку про певну усереднену картину світу, а не про окремі чи ситуаційні картини (наприклад, про наукову картину світу, яка цілком може бути **сучасною**, або про картину світу окремого індивіда чи групи осіб). Внаслідок цього пропоную вважати поняття картини світу поняттям **ретроспективним**, тобто таким, що наповнюється реальним змістом тільки в історичній перспективі. Інакше,

тобто не ретроспективно, картина світу як щось цілісне, визначене існувати просто не може.

Звичайно, можна спробувати визначити сутнісні риси, наприклад, сучасної картини світу, проте ми ніколи не зможемо бути впевнені, що риси, на які ми вкажемо, справді сутнісні, справді важливі. Можливим це стає тільки тоді, коли відповідна епоха закінчується. Тільки тоді стає зрозуміло, що було важливо, а що ні. Взагалі ж я думаю, що **ті чи інші риси картини світу визначаються лише через порівняння її з іншими картинами світу**. Проте це припущення ще потребує серйозного опрацювання. Поки ж ми зупинимось на іншому моменті.

Реальність, безпосередня реальність завжди складна, завжди імпліцитно містить у собі безліч можливостей, варіантів вибору. Людського розуму – як окремого, так і **сукупного** (зокрема, посиленого і доповненого штучними „інтелектуальними” системами) – ніколи не вистачає, щоб осмислити, охопити певний конкретний момент, побачити **розклад**, повну картину. Люди майже завжди діють в умовах недостатності інформації. Майже будь-яка дія пов'язана з ризиком. Будь-які прогнози майже завжди – просто фантазії. У кращому випадку – можливі сценарії. Проте картина принципово змінюється, якщо дивитися не вперед, а назад. У цьому випадку **все вже відбулося**. В цьому випадку ми вже маємо справу не з тим, що стає, а з тим, що сталося, відбулося, з тим, що вже **піддається** обліку, з тим, що можна розглядати, нікуди не поспішаючи. Тут вже можна дозволити собі видивлятися конфігурації, вибудовувати схеми і тому подібне.

Природно, все це стає можливим тому, що тепер ми маємо справу з **документами** (документами в широкому розумінні), а не з **подіями**. Документи можна перекладати з місця на місце, їх можна відкладати на потім, їх можна порівнювати, інтерпретувати. І ось тоді й починає вимальовуватися картина. Виявляється, що одні протистояли іншим, причому не через збіг обставин, а тому, що керувалися певною системою ідей. Ось тут і з'являється картина світу. Таким чином, картину світу породжують не події як такі, не вчинки людей, не безпосереднє спостереження цих подій і вчинків, а документи, в яких вони знайшли своє відображення.

Проте фіксується тільки те, що усвідомлюється, те, що можна побачити, те, що **фіксується**. Тому документ – **це те, що залишилося**. Це тільки відблиск реальності. І лише в цьому відблиску з'являється картина світу.

Але звідки вона з'являється? Чи з самої структури, змісту документів (наприклад, як елемент, що конститує картину, вказується той, що відповідає елементу, що часто повторюється, описові, що зустрічається в документах)? Чи її вносить до реальності документів архетипова складова психіки? Або ж, нарешті, вона апіорна в тому розумінні, в якому апіорні кантівські форми? Вважаю, це так само тема для окремого розгляду. Проте у будь-якому випадку вже зараз можна стверджувати, що як така

(тобто як щось цілісне) картина світу епохи, що вже минула, **створюється** вченими, які вивчають документи, що залишилися від цієї епохи. Якщо так, то треба зауважити, що, наприклад, К. Хюбнер не стільки **реконструює** картину світу стародавнього грека, скільки **створює** її [7]. **Боротьба** між картинами світу (про будемо говорити далі) так само відбувається тільки в головах учених (і на сторінках їх наукових праць).

Взагалі справа навіть не в тому, що картина світу як така не існує – мабуть, можна прийняти, з деякими обмовками, що в певному розумінні вона існує, – а в тому, що виокремити якісь її стійкі елементи можна тільки **після** закінчення відповідної епохи. Причому тільки за письмовими і подібними до них джерелами. Тут потрібно враховувати і те, що письмові свідчення залишають після себе, як правило, люди освічені, тому у будь-якої „відновленої” картини світу завжди буде відповідний „ухил”.

Все вищесказане можна резюмувати таким чином: **найбільш адекватним буде розглядати картину світу, по-перше, як конструкт, призначений для структуризації наших уявлень про реальність, а по-друге, як інструмент аналізу цієї реальності (в основному — ретроспективної реальності)**. Необхідно визнати, що інструмент цей достатньо ефективний. І далі ми якраз ним і скористаємося.

Крім інших функцій, картина світу виконує й такі найважливіші, як, зокрема, пояснювальну та владоохоронну. Зупинимось на останній.

З моменту виникнення перших людських суспільств усі вони характеризуються однією особливістю: є люди, які керують, і люди, якими керують, люди, що мають владу над значною кількістю інших людей і які влади не мають. Як правило, влада однієї частини суспільства над іншою ґрунтується не на фізичній силі (не стільки на фізичній силі), а на тому, що підлегла частина суспільства тією чи іншою мірою визнає, що інша може (і навіть повинна) керувати нею. Це, як відомо, становить суть поняття легітимності влади. У свою чергу, визнання це ґрунтується на певному світогляді, картині світу, на певній системі ідей, що поділяються керованими. Коротко це можна сформулювати так: керовані достатньою мірою впевнені в тому, що світ влаштований таким чином, що ті, хто ними керує, мають на це право й що вони навіть повинні це робити. Керованих можна **переконати** зробити щось шляхом апеляції до певної картини світу. Звісно, що не завжди все так просто. У будь-якому суспільстві є якась кількість індивідумів, що сумнівається у праві керуючих керувати тощо.

Картини світу, що забезпечують владу одних людей над іншими, можуть бути найрізноманітнішими. Історія дає тут безліч прикладів. Ось найбільш важливі й відомі.

Картина світу, заснована на вірі в Бога (богів) і в те, що можновладці є помазаниками, ставлениками тощо Бога (богів). Захоплення імперій інків і ацтеків кількома сотнями конкістадорів може бути прикладом того, до чого може призвести крайній ступінь віри в істинність такої картини світу.

Всі Середні віки в Європі пройшли під знаком віри в божественну природу влади імператора Священної Римської імперії, королів. За такою системою легітиматії влади претендувати на неї може тільки дуже обмежене коло осіб, суперництво між ними може ґрунтуватися тільки на апелюванні до того, хто більшою мірою помазаний, обраний тощо.

Інша картина світу основана на вірі, по-перше, в те, що суспільством повинен хтось керувати, й, по-друге, що керувати ним повинні найбільш компетентні (або принаймні наділені певними специфічними властивостями) люди. Сьогодні на цій картині світу основана влада так званих еліт у більшості країн.

Зі сказаного випливає кілька хоч і очевидних, однак дуже важливих висновків. По-перше, влада тим міцніша, чим міцніша відповідна картина світу; точніше, чим міцніша віра в цю картину. По-друге, угруповання, що борються за верховну владу усередині владної еліти, не можуть руйнувати віру в картину світу, на якій ґрунтується їхня влада, у розумах тих, над ким вони панують: інакше це поставить під сумнів право на владу кожного представника даної еліти. Мова, таким чином, може йти тільки про більший ступінь легітимності влади в межах системи, що задається (обумовлюється) відповідною картиною світу. По-третє, для того, щоб контреліта могла прийти до влади, має змінитися картина світу досить великої кількості членів суспільства. Один з механізмів такої зміни (за допомогою інтелігенції) дає А. Грамші у своїх „Тюремних зошитах”.

Дуже важливим є такий момент. Для того, щоб картина світу, яка забезпечує владу еліти, була досить стійкою, необхідно: 1) щоб вона достатньою мірою відповідала економічній, політичній та іншим складовим даного суспільства, тобто не вступала в надто вже явну суперечність з РЕАЛЬНІСТЮ й 2) щоб не виникла інша картина світу, яка заперечує дану. Наприклад, якщо феодал претендує на законність своєї влади, то він дійсно повинен бути спроможний в 9 випадках з 10 захистити своїх селян від нападу іншого феодала. Якщо ж він не в змозі це зробити, то рано чи пізно його право на владу буде поставлено під сумнів. Або якщо раптом з'являється інша картина, відповідно до якої (о жаж!) **всі люди рівні**. Тому виникає двояка проблема: **проблема захисту картини світу від інших картин і латанні дірок у картині світу**. Розглянемо це докладніше.

Оскільки будь-яка картина світу не є досконалим відображенням світу, то вона весь час вступає у явну або неявну суперечність з реальним станом речей. Однак від цілісності цієї картини прямо залежить влада правлячої еліти. Тому еліта не може дозволити, щоб дірки, які пробиває в цій картині реальність, були **надто великими**. Генерацією картини світу, як правило, опікується спеціальний апарат. У давніх суспільствах це були жерці, у Середньовіччі – церква. Саме вони відповідали за насадження в головах населення „правильної” картини світу, саме вони взяли на себе функцію латання дірок у цій концепції, якщо такі з'являлися. В СРСР відповідні

функції виконувала КПРС за допомогою армії замполітів й інших¹. Ці ж структури здійснювали захист картини світу від інших картин (єресі, язичництва, лібералізму тощо). Онтологічна база можливості захисту картини світу від інших картин – складність і багатогранність світу. Так само не можна не згадати й **гнучкість мови**.

Методи латання дірок або запобігання їх появі можуть бути найрізноманітнішими. Аж до фізичного знищення тих, хто намагається ці дірки пробити.

Звісно, що головна умова успішного латання – щоб дір не було надто багато, точніше, щоб у відповідних органів вистачало ресурсів для того, щоб їх зашпаровувати. В протилежному випадку картина просто „рветься”. Добре, що таке стається не часто... Християнство, наприклад, існує вже понад дві тисячі років й дотепер досить успішно латає дірки у своїй картині світу. Відображення цього процесу можна побачити в американському фільмі „Догма”.

Важливе питання: чому відкидається стара картина світу? Чи то головним чином через її волаючу невідповідність реальності, а чи внаслідок появи іншої, альтернативної картини? Як свідчить історія, найчастіше це відбувається опосередковано за допомогою іншої картини світу.

Як формується картина світу, що насаджується керованим правлячою елітою? Якою мірою її поділяє сама еліта? Можливо, тільки частина еліти сприймає цю картину світу, інша ж, набагато мізерніша, свідомо використовує цю частину, щоб керувати масами. Сама ж при цьому абсолютно в неї не вірить.

Здається, тут можуть бути різні варіанти. Принаймні є дані, що можновладці й у минулому, й зараз нерідко дозволяють собі зауваження, які можуть розглядатися як досить цинічні й котрі свідчать про те, що вони (можновладці) не дуже вірять у ту картину світу, яку привселюдно підтримують („брехня політиків”). Історія знає, наприклад, римських пап, які не дуже приховували своє скептичне ставлення до християнства, цілком раціонально вважаючи відповідну доктрину необхідною лише для того, щоб підпорядковувати собі народні маси. Водночас, імовірно, можна говорити й про те, що багато політичних діячів справді вірили в гасла, які висували.

Перепрошую за банальність, але без неї не обійтися. Світ, у якому ми живемо, надзвичайно складний. Політика, політичне життя так само надзвичайно складні й заплутані. Політиками та їх об'єднаннями (насамперед партіями) рухають дуже різні прагнення, що призводять, зрештою, до створення досить складної системи зв'язків і взаємин. Однак щоб прийти до влади й, прийшовши, продовжувати панувати, політики змушені користуватися послугами народу. Революції та інші великомасштабні заходи (включаючи будівництво різних Біломорканалів)

¹ Такі міркування наводить у своїх працях П. Бурдьє [3].

здійснюються винятково руками багатьох тисяч „простих” людей. Спонукаючи їх до участі – насамперед як дешеву робочу силу – у цих масштабних заходах можна тільки спираючись на їхню картину світу (фізична сила тут мало чим допоможе, принаймні протягом тривалого часу). Ця картина світу або вже повинна існувати (і тоді до неї потрібно лише правильно запелювати), або повинна бути створена. Останнє являє собою дуже й дуже непростий **захід**. Проте коли він успішно проведений, то можна буквально перевернути гори (скориставшись створеною картиною світу як важелем). Створення нової картини світу може тривати багато років і потребувати самовідданих зусиль багатьох людей. Згадаємо хоча б, як створювалася християнська картина світу, мусульманська, комуністична. При цьому необхідно чітко відрізнити картину світу, що створюється в головах народу, від вихідної інтелектуалістської або містичної концепції, нібито покладеної в її основу. Будь-яке творіння самотнього генія, що стосується суспільного устрою, завжди є більшою чи меншою мірою повітряним замком. Навіть якщо значна частина цього творіння присвячена глибокому й справедливому аналізу. Повітряним замком воно є хоча б унаслідок психологічних особливостей його творця. До того ж не можна забувати, що оскільки людське суспільство взагалі й держава зокрема – це надскладні системи, то будь-які довгострокові прогнози є не що інше, як **мапа місцевості, якої не існує**. Про це все докладно писав ще К. Поппер у своєму відомому творі „Відкрите суспільство і його вороги” [6], а тому не станемо на цьому затримуватися.

Твори такого типу (тобто твори, що трактують про „справедливий” суспільний устрій) можуть у найкращому випадку розглядатися як такі, що висловлюють **сподівання** певної кількості людей. У гіршому – тільки його автора (і йому подібних). Так само – знову ж у не найгіршому випадку – вони можуть бути підґрунтям для розроблення планів зміни **чинного** суспільного устрою й/або керівництва до дії на дуже, дуже обмежений період часу.

Навіщо тоді здалися всі ці твори? По-перше, для початкового поштовху, що здійснюється невеликою купкою adeptів сформульованого у відповідному творі вчення. По-друге, для того, щоб послужити основою для формування нової картини світу, у першу чергу в умах „пересічних громадян”, руками яких згодом будуватимуть мости, прокладатимуть дороги, вестимуть війни тощо. Причому точна відповідність такої картини світу первісному джерелу аж ніяк не обов’язкова. Та це, мабуть, і неможливо в принципі. Більша частина творів, покладених в основу таких картин світу, – це досить складні для розуміння тексти, що потребують фундаментальної освіти, недоступної для більшості людей. До того ж, оскільки всі ці твори, як правило, належать до філософських, правильне їх розуміння (тобто розуміння більш-менш адекватне авторському) вимагає попереднього створення в голові того, хто їх сприймає, відповідного **контексту**, підґрунтя. А це підґрунтя створюється

роками, навіть десятками років у результаті прочитання великої кількості найрізноманітнішої літератури – інакше просто не вийде¹.

Таким чином, більшість громадян зрештою одержують у свої голови дуже спрощений, я б навіть сказав, **сплощений** варіант відповідної концепції, який, як правило, складається лише з кількох ідей. Цей варіант надалі й використовується як основа для побудови нової картини світу. Але, повторюся, ця картина світу може виявитися дуже далекою від вихідної концепції. Нескінченно далекою. Правда, зрозуміти наскільки, дано лише небагатьом.

Сформована в такий спосіб картина світу починає працювати на користь своїм творцям. Причому незалежно від того, наскільки творці все це усвідомлюють і чи усвідомлюють узагалі. Феодал, хоча, безумовно, і бере участь якщо не у створенні, то, принаймні, у постійному відновленні й **закріпленні** в головах своїх селян картини світу, відповідно до якої його влада – від Бога, однак може й не усвідомлювати, у чому суть **такої** його діяльності. Проте цілком успішно користується її плодами – якщо вже селяни на нього працюють і, за потреби, надають своєму сеньйорові право першої ночі. Приблизно те ж стосується й служителів культу, комісарів, партійних функціонерів, демократичних політиків: усі вони знають, як скористатися з того, що їхні співгромадяни вірять у правильність картини світу, яка підтримується ними. Хоча, звичайно, необхідно визнати, що принаймні якась частина цих діячів при цьому дуже чітко все усвідомлює.

Звісно, ніколи не було й не буває так, що сучасне становище влаштовує всіх (чи хоча б так, що всі з ним миряться). Чого варті, наприклад, селянські війни й бунти, які збурювали середньовічне суспільство протягом усього часу його існування. Проте якщо якийсь тип суспільства існує, то, отже, картина світу виконує своє завдання. Справжні проблеми починаються тоді, коли картина починає „рватися”. Але це вже зовсім інша історія...

Слід зазначити, що питання про те, як саме народжується твір, що ліг в основу побудови картини світу, чому він приймається і наскільки свідомо використовується для побудови цієї картини, ми не зачіпаємо, тому що це викликало б необхідність надто заглиблюватися в абсолютні нетрі. Все це, як правило, вкрите темрявою, а відповідні механізми й процеси піддаються реконструкції дуже важко (приклад такої реконструкції дає А. Тойнбі у „Збагненні історії”).

Думаю, не варто надто вдаватися в розгляд питання про те, що картина світу тільки в тому випадку може вважатися адекватною й прийнятною, якщо вона дозволяє людям, що керуються нею, досить успішно існувати у світі. Якщо картина дуже далека від реального стану речей, то вони просто

¹ У цьому, до речі, полягає одна з основних відмінностей гуманітарних наук від природничих, зокрема точних. Це для того, щоб освоїти математичний аналіз (і навчитися ефективно його використовувати), досить прочитати пару солідних підручників (знаю з власного досвіду). Для того ж, щоб дійсно зрозуміти, про що пише І. Кант чи К. Маркс, **кількох** підручників не вистачить...

можуть загинути. Щоправда, може бути й інша ситуація, коли існують ніби дві картини світу: одна для, так би мовити, повсякденного вжитку, а інша – для офіційної частини. Тобто людина у своєму повсякденному житті, у повсякденних справах може керуватися однією картиною світу, а в інших ситуаціях, пов'язаних, наприклад, з виконанням публічних обов'язків, – іншою. У цьому випадку виникає своєрідне роздвоєння. Наскільки людина може його витримати, як довго вона може з нею миритися? Типовий приклад такої ситуації – політик, що на словах, у своїй публічній діяльності дотримується демократичних принципів, а в конкретній діяльності – зовсім інших. Але насправді особиста трагедія такого політика, його роздвоєність тощо нас зараз не дуже цікавлять. Залишимо цю тему на відкуп письменникам і кінематографу. Тим більше, що особливо складної проблеми тут немає, принаймні тут немає нічого нового: про це вже не раз говорилося й писалося. Протягом усього часу існування демократії із заavidною періодичністю виникають скандали, суть яких зводиться до цієї проблеми.

Тепер стисло розглянемо один з можливих підходів до вирішення (або хоча б адекватного аналізу) проблеми взаємодії картин світу, їх боротьби, а також того, як одна картина світу змінює іншу.

Апарат для такого аналізу можна спробувати запозичити з дещо незвичайного джерела.

Як відомо, крім іншого, **філософія науки** вивчає закономірності розвитку науки, те, як одна наукова теорія змінює іншу. Одним з перших філософів, що переймалися цим питанням, був К. Поппер. Він вважав, що для того, щоб наукова теорія була відхилена як помилкова, необхідно, щоб з'явився експеримент, який ця теорія не змогла б пояснити. Якою б розвиненою і ґрунтовною не була теорія, тільки-но з'являється такий експеримент, ця теорія, за К. Поппером, відкидається. Після цього на її місце приходить досконаліша, причому така, яка пояснює всі ті експерименти, які пояснювала попередня теорія, плюс ті, які попередня пояснити була не в змозі. Через деякий час ситуація повторюється, і вже ця, новіша, теорія змінюється наступною. І так далі, поки існує наука [5].

Попперівська концепція була першою, що трактувала це питання. І, ймовірно, саме внаслідок того, що вона була першою, трактування це було дещо спрощеним.

Як справедливо відзначив інший філософ науки, а саме І. Лакатос, насправді теорії не відкидаються з такою легкістю, не „помирають” так швидко і просто, як випливає з концепції К. Поппера. Навпаки, вони „борються” за своє „життя”. Перш за все, за допомогою так званих гіпотез **ad hoc**, тобто окремих гіпотез, які висуваються спеціально для того, щоб пояснити невідповідність якогось окремого експеримента теорії. Щоб було зрозуміло, про що йдеться, наведу конкретний приклад. Нехай відповідно до наслідку з якоїсь фізичної теорії величина, що вимірюється в експерименті, має дорівнювати певному значенню. Проте за результатами

вимірювань виявляється, що виміряне значення істотно відрізняється від передбаченого теорією. Згідно з концепцією К. Поппера, теорію можна відкинути. Проте насправді, як справедливо зазначає І. Лакатос, усе відбувається дещо інакше. Наприклад, наявність такої невідповідності можна спробувати пояснити якимись неполадками в приладі, за допомогою якого проводилися вимірювання. Подібне пояснення і є гіпотезою *ad hoc*. Вона ніби „рятує” теорію, захищає її основні положення від спростування.

Гіпотез *ad hoc* може бути багато. За І. Лакатосом, навколо будь-якої теорії (точніше, її **жорсткого ядра**) формується цілий **захисний пояс** з таких гіпотез. За наявності захисного поясу теорія може „протягнути” ще дуже довго. Більше того, теорія (або, точніше, науково-дослідницька програма, за термінологією І. Лакатоса) взагалі не „помирає”, а просто з часом витісняється іншими теоріями (програмами). Причому вона у будь-який момент, якщо зміняться обставини, може знову вийти на передній план [2].

Пояснюється такий стан речей багатогранністю і складністю світу, тим, що він не може бути вичерпно описаний **однією** теорією.

Концепцію І. Лакатоса, очевидно, можна спробувати екстраполювати на ту сферу, аналіз якої був здійснений вище, шляхом заміни терміна „науково-дослідницька програма” терміном „картина світу”.

Природно, аналогія між картиною світу, яку використовують політики для пояснення реальності, і тією чи іншою науковою теорією не може бути повною, оскільки перша з них стосується захоплення, утримання й здійснення влади і тому може підтримуватися найпотужнішими засобами, друга ж – часто тільки амбіціями вчених (саме тому я вживаю поняття картини світу, яке є ширшим, ніж теорія)¹. Відповідно, аналогію, засновану на концепції І. Лакатоса, потрібно застосовувати з суттєвими застереженнями, іноді дуже істотними. Думаю, що найправильніше її розглядати як вдалу метафору, котру можна буде використати лише в досить вузькій сфері. Два моменти, які вона краще за все прояснює, такі: картина світу може бути витіснена не інакше, як за допомогою іншої картини світу, і жодна картина світу не може бути остаточно спростована.

Для **прикладної** політики це має такий вигляд: які б факти, що ганблять того чи іншого досить „розкрученого” політика, курс, що ним проводиться, не відкривалися б, він (точніше, його політтехнологи) завжди зможе знайти гіпотези *ad hoc*, які б якщо і не виставляли його у вигідному світлі, то хоча б виправдовували. Як такі гіпотези можна навести і підступні дії сусідніх держав, й інтриги конкурентів, і просто збіг обставин. Головне, щоб були засоби донести ці гіпотези до народу, втовкмачити їх у людські голови. А засоби ці, як правило, є (йдеться, зрозуміло, про ЗМІ, в першу чергу — про телебачення). І якщо хтось думає, що рано чи пізно знайдеться факт,

¹ У цьому сенсі дещо вільною уявляється спроба аналогічної екстраполяції в [4]. Автор, по суті, отожднює те, що я назвав картиною світу, і власне теорію.

який поставить хрест на кар'єрі того чи іншого значного „діяча”, то він глибоко помиляється. Не знайдеться такий факт! Точніше, таких фактів у будь-який час хоч відбавляй, просто на кожен з них завжди знайдеться (точніше, знаходять) гіпотезу *ad hoc*, яка більш-менш вдало „пояснює” невідповідність іміджу політика фактам. Все це можна спостерігати в останню *n*-у кількість років у нашій багатостраждальній країні.

Зрозуміло, що концепція І. Лакатоса може розглядатися як більш-менш вдала метафора, що ілюструє боротьбу картин світу, тільки у тому випадку, коли відповідні картини вже стали (або стають) надбанням минулого. Поки цього не сталося, за допомогою цієї концепції просто **нічого ілюструвати** (якщо, звичайно, не задовольнитися порожніми абстракціями замість конкретних картин світу, тобто простою констатацією того, що в даний час якась картина взагалі бореться або боротиметься з якоюсь іншою картиною взагалі). І вже зовсім не придатна лакатосівська теорія для наочного, образного уявлення процесів, які відбуваються тоді, коли активно ламаються старі уявлення і народжуються нові.

Більш вдале застосування (природно, так само як метафора) тут може знайти теорія **парадигм** Т. Куна, а саме та її частина, в якій йдеться про проміжок часу між тим моментом, коли відкидається одна парадигма, і тим, коли приймається наступна [1]. Цей період Т. Кун називав періодом **екстраординарної науки**. Він характеризується появою безлічі найрізноманітніших теорій, їх боротьбою тощо. В результаті цієї боротьби, за Т. Куном, народжується нова парадигма (або те, що надалі буде підведене під поняття картини світу).

Дозволю собі ненадовго зайти на ґрунт філософії науки.

Як відомо, І. Лакатос розкритикував теорію парадигм Т. Куна, і загалом багато філософів з ним погодилися. Проте, на мою думку, і вони, і сам І. Лакатос були не зовсім справедливі щодо Т. Куна. На цей висновок мене наштовхнули роздуми, результати яких зафіксовані в попередніх абзацах. Так, коли минув якийсь час, коли вже можна побачити результат боротьби теорій, тоді адекватнішою видається теорія І. Лакатоса, проте допоки ми перебуваємо в гущавині битви теорій (або намагаємося її реконструювати), адекватнішою здається саме концепція Т. Куна.

Вважаю, ця ситуація дуже нагадує квантово-хвильовий дуалізм: в одному випадку зручніше застосувати одну теорію, в іншому – іншу. Зрозуміло, що це є наслідком недосконалості обох, проте поки ці теорії – це все, що в нас є.

Не варто плутати боротьбу ідеологій і боротьбу картин світу. Ідеологія генерується свідомо певною групою людей. Ідеологія – це витвір людського розуму. Картина світу формується багато в чому стихійно, несвідомо і часто всупереч ідеології. Мета ідеолога – зробити так, щоб картина світу в максимальному ступені збіглася з ідеологією. Проте це вдається далеко не завжди. (У зв'язку з цим радянська ідеологія – це одне, а картина світу

радянської людини – зовсім інше.) Часто в картині світу можуть бути наявними неусвідомлювані елементи, такі, що здаються випадковими, такими, що суперечать ідеології. Проте пізніше, коли картина світу власне й конструюється, ці елементи знаходять своє місце, і вони вже не здаються випадковими.

Перемогла не американська ідеологія і програла не радянська ідеологія, а перемогла американська картина світу і програла радянська картина світу. Офіційні ж ідеології були лише одним з чинників (нехай і важливих), які брали участь у формуванні мотивів, котрими керувалися люди, що брали участь у боротьбі. Причому **масова частка** цього чинника – це предмет особливої розмови.

Часто картину світу підмінюють ідеологією, тобто в якості першої розглядають другу. Це пояснюється просто. Як вже говорилося, картина світу як об'єкт дослідження з'являється тільки після того, як вона перестав існувати у своїх носіях, у живій реальності. Багато з компонент картини світу є несвідомими, принаймні — не фіксуються. Навпаки, ідеологія (перш за все офіційна), як правило, завжди фіксується тим чи іншим способом (пригадаймо закони Хамураппі, вигравіювані на камені, статуї В. Леніна з граніту і тому подібне). Внаслідок цього велика частина того, що залишається від епохи і що конституювало відповідну картину світу, – це саме ідеологія. Від інших важливих компонент майже нічого не залишається. Природно, тому, що дуже часто (щоб не сказати завжди) картина світу у нас асоціюється саме з офіційною ідеологією, тобто уявлення про картину світу в нашій свідомості повністю визначається уявленням про ідеологію.

Література:

1. **Кун Т.** Структура научных революций: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
2. **Лакатос И.** Методология исследовательских программ / Пер. с англ. – М.: ООО „Издательство АСТ”: ЗАО НПП „Ермак”, 2003. – 380 с.
3. О символической власти // Бурдье П. Социология социального пространства. – М.: Ин-т экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007, С. 87 - 96.
4. **Ослон А.** Мир теорий и „личные знания” / Социальная реальность, №1, 2006. – С. 12 - 18.
5. **Поппер К.** Логика научного исследования / Пер. с англ. — М.: Республика, 2004. — 447 с.
6. **Поппер К.** Открытое общество и его враги. В 2 т. / Пер. с англ. – М.: Феникс, Международный фонд „Культурная инициатива”, 1992.
7. **Хьюбнер К.** Истина мифа: Пер. с нем. – М.: Республика, 1996.

УДК 35.075.31

Пріоритети й орієнтири Президента України Віктора Ющенка

Аналіз документів (23 січня 2005 р. – 24 лютого 2010 р.)

Марія Кармазіна,
доктор політичних наук,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України

(Закінчення. Початок у №4 (43) журналу).

Примноження „національного”

2005 року В. Ющенко досить завзято продовжив розпочатий Л. Кучмою процес перетворення найрізноманітніших закладів і установ у національні. Відтак у перший рік Ющенкового президентства статус національного(ої) отримали 5 закладів і установ (серед них Львівський державний академічний театр опери та балету імені С. Крушельницької та Інститут бджільництва імені П. Прокоповича, Інститут винограду і вина „Магарач”, Український державний лісотехнічний університет та інші). У наступні роки справа пішла жвавіше: загальна кількість установ (закладів), що стали „національними”, за порухом пера В. Ющенка зросла майже до восьми з половиною десятків. Якщо порівняти з Л. Кучмою, то результат роботи у цьому напрямі В. Ющенка за п’ятирічний президентський термін становить близько 82 % від результату Л. Кучми за два аналогічні терміни (таблиця 2).

Досить помітне місце серед президентських указів належить указам, присвяченим формуванню природно-заповідного фонду (наприклад, указ 2005 р. №838 від 23 травня „Про заходи щодо дальшого розвитку природно-заповідної справи в Україні” та указ 2008 р. №774 від 27 серпня „Про невідкладні заходи щодо розширення мережі національних природних парків”) і, зокрема, створенню національних природних парків (НПП). Так, 2006 року В. Ющенком було підписано три укази про створення НПП: „Дружківський кам’яний ліс”, Мезинський та „Великий Луг”. 2007 року з’явилися три аналогічні укази, наслідком дії яких мала стати поява таких національних природних парків, як „Голосіївський” та „Прип’ять-Стохід”, а також передбачалося розширення території НПП „Вижницький”. 2008 року вийшов у світ указ про створення Нижньодністровського НПП.

Таблиця 2

Кількість закладів та установ, яким президентами
надано статус національного(ої)*

Рік	В. Ющенко	Рік	Л. Кучма	Рік	Л. Кучма
2010	23	2005	1	1999	12
2009	18	2004	19	1998	6
2008	15	2003	11	1997	7
2007	12	2002	15	1996	5
2006	10	2001	9	1995	1
2005	8	2000	19	1994	---
Всього	86		74		31

*Таблицю складено на основі даних сайту „Законодавство України” – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a&stru=2&sp=i>

2009 рік позначився своєрідним ривком – з’явилося 19 указів, якими передбачалося як розширення території існуючих національних природних парків (зокрема, „Синевир”), так і створення нових – „Білоозерського”, „Синьогори”, „Залісся” та ін. (Показово, що ці території тривалий час використовувалися для полювання владців). Навіть 2010 року за останні менше ніж два місяці перебування при владі В. Ющенко підписав ще 11 указів стосовно розширення території НПП (наприклад, Карпатського, „Святих гір”) та створення нових. Загалом з’явилося 38 президентських указів, якими передбачалося створення (чи розширення меж) національних природних парків.

Слід нагадати, що за весь час перебування на президентській посаді Л. Кучма 11 разів підписував укази про створення національних природних парків та 1 раз – щодо розширення території парку. **Тобто, з одного боку, обидва президенти діяли відповідно до прийнятого Верховною Радою у вересні 2000 року закону і Загальнодержавної програми формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки. Але, з іншого боку, В. Ющенко, можна сказати, докладав значно більше зусиль для збереження самобутньої природи України.**

Втім, між декларацією прагнень на папері і конкретними діями, спрямованими на реалізацію указів, пролягла прірва [28], яка стала поглиблюватися з відходом В. Ющенка від справ. Так, у квітні 2010 року депутати Миколаївської облради звернулися до Президента з проханням скасувати Ющенкові укази про створення таких НПП, як „Білобережжя Святослава” (Кінбурнська коса), „Бузький Гард” (Гранітно-степове Побужжя), посилаючись на те, що проігноровано інтереси місцевих громад, що назви запропоновано непідходящі, що нібито немає наукового обґрунтування [29]. Свої проблеми у заповідника „Горгани”, НПП „Нижньодністровський”, „Гуцульщина” та інших, які стають зоною конфлікту між приватними комерційними і державними інтересами [30].

Любов до „національного” Президента В. Ющенка відобразилася й у численних указах стосовно вшановування діячів української історії та культури, поминання жертв Голодомору, репресій тощо. Багато що із запланованого було реалізоване тільки в якійсь частині (як „Мистецький Арсенал”, меморіал Голодомору), щось – лише на папері з текстом президентського указу.

Президентсько-прем’єрське та президентсько-парламентське протистояння

Аналіз президентських актів підвів до висновку, що завдяки В. Ющенку з’явився такий тип документів, як Конституційне подання. Ці подання віддзеркалили, у першу чергу, складні взаємини В. Ющенка з українськими урядами.

За період свого президентства В. Ющенко звертався до Конституційного Суду з поданнями усього 126 разів. Вперше така потреба виникла у жовтні 2006 року, коли Президента зацікавило питання про конституційність постанови Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2006 року №1336, зміст якої від громадськості захований під позначкою „для службового користування”. До кінця 2006 року В. Ющенко звертався до КС з аналогічними поданнями ще тричі.

Здавалося б, що все відбувається в законодавчому руслі: згідно з п. 15 ч. 1 ст. 106 Конституції України Президент має право на такі дії. Але наступний час висвітлив „темні” сторони процесу. 2007 року у свідомості Президента напевно стався якийсь злам, про що свідчить швидке зростання незадоволення Кабміном, що, у свою чергу, посприяло направленню до КС 34 подань. Відтак сумніви щодо нормальності процесу почали зникати. А висновок з цього можна зробити тільки один: 2007 рік став роком своєрідного випробування механізму блокування постанов та розпоряджень Кабміну. Реакція уряду В. Януковича зводилася до подання позовів до суду.

Далі – більше: 2008 року В. Ющенко став автором 37 відповідних подань до КС, 2009 – 49 (**таблиця 3**), тобто в середньому Президент звертався до КС по чотири рази на місяць. Так, у січні було спрямовано 2 подання, у лютому, березні та в квітні – по 5, у травні – 4, у червні – подань не було, у липні – 4, у серпні – 1, у вересні – 7, у жовтні – 4, у листопаді – 7, у грудні – 5. Правда, з цих 49 подань тільки 37 спрямовувалися на „з’ясування стосунків” з Кабінетом Міністрів, 12 же подань стосувалися конституційності деяких законів України (чи їх окремих статей і положень).

Конституційні подання по-своєму вказують на головного президентського подразника – Кабінет Міністрів України та у свій спосіб віддзеркалюють ступінь напруги в стосунках Президента і Прем’єр-міністра України у 2007 – 2009 роках. Покажемо це, що кожному Конституційному поданню передував президентський указ, яким призупинялася дія розпорядження/постанови Кабміну. Тож якщо 2007 року Конституційних подань було

34, то з'явилася така ж кількість відповідних указів Президента щодо призупинення дії тих чи інших документів Кабміну. З часом Президент підписував нові укази, якими визнавав, що попередні втратили чинність. Міністр Кабінету міністрів П. Крупко улітку 2008 року щодо цього зазначав: „Нас у Кабінеті Міністрів дуже непокоїть практика останнього часу, пов'язана з масовим зупиненням актів Кабінету Міністрів указами Президента з мотивів їх неконституційності і зверненням Президента до Конституційного Суду. Таке право у Президента є, однак як професійний юрист, що понад десять років очолював юридичну службу уряду, я вперше стикаюся з ситуацією, коли акти, завідомо правомірно прийняті урядом, блокуються в такий спосіб. І я вбачаю щонайменше зловживання Президентом своїм правом. Заблоковано близько 40 рішень уряду, в тому числі 13 постанов. Деякі акти зупинялися двічі. І єдина мета цих дій – політична: заблокувати діяльність уряду” [31].

Таблиця 3

Конституційні подання Президента В. Ющенка

Рік	Кількість
2010	2
2009	49
2008	37
2007	34
2006	4
2005	---
Всього	126

Згодом опоненти Президента відзначали, що у цілому ряді випадків, коли КС уже був готовим оголосити своє рішення щодо деяких його подань і воно було не на користь глави держави, Президент відкликав подання для того, щоб через деякий час подати його до КС повторно. Аналіз документів, розміщених на сайті „Законодавство України”, видавцем яких є Конституційний Суд України, свідчить, що 2008 року Конституційний Суд кілька разів приймав ухвали щодо припинення конституційного провадження у справі за конституційним поданням Президента щодо відповідності Конституції України тих чи інших розпоряджень і постанов Кабміну. Наприклад, такі ухвали, як №1-у, №2-у, №3-у та №4-у були прийняті КС 10.01.2008. У першому і другому випадках КС припинив розгляд справи, установивши, що Перша колегія суддів від 14 грудня 2007 року відмовила у відкритті конституційного провадження у справі, визнавши невідповідність подання вимогам Конституції та Закону „Про Конституційний Суд України” та непідвідомчість КС питань, порушених у президентському конституційному поданні. Крім того, Президент подав письмову заяву про відкликання подання [32]. У третьому випадку Друга

колегія суддів КС 17 грудня 2007 року відмовила у відкритті провадження і КС виніс аналогічну ухвалу „у зв'язку з письмовою заявою суб'єкта права на конституційне подання про відкликання подання”. Специфіка моменту полягала у тому, що Президент відкликав своє подання у зв'язку з тим, що, посівши посаду прем'єра, Ю. Тимошенко скасувала ряд актів Кабміну В. Януковича і, зокрема, акт щодо приватизації Одеського припортового заводу, з нагоди появи якого Президент і робив подання. Таким чином, Ю. Тимошенко і В. Ющенко мали нібито спільний погляд на проблему. Але це тільки на перший погляд. Насправді ж новопризначений прем'єр просто „розправлялася” з попередником на посаді Прем'єр-міністра.

8 червня 2008 року, після спроби уже Ю. Тимошенко розв'язати питання приватизації Одеського припортового та появи чергового президентського подання до КС з цього приводу, КС, установивши, що Перша колегія суддів 27 червня 2008 року відмовила у відкритті конституційного провадження у цій справі, визнавши невідповідність подання вимогам Конституції та Закону „Про Конституційний Суд України” та невідомість КС питань, порушених у президентському конституційному поданні, припинив розгляд справи. Тобто справа двічі пройшла по одному і тому ж колу – Президент не збирався поступатися жодному з прем'єрів.

Зрозуміло, що у такій ситуації кабмінівські розпорядження і постанови (повністю чи в якійсь частині) не діяли, що сковувало діяльність урядів та не сприяло зростанню як довіри до нього з боку суспільства, так і зростанню його авторитету. Це – з одного боку, а з іншого – така практика Президента йшла на шкоду не тільки тому чи іншому уряду, але й країні, в якій затягувалося чи відкладалося на невизначений час розв'язання важливих питань.

У січні - лютому 2010 року В. Ющенко двічі звертався до Конституційного Суду з поданнями, перше з яких – від 22 січня – демонструвало бажання Президента довідатися про конституційність одного з грудневих (2009 р.) розпоряджень уряду, інше – тлумачення „Перехідних положень” Конституції України.

Показово, що з обранням Президентом В. Януковича цілий ряд Ющенкових указів щодо призупинення дії постанов чи розпоряджень Кабміну (що з'явилися у період з жовтня 2009 – до лютого 2010 року) президентськими указами №299 від 5 березня, №№459, 461, 462 від 31 березня 2010 р. було визнано такими, що втратили чинність.

Аналіз Ющенкових указів свідчить, що Президент постійно намагався втрутитися у сферу повноважень Кабінету Міністрів, відтак час від часу з'являлися укази, які так чи інакше зачіпали сферу економіки. Приміром, 2007 року гарант Конституції намагався вживати заходів для забезпечення сталого функціонування і розвитку ринку природного газу, для вдосконалення регулювання підприємницької діяльності, для врегулювання цін/тарифів на житлово-комунальні послуги. 2008 року в поле зору В. Ющенка потрапили, приміром, питання використання

паливно-енергетичних ресурсів, видобутку бурштину; 2009 року – фінансовий стан аграрного сектора економіки та розвитку тваринництва; 2010 року – питання розрахунково-касового обслуговування місцевих бюджетів, сприяння добудові житлових об'єктів. В. Ющенко вважав за необхідне видавати укази, які стосувалися, приміром, заходів для оздоровлення дітей, але ж, як відзначав В. Литвин, „це не його прерогатива і, пробачте, не його рівень” [33]. „Проблема Президента в тому, що він мислить себе ще і як глава НБУ, і уряду”, – наголошував О. Рибачук [34].

Не відчував Президент докорів сумління й тоді, коли не виконував вимог закону про Кабмін, згідно з яким положення про міністерства та інші центральні органи виконавчої влади мають затверджуватися Кабміном. Тож в силі залишалися положення, свого часу затверджені указами Президента. Уряд, прагнучи відстояти свої права, неодноразово нагадував президентському секретаріатові про необхідність визнати укази такими, що втратили чинність, але відповіді не було [35].

Для обмеження діяльності Кабміну В. Ющенко використовував РНБО, рішення якої, що вводилися в дію указами Президента, час від часу спрямовувалися на стримування ініціатив уряду. На користь цього твердження свідчать такі президентські укази, як, наприклад, указ №188 від 3 березня 2008 року „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року „Про Державний авіабудівний концерн „Авіація України” або указ №200 від 6 березня того ж року „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року „Про забезпечення національних інтересів і національної безпеки у сфері приватизації та концептуальні засади їх реалізації”.

Втім, прем'єр Ю. Тимошенко часто не бажала „залишатися у боргу”, у свій спосіб „підтримуючи” Президента. Чого тільки були варті її коментарі до президентських указів щодо Чорноморського флоту РФ, які з'явилися 2008 року. Як писала у вересні того ж року преса, Ю. Тимошенко виступала „з відвертим перебріхуванням останніх указів Президента стосовно ЧФ” [36].

В результаті Ющенкових рішень (за визначенням президентських опонентів – сумнівних з правової точки зору, „рейдерських атак президентського Секретаріату на країну” [37]; з точки зору прихильників – тих, що стали „щепленням проти політичної корупції” [38]) 2007 року Україна пережила другі в своїй історії дострокові парламентські вибори, наслідком чого стала зміна складу коаліції в парламенті. Президентський указ від 10 жовтня 2008 року став черговим свідченням конфлікту В. Ющенка з парламентом: відповідно до нього Верховна Рада знову проголошувалася розпущеною. Подальше скасування президентського рішення Окружним адмінсудом Києва (суддя В. Келеберда), а потім підтримка Президента Вищим адмінсудом і визнання незаконним скасування дострокових виборів до парламенту, з одного боку, формально ніби „відмивали” імідж Президента та ліквідовували будь-які сумніви

щодо справедливості його указів, але з іншого – ця „гра” знижувала довіру громадськості до Президента.

За час свого президентського терміну В. Ющенко кілька разів робив заяви, звертався із зверненнями. На сайті „Законодавство України” розміщено по одному зверненню Президента за 2006 та 2007 роки, 4 звернення за 2008 рік, 2 – за 2009 рік. Показово, що коли у лютовому 2006 року зверненні до Верховної Ради України (у зв’язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України „Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році”) тільки лунав заклик „досить сваритися”, то у травневому зверненні 2007 року до співвітчизників (з нагоди ситуації з Конституційним Судом) прозвучали звинувачення на адресу Верховної Ради у блокуванні протягом двох років роботи Верховного Суду.

Слід згадати, що „Спільна заява Президента України, Голови Верховної Ради України і Прем’єр-міністра України щодо невідкладних заходів, спрямованих на розв’язання політичної кризи шляхом проведення позачергових виборів до Верховної Ради України”, яка побачила світ 27 травня 2007 року, стосувалася проведення позачергових виборів до парламенту, оскільки три сторони домовилися з метою „створення належних умов для реалізації конституційних прав громадян забезпечити недопущення будь-яких спроб нагнітання протистояння у суспільстві та упередити усі можливі дії щодо провокування „силового” розвитку подій”. Друга заява 2007 року стосувалася результатів виборів та формування парламентської коаліції.

З чотирьох звернень 2008 року два (до „народних депутатів України VI скликання” та до „українського народу”) стосувалися Верховної Ради. Якщо у першому зверненні Президент констатував, що „потреби людей знову опинилися поза полем зору Верховної Ради”, що „парламентарії забули про своє ключове завдання: творити закони” і „замість цього на порядку денному – безкінечна боротьба за владу”, то у другому зверненні Президент повідомляв про „припинення діяльності Верховної Ради шостого скликання та проведення дострокових парламентських виборів”.

Удосконалення та реформування: варіанти й варіації

Серед питань, які поставали у центрі уваги В. Ющенка в перший рік президентства, – питання оптимізації кількісного складу керівництва у системі центральних органів виконавчої влади, що віддзеркалилося у прийнятті відповідного указу [39], яким передбачалося „ліквідувати посади перших заступників міністрів – керівників апарату міністерств, перших заступників міністрів у зв’язках з Верховною Радою України – у міністерствах, перших заступників керівників у зв’язках з Верховною Радою України – в інших центральних органах виконавчої влади”.

В. Ющенко продовжив лінію Л. Кучми на реформування правоохоронних органів, про що свідчив травневий 2005 року указ №834 „Питання

Міжвідомчої комісії з питань реформування правоохоронних органів". Президентом була створена і Комісія з питань реформування судової системи. Замислювався В. Ющенко і про реформування системи охорони здоров'я, освіти, „наукової сфери”, Збройних Сил України, СБУ, судового устрою та судочинства, реформування Державної кримінально-виконавчої служби тощо.

Одним з наслідків таких планів (як і продовженням Кучминої традиції) мало стати створення дорадчо-консультативних органів при Президентові – численних рад (зокрема, Координаційної ради з питань державної служби, Нацради з питань державного управління та місцевого самоврядування, Ради українського козацтва, Політичної ради, Національної тристоронньої соціально-економічної ради, Нацради з питань охорони здоров'я населення, Ради міських голів, Ради громадськості, Національної ради з інноваційного розвитку України, Національної ради з питань культури і духовності, Національної ради з питань фізичної культури і спорту тощо), комісій (з питань громадянства, з питань реформування судової системи України, з питань реформування правоохоронних органів, яка проголошувалася консультативно-дорадчим органом при Раді національної безпеки і оборони України, але її персональний склад мав затверджуватися Президентом за поданням секретаря РНБО України; комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права, з утвердження свободи слова та розвитку інформаційної галузі тощо).

Про ефективність такої громіздкої системи говорити не доводиться не тільки тому, що, як свідчать експерти, 60 % президентських указів та розпоряджень просто не виконувалися, але й тому, що поява деяких з цих „консультативно-дорадчих органів” (як, приміром, Ради українського козацтва, яке як стан зникло ще кілька століть тому) мала слабку доречність в очах інтелектуальної частини суспільства. Але Президента це, вочевидь, мало турбувало. Як не турбувала кричуща недоречність деяких інших указів (приміром, щодо ліквідації Державтоінспекції відповідно до указу №1109 від 19 липня 2005 року).

Деякі з президентських розпоряджень втрачали чинність дуже швидко (як, приміром, наприкінці 2005 року розпорядження щодо створення Комісії з питань реформування судової системи України), інші – згодом (як свідчив на початку 2009 року, наприклад, указ „Про Державну комісію з питань реформування Збройних Сил України, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу”). Іноді „консультативно-дорадчі органи” перейменовувалися, але це аж ніяк не впливало на підвищення їх коефіцієнту корисної дії.

Показово, що у перші місяці свого президентства В. Янукович ліквідував громіздке „дітище” попередника, – комісії, ради, центри. Всього В. Януковичем було прийнято відповідних 32 укази та розпорядження, що з'явилися на світ 16 лютого та 2 квітня 2010 року.

Зовнішньополітичні пріоритети і питання безпеки та оборони

Окрема увага приділялася В. Ющенком розвитку відносин з НАТО. У квітні 2005 року Президент підписав указ, який стосувався внесенню змін до затвердженої 2004 року Воєнної доктрини України (відповідно до квітневого 2005 року рішення РНБО „Про внесення змін до Воєнної доктрини України”). В указі, зокрема, вказувалося, що: „В умовах сучасної воєнно-політичної обстановки інтереси національної безпеки України зумовлюють істотне поглиблення відносин з НАТО і ЄС. Виходячи з того, що НАТО і ЄС є гарантами безпеки і стабільності в Європі, Україна готується до повноправного членства в цих організаціях. Активізація євроатлантичної інтеграції України з орієнтацією на вступ до НАТО як основи загальноєвропейської системи безпеки та пов'язане з цим глибоке реформування оборонної сфери держави відповідно до європейських стандартів належать до найважливіших пріоритетів як зовнішньої, так і внутрішньої політики” [40]. Загалом в період перебування на посаді В. Ющенко підписав не менше 26 указів та розпоряджень, які стосувалися взаємин України з НАТО.

Приділяючи чільну увагу розвитку взаємин із західними країнами, В. Ющенко в березні 2005 року підписав указ про тимчасове запровадження, а в липні – встановлення безвізового режиму для громадян держав-членів ЄС та Швейцарії, а також Ліхтенштейну, Японії, Канади; у червні – для громадян США; у листопаді – для громадян Князівства Андорра, Ватикану, Ісландії, Монако, Норвегії, Сан-Марино.

Того ж року з'явилася низка указів щодо діяльності Консультативної ради з питань іноземних інвестицій в Україні, укази, які так чи інакше стосувалися питання вступу України до СОТ.

Щодо бачення Президентом місця і ролі України у формуванні Єдиного економічного простору, то певною мірою його характеризує червневий 2005 року указ №952 „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2005 року „Про формування Єдиного економічного простору”, в якому, зокрема, вказувалося, що „основною метою участі України у формуванні та функціонуванні Єдиного економічного простору” є „створення зони вільної торгівлі без вилучень та обмежень відповідно до статті 2 Угоди про формування Єдиного економічного простору”.

З метою реалізації Заяви Президента України та Президента Російської Федерації про створення Українсько-Російської міждержавної комісії від 8 травня 2005 року та забезпечення діяльності Української частини Українсько-Російської міждержавної комісії у листопаді 2005 року В. Ющенко підписав указ, яким було затверджено персональний склад Української частини цієї комісії, українських частин Комітету з питань економічного співробітництва та підкомітетів: з питань безпеки, з міжнародного співробітництва, з питань функціонування Чорноморського флоту РФ та його перебування на території України (у складі Українсько-Російської міждержавної комісії). В останній місяць 2005 року В. Ющенко

підписав указ №1699, спрямований на проведення заходів з демаркації державного кордону між Україною і Російською Федерацією. На початку грудня 2006 року – указ (№1041), який стосувався підготовки робочого візиту в Україну президента РФ В. Путіна (візит, як відомо, так і не відбувся).

Загалом же аналіз документів, підписаних В. Ющенком, свідчить про дуже незначний інтерес глави держави до такого потужного сусіда, як Росія: всього за свій президентський термін В. Ющенко підписав 10 указів, які стосувалися складу Українсько-Російської міждержавної комісії та 7 указів, що стосувалися демаркації державного кордону України, співробітництва у газовій сфері та деяких інших питань. Цих формальних зусиль виявилось дуже мало для розвитку добросусідських міждержавних відносин з Росією. Про що у свій спосіб свідчить „Лист Президента України Віктора Ющенка Президенту Російської Федерації Дмитру Медведєву” від 13 серпня 2009 року, який є одним із „зрізів” українсько-російських відносин і, зокрема, свідченням їх нерівноправності та нерозвиненості у часі (коли президентський термін В. Ющенка вже добігав кінця).

Стосовно СНД, то, як свідчать документи, український Президент планував (указ від 9 жовтня 2006 року №821) взяти участь у черговому засіданні Ради глав держав-учасниць СНД. Іншим указом (від 15 грудня 2006 року №1080) – „Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 17 листопада 2006 року „Про дальше співробітництво України в рамках Співдружності Незалежних Держав”) В. Ющенко вводив у дію рішення РНБО щодо подальшого співробітництва в межах СНД. У рішенні ж РНБО, з одного боку, констатувалося, що діяльність СНД „сприяла налагодженню і розвитку рівноправних та взаємовигідних відносин між державами-учасницями”, а з іншого – наголошувалося, що „впродовж останніх років” мало місце „зниження ефективності багатостороннього співробітництва в рамках СНД як міждержавного об’єднання”, відзначалося наростання певного „незадоволення з боку держав-учасниць щодо здатності органів Співдружності забезпечити дієву і конструктивну співпрацю”. Крім того, рішення РНБО визначало пріоритетними напрямками діяльності України в рамках СНД такі, як „послідовне запровадження зони вільної торгівлі за участю всіх держав-учасниць СНД з урахуванням вимог СОТ; ініціювання розробки проектів щодо реалізації потенціалу України як транзитної держави, ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, боротьби з організованою злочинністю та незаконною міграцією тощо; поглиблення багатостороннього співробітництва в галузях енергетики, транспорту, агропромислового комплексу, охорони здоров’я, науки, соціальної сфери; розв’язання „заморожених” конфліктів на пострадянському просторі, протидію транскордонній злочинності та співробітництво у правоохоронній сфері”. До того ж наголошувалася необхідність „здійснювати розвиток співробітництва України в рамках СНД з урахуванням обраного державою

стратегічного курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію” [41]. Цій, останній, мав посприяти, з-поміж іншого, Форум спільноти демократичного вибору, про підготовку та проведення якого дбав Президент, підписуючи 21 жовтня 2005 року указ № 1201 (форум, як відомо, відбувся 1 – 2 грудня того ж року та зібрав представників 23 країн Каспійсько-Чорноморсько-Балтійського регіону).

Документи свідчать, що 2005 року Президент не переймався підготовкою своїх візитів за кордон. 2006 року В. Ющенко всього тричі планував свої виїзди: з офіційними візитами до Хорватії (указ від 10.11.2006 р. №939), до Естонії (указ від 29.11.2006 р. №1007), до Фінляндії та участі у саміті „Україна – Європейський Союз” (указ від 2.10.2006 № 813). Стосовно очікування приїзду колег із зарубіжжя, то протягом року тільки двічі з’являлися укази про підготовку офіційного візиту в Україну президента Афганістану та президента Нігерії [42] (відповідно жовтневі укази №872 та №923) та один указ щодо робочого візиту В. Путіна.

Укази 2007 року є не тільки своєрідним дзеркалом подальших планів глави української держави щодо нанесення візитів до іноземних держав, але й у свій спосіб говорять про те, що не вдалося у попередній рік. Так, низка указів свідчить про наміри В. Ющенка здійснити офіційні візити до Італії, Данії, Грузії і знову ж таки до Хорватії. У себе В. Ющенко планував зустрічати президентів Польщі і Казахстану, які мали відвідати Україну з офіційними візитами. Крім того, президентські документи свідчать, що В. Ющенко з робочим візитом відвідував Литовську (указ від 18.12.2007 №1233) та Турецьку (указ від 10.09.2007 №843) республіки, планував відвідати Республіку Польща з метою участі в Енергетичному саміті (указ від 04.05.2007 №375), Сполучене Королівство Великої Британії і Північної Ірландії (указ від 04.05.2007 №383) та чекав в Україні президента Білорусі з робочим візитом (указ від 03.03.2007 №165).

У плани В. Ющенка 2008 року входило нанесення офіційних – до Італії, Словенії, Таджикистану та Казахстану – та робочих візитів – до Австрії, США (для участі в роботі 63-ї сесії Генеральної асамблеї ООН), Туреччини, Польщі, Азербайджану (для участі в Енергетичному саміті), Литви, Швейцарії (для участі у Всесвітньому економічному форумі 2009 року). В Україні планувалося зустрічати з офіційними візитами президентів Мальти й Угорщини, а з робочим візитом — федерального канцлера ФРН та віце-президента США.

Більш розлогими щодо нанесення офіційних візитів були плани В. Ющенка на 2009 рік: він планував поїздки до ОАЕ, Бельгії, Туркменістану, Ватикану, Швейцарії та Азербайджану. В Україні очікував на офіційний візит президентів Литви, Білорусі, Австрії, Фінляндії та Румунії. 2009 року український Президент готувався нанести робочі візити: до Бельгії для участі у міжнародній інвестиційній конференції з модернізації газотранспортної системи України, до Угорщини, до Чехії для участі в установчому саміті ініціативи „Східне партнерство”, до Туреччини, до

Сербії для участі у 16-му саміті глав держав Центральної Європи, до Литви для участі у заходах з нагоди відзначення 1000-ліття литовської держави, до Республіки Польща для участі у заходах з нагоди відзначення 440-ї річниці підписання Люблінської унії, до США для участі в роботі 64-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН, до Молдови з метою участі в засіданні Ради глав держав-учасниць СНД. Натомість до України з робочими візитами очікувалися президенти Білорусі, Польщі, Грузії та віце-президент США. **Таким чином, лідери провідних європейських країн не тільки не поспішали до України, але й до себе не запрошували українського Президента.**

Окремо зупинюся на питанні Ющенкового інтересу до Збройних Сил України. Укази (загалом їх підписано 81): 19 – призначення/звільнення командувачів; 9 – строків проведення чергових призовів на строкову військову службу громадян України та звільнення в запас військовослужбовців, комплектування ЗСУ; 8 – перевірки (виконання актів Президента щодо ЗСУ; перевірки органів військового управління ЗСУ, перевірки Міноборони і стану бойової готовності ЗСУ; ходу реформування ЗСУ, стану реформування військової освіти і науки та ефективності заходів щодо вдосконалення системи підготовки офіцерських кадрів у Збройних Силах України та інших військових формуваннях тощо) чи посилення контролю; 7 – відзначення державними нагородами військовослужбовців, працівників ЗСУ, внутрішніх військ МВС; 5 – допуску підрозділів збройних сил інших держав на територію України для участі у багатонаціональних військових навчаннях (у 2008, 2007, 2006, 2005 р.); 5 – рішень РНБО щодо ЗСУ (двічі – щодо фінансування); 5 – про Положення про проходження громадянами України військової служби у ЗСУ чи у військовому резерві ЗСУ та внесення до нього змін; 5 – питань розвитку/підвищення боєздатності/розвитку діяльності ЗСУ; 3 – присвоєння імен військовим підрозділам; 2 – Дня Повітряних/ВМС ЗСУ; 2 – створення/ліквідації Держкомісії з питань реформування ЗСУ, інших військових формувань та оборонно-промислового комплексу; 2 – переліку посад, що можуть бути заміщені військовослужбовцями ЗСУ, інших військових формувань, правоохоронних органів спеціального призначення в державних органах, установах і організаціях, та граничних військових звань за цими посадами; 2 – символіки ЗСУ; 2 – затвердження Плану проведення в рамках військового співробітництва багатонаціональних навчань на території України за участю підрозділів Збройних Сил України та їх участі у багатонаціональних навчаннях поза межами України (у 2010, 2009 р.); 1 – надання Центральному музею Збройних Сил України статусу національного; 1 – шефства над ВМС; 1 – Положення про Генштаб; 1 – про уповноваження осіб на ведення переговорів, підписання угод; 1 – про Верховного Головнокомандувача.

Звернемо увагу на те, що з 81 указу безпосередньо питань розвитку чи підвищення боєздатності ЗСУ стосувалося всього 5 указів (6,17 %),

попри те, що у Стратегії національної безпеки України, затвердженій президентським указом №105 у лютому 2007 року, вказувалося на необхідність підтримання „Збройних Сил України та інших військових формувань у стані високої боєздатності, бойової й мобілізаційної готовності, наближення їх за складом, системою управління, навчання і підготовки, рівнем оснащення озброєнням та військовою технікою до стандартів збройних сил держав-членів НАТО”.

Сто останніх президентських указів

Певний інтерес може становити порівняння ста останніх указів Президента Л. Кучми і ста останніх указів Президента В. Ющенка.

Питання, якими переймався Л. Кучма в період з 5 по 22 січня 2005 року (час, коли й з'явилися останні сто указів: №4 – №103): щодо звільнення радників – 15; призначення радників – 1; звільнення з посад (Уповноваженого Президента України, Постійного представника, помічників, референтів, консультантів) – 7; звільнення з посади голови облдержадміністрації – 15; інші звільнення/відставки – 19; звільнення суддів – 2; призначення на посади – 4; скасування/внесення змін до указів – 5; відзначення нагородами – 6; присвоєння рангу держслужбовця – 6; присвоєння дипломатичного рангу – 10; надання статусу національного – 1; питання зовнішньої політики – 1; таємні (№76 від 22 січня 2005 р. з грифом „опублікуванню не підлягає”, який знято згідно з указом В. Ющенка №963 від 24 листопада 2009 року) – 1; неопубліковані – 1 (№43); інші – 6.

Таким чином, 58 % указів Л. Кучми присвячувалися звільненням; 5 % – призначенням; 5 % – скасування/внесення змін до указів; 6 % – відзначення нагородами; 16 % – присвоєнню рангів; 1 % – надання статусу національного; 1 % – питанням зовнішньої політики; 6 % – іншим питанням; 2 % були таємними чи взагалі неопублікованими.

Останні сто указів В. Ющенка (№№165 – 264) були присвячені таким питанням: щодо звільнення радників – 0; призначення радників – 0; звільнення з посад (Уповноваженого Президента України, Постійного представника, помічників, референтів, консультантів) – 1; звільнення з посади голови облдержадміністрації – 1; інші звільнення/відставки – 13; звільнення суддів – 0; призначення на посади – 8; скасування/внесення змін до указів – 4; відзначення нагородами – 13; присвоєння рангу держслужбовця – 4; присвоєння дипломатичного рангу – 1; присвоєння військових звань – 13; надання статусу національного – 12; створення НПП – 3; питання зовнішньої політики – 5; таємні – 0; неопубліковані – 9; інші – 13.

Таким чином, 15 % указів В. Ющенка були присвячені звільненням; 8 % – призначенням; 4 % – скасування/внесення змін до указів; 13 % – відзначення нагородами; 13 % – присвоєнню військових звань; 5 % – присвоєнню рангів; 12 % – надання статусу національного; 5 % – питанням

зовнішньої політики; 3 % – створенню НПП; 13 % – іншим питанням; 9 % були неопублікованими.

Отже В. Ющенко, готуючись залишити президентську посаду, питанню звільнення з посад приділив уваги майже в чотири рази менше, ніж Л. Кучма. Аналіз звільнень, здійснених Ющенковим попередником, свідчить, що Л. Кучма, сказати б, „прибрав” після себе, звільнивши, з-поміж іншого, своїх радників, уповноважених, консультантів, референтів тощо. В. Ющенко ж цю „брудну роботу прибирання” залишив В. Януковичу (який своїми указами, наприклад, від 11 березня 2010 року й звільнив 13 ющенкових радників – штатного В. Івасюка та позаштатних В. Мойсика, М. Сендака, Х. Юссефа, Є. Марчука, М. Рибак, С. Кириченка, Ю. Карасика, М. Поліщука, І. Діяка, І. Вардинця, С. Аржевітіна, В. Бондаря). В. Ющенко фактично покинув свою команду радників.

Більше ніж удвічі перевершив В. Ющенко Л. Кучму у нагороджувальній справі, про що свідчать 13 % указів першого і 6 % указів другого. Втім, Л. Кучма більш активним був у присвоєнні дипломатичних рангів і рангів держслужбовця – 16 % проти 5 % у В. Ющенка.

Щедро В. Ющенко „роздавав” і статус національного установам і закладам, про що свідчать 12 % відповідних указів (проти 1 % у Л. Кучми).

В поле зору Л. Кучми, що готувався залишити посаду Президента, не потрапляло питання присвоєння військових звань (а 13 % указів В. Ющенка були присвячені саме цьому) як і питання створення національних природних парків (у В. Ющенка кількість відповідних указів становила 3 %).

Є напрями роботи, яким і В. Ющенко, і Л. Кучма приділяли майже рівноцінну увагу. Так, призначень в останні тижні перебування на посаді В. Ющенком було зроблено дещо більше, ніж Л. Кучмою, але не суттєво – 8 % проти 5 %. Приблизно однакова кількість указів президентів була присвячена скасуванню чи внесенню змін до указів – 4 % у В. Ющенка і 5 % у Л. Кучми.

Останнє зауваження: тільки 1 % кучмівських указів не було доведено до відома громадськості. У В. Ющенка – 9 %.

Таким чином, аналіз документів свідчить, що діяльність третього українського Президента не вирізнялася відкритістю у порівнянні з діяльністю його попередника Л. Кучми, а часом була навіть більш закритою. Документи засвідчують, що розпочаті Л. Кучмою економічні реформи виявилися непосильними для В. Ющенка: 2005 року (рік, коли В. Ющенко, відповідно до Конституції, мав таке ж коло повноважень, як і Л. Кучма) Президентом володіло бажання „вичистити” кадри, призначені попередником, а не підписувати укази, спрямовані на докорінне реформування економіки. Наслідком кадрової політики, що вибудовувалася на принципах непотизму і фаворитизму, стало

„вимивання” професіоналів на всіх рівнях управління державою. Гра в „любов до національного” обернулася шквалом „винагороджувальних указів”, присвоєнням статусу „національного” численним закладам і установам тощо. По-своєму негативно вплинула вона і на ставлення суспільства до Ющенкових прагнень „пом’янути минуле”: фраза „Ющенко голодоморить” засвідчила відчуту українцями фальш президентського слова і діла. Обернулася вона деструкцією й у стосунках з Росією та й, зрештою, жодною мірою не посприяла „проникненню” України в Європу. Піднятися на владний Олімп для В. Ющенка виявилось значно простіше, ніж довести свою правомірність перебування на ньому і втриматися на подальший час.

Література:

1. <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=index>
2. Див. про це детальніше: **Кармазіна М. С.** Президентство – український варіант. – К., 2007. – С. 214 – 226.
3. Укази: від 12.02.2005 №№ 242, 251, 253 – 262, від 25.02 № 340, від 10.03 № 458, від 18.03 № 491, від 18.04 №663, від 18.05 № 815, від 23.05 № 841, від 23.08 № 1203, від 19.10 № 1466; розпорядження від 19.02.2005 №64.
4. Зокрема, не оприлюднені укази №№ 17, 20-23, 50, 62, 65-68, 82, 102-103, 124-127, 134, 168, 172, 176, 180, 198, 220, 224, 260, 263; розпорядження №№ 3, 6, 8, 11, 21, 23 (перегляд сайту „Законодавство України” 17.04.2010).
5. Мінюст пропонує розкрити секрети Кучми і Кравчука // Дзеркало тижня. – 20010. – 20 лютого. – С. 6.
6. Там само.
7. Corruption Perceptions Index 2009. – http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2009/cpi_2009_table
8. <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1208%2F2008>
9. Зауважу, що президентським указом №1209 від 26.12.2008 р. позначку „Опублікуванню не підлягає” було знято з 12 документів. Відтак з’ясувалося, що 5 з них стосувалися звільнень в Управлінні держохорони України, 6 – призначенням в УДО України, 1 – звільненням з військової служби. Назву указів оприлюднено після обрання президентом В. Януковича. Текстів указів на 22.04.2010 на сайті „Законодавство України” немає. З одного документа позначку „Опублікуванню не підлягає” знято та надано гриф обмеження доступу „Для службового користування” (дані на 22.04.2010).
10. 100 кроків навперейми // Дзеркало тижня. – 2008. – 29 березня. – С. 2.
11. Там само.
12. Президент України; Розпорядження від 01.04.2005 №903/2005-рп Про призначення А. Кислинського помічником Президента України; Розпорядження від 21.11.2005 №1234/2005-рп Про звільнення А. Кислинського з посади помічника Президента України.

13. Президент України; Указ від 26.02.2007 №153/2007 „Про призначення А. Кислинського Радником Президента України”; Указ від 19.09.2007 №894/2007 „Про звільнення А. Кислинського з посади Радника Президента України”; Указ від 19.09.2007 №893/2007 „Про призначення А. Кислинського заступником Голови Секретаріату Президента України”; Указ від 15.06.2009 № 437/2009 „Про звільнення А. Кислинського з посади заступника Голови Секретаріату Президента України”; Указ від 20.06.2009 №463/2009 „Про призначення А. Кислинського заступником Голови Служби безпеки України”; Указ від 13.10.2009 №827/2009 „Про звільнення А. Кислинського з посади заступника Голови Служби безпеки України”. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?find=1&text=1&user=o4&text=%C0%CA%E8%F1%EB%E8%ED%F1%FC%EA%EE%E3%EE&x=0&y=0>

14. **Ведернікова І.** Тимофій Мотренко: „Новий закон не можна відкласти ні політично, ні морально” // Дзеркало тижня. – 2009. – 19 грудня. – С. 5.

15. **Ведернікова І.** Олександр Третьяков: „Фракція „НУ-НС” підтримуватиме Тимошенко тільки в обмін на підпис під угодою про спільні дії після виборів” // Дзеркало тижня. – 2009. – 12 вересня. – С. 2.

16. **Мостова Ю.** Демократія надто добра річ, щоб нею ділитися? // Дзеркало тижня. – 2008. – 9 лютого. – С. 2.

17. **Примаченко О.** Голова Верховного суду України Василь Онопенко: „Такого відвертого тиску, такого брутального, нахабного втручання в діяльність судів, як тепер, не було ніколи” // Дзеркало тижня. – 2007. – 23 червня. – С. 6.

18. Сто кроків наперейми // Дзеркало тижня. – 2008. – 29 березня. – С. 2.

19. КУМасутра Президента // Сегодня. – 2008. – 23 январа. – С. 12.

20. О. Берест народився в с. Горайстівка Сумської області. Добровольцем брав участь у радянсько-фінській війні 1939 року. 1945 року „очолював виконання бойового завдання”, пов’язаного з встановленням прапора над Рейхстагом. Після війни завідував райвідділом кінофікації в Ростовській області. Був звинувачений у розкраданні, за що був засуджений на 10 років. Відсидів п’ять. Працював сталеваром у Ростові-на-Дону. Загинув 1970 року. (Бандера обойдеться в 19 „героїв” // Газета по-киевски. – 2010. – 16 апреля. – С. 6).

21. **Рахманін С.** Юрій Луценко: „Якщо працевлаштування вождів стає головним командним завданням, то бути членом такої команди ні для чого” // Дзеркало тижня. – 2008. – 4 жовтня. – С. 4.

22. **Ильченко А.** Продажная слава страны: \$250 тысяч за звезду Героя // Сегодня. – 2009 – 8 сентября. – С. 3.

23. **Ильченко А.** Награды за деньги и без... // Сегодня. – 2009. – 11 декабря. – С. 12.

24. Двойная мораль: Валерий Бондик, народный депутат // Сегодня. – 2009. – 11 декабря. – С. 3.

25. Запоздалое признание: „Ошибки есть. Исправлюсь...” // Сегодня. – 2009. – 11 декабря. – С. 3.
26. Україна – світу. Держава – громадянам // Дзеркало тижня. – 2009. – 22 серпня. – С. 3.
27. Там само.
28. Див., наприклад: **Листопад О.** У нас вкрали озеро Синевир. – <http://h.ua/story/117038/>; **Микола Томенко:** Ми зупинимо ліквідацію Національного природного парку „Синевир”. – <http://tomenko.kiev.ua/info/499.htm>
29. **Листопад О.** Природа для „резиденцій” // Дзеркало тижня. – 2010. – 15 травня. – С. 12.
30. Див. про це, наприклад: **Чижов А.** Розширення заповідників: чи здійснення місії? // Дзеркало тижня. – 2010. – 15 травня. – С. 12.
31. **Яценко Н.** Конституційна „балалайка” // Дзеркало тижня. – 2008. – 19 липня. – С. 1.
32. Див., наприклад: Конституційний Суд; Ухвала від 10.01.2008 №1-у/2008 Ухвала Конституційного Суду України про припинення розгляду справи за конституційним поданням Президента України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Кабінету Міністрів України „Про управління державними корпоративними правами закритого акціонерного товариства „Транснаціональна фінансово-промислова нафтова компанія „Укртатнафта” <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v001u710-08>
33. **Рахманін С.** Володимир Литвин: „Я переконаний, що в газовій угоді не обійшлося без корупції” // Дзеркало тижня. – 2006. – 3 червня. – С. 4.
34. **Лейбович М.** Олег Рыбачук: „Эффективность работы Секретариата измеряется рейтингом Президента” // Газета по-киевски. – 2008. – 2 декабря. – С. 6.
35. Там само.
36. **Самар В.** За вікнами // Дзеркало тижня. = 2008. – 13 вересня. – С. 3.
37. **Чаленко А.** Юля заработала на выборах примерно \$120 млн. и еще хочет // Сегодня. – 2007. – 19 апреля. – С. 6.
38. **Соломко И.** Год назад Украина пережила разгон // Сегодня. – 2008. – 1 апреля. – С. 2.
39. Президент України; Указ від 10.03.2005 №455 „Про зміну кількісного складу керівництва у системі центральних органів виконавчої влади”. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=42&user=o4y2005>
40. Президент України; Указ від 21.04.2005 №702/2005 „Питання Воєнної доктрини України”. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=702%2F2005>
41. РНБО; Рішення від 17.11.2006 Про Комітет з політики військово-технічного співробітництва та експортного контролю при Президентові України. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=2&user=o914>

42. Президент України; Указ, План, Заходи від 29.11.2006 №1007/2006 Питання підготовки офіційного візиту Президента України до Естонської Республіки; Указ від 10.11.2006 №939/2006 Питання підготовки офіційного візиту Президента України до Республіки Хорватія; Указ, План, Заходи від 31.10.2006 №923/2006 Питання підготовки офіційного візиту в Україну Президента Федеративної Республіки Нігерія; Указ, План, Заходи від 13.10.2006 №872/2006 Питання підготовки офіційного візиту в Україну Президента Ісламської Республіки Афганістан; Указ, План, Заходи від 02.10.2006 №813/2006; Питання підготовки офіційного візиту до Фінляндської Республіки та участі у саміті „Україна - Європейський Союз”. – <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?find=1&textl=1&user=o4&text=+%EE%F4%B3%F6%B3%E9%ED%EE%E3%EE+%E2%B3%E7%E8%F2%F3&x=0&y=0>

УДК 330.341.1

Інноваційний розвиток України

Микола Дмитренко,
кандидат політичних наук,
заступник директора
Інституту оперативної діяльності та державної безпеки
Служби безпеки України

У статті досліджуються питання інноваційного розвитку як ключової ознаки постіндустріальної епохи, проблеми інтеграції науки, освіти і виробництва, а також державної підтримки науково-технічної діяльності, використання інтелектуального потенціалу нації як головного джерела тривалого економічного зростання.

Ключові слова: постіндустріальна епоха, інноваційний розвиток, інтелектуальний потенціал, економічне зростання.

The questions of innovative development of the country as key attribute of a postindustrial epoch and the problem of integration of a science, education and manufacture, and also state support of scientific and technical activity, use of a mental potential of the nation as main source of long-term growth and increase of competitive opportunities of technological development in the world market are investigated.

Keywords: postindustrial epoch, innovative development, intellectual potential, economic growth.

Постановка проблеми

Вироблення стратегій розвитку суспільства є своєрідним плануванням майбутнього, виходячи з реальної ситуації й усвідомлення національних інтересів. Проблема інноваційного розвитку в контексті створення стратегії соціально-економічного та політичного розвитку України переймалися такі вітчизняні вчені, як В. Гесць, А. Гальчинський, В. Семиноженко, Ю. Пахомов, А. Чухно, С. Пирожков, М. Долішній, І. Курас, В. Кремень та інші.

Якщо перші роки української незалежності охарактеризувати як

„період радикальних економічних перетворень”, що був пов’язаний з випробуванням різних, навіть протилежних стратегій і моделей розвитку, то зараз можна вже говорити про можливість застосування для України стратегій інноваційного розвитку.

Актуальність дослідження проблем інноваційного розвитку України полягає в тому, що реальні кроки нашої держави в цьому напрямі не носять системного характеру. Ситуація, що склалася в науково-технологічній та інноваційній сфері країни, консервує та поглиблює технологічне відставання України від сучасних індустріальних і постіндустріальних країн та віддаляє перспективи нашої держави в глобальних господарсько-економічних і геополітичних процесах.

В сучасному розумінні „інноваційний розвиток” трактується як парадигма економічного, соціально-політичного тощо розвитку суспільства. В такому контексті поняття парадигма розуміється як не просто нова наукова концепція чи теорія. Йдеться про значне більше - про нові світоглядні засади, нову культуру мислення, про базові принципи сучасного постмодерністського світосприйняття. На думку І. Пригожина, йдеться про наукову революцію в дослідженнях сучасного світоустрою, за якою наголос на дослідженнях складних систем „не залежить від того, чи йдеться про молекули, біологічні а чи соціальні системи” [1, с. 7].

Це означає, що інноваційний розвиток як ключова ознака постіндустралізму має виходити із складності навколишнього світу, яку, окрім теорії складних систем І. Пригожина, враховують сучасні футурологічні концепції. Теорією складних систем І. Пригожина пояснюється, зокрема, поява інновацій через механізми біфуркації й хаосу. Ситуацію біфуркації вчений розглядає як таку, що несе в собі не просто позитивну, а й інноваційну функцію. А стан біфуркації й хаосу як стан безладдя є платнею за можливість утвердження нового порядку. Нове виникає з неоднорідного (суперечливого), і саме у фазі біфуркації система прагне подолати консервативну однорідність. У процесі біфуркації в системі виникають „інноваційні сигнали у вигляді флуктуацій”. Завдяки таким сигналам система набуває здатності „намацувати” можливості нестандартних трансформацій. „Джерелом інновацій і диверсифікацій є біфуркація, тому що саме завдяки цьому стану в системі формуються нові рішення”, - наголошують І. Пригожий і Г. Ніколіс [1, с. 90].

Пояснивши природу інновацій у межах теорії складних систем, А. Пригожий стає засновником вітчизняної інноватики як створення, засвоєння та поширення різного типу нововведень [2, с. 27]. Усвідомлюючи роль інновацій в економічному, соціально-політичному розвитку суспільства, ще наприкінці 1980-х років вчений відзначав: „Інтелектуальний потенціал - це фактор економічного й соціального прогресу, який поки що важко враховується, але все більше цінується. Винаходи, знахідки, передовий досвід котуються тепер на рівні, а той й вище, ніж нафта, руда

та інші дари природи. Останні десятиріччя суворо нагадали людству, яким немісним є збагачення за рахунок природних ресурсів, яким ламким воно виявляється в конкуренції з новизною” [2, с. 8].

Проблеми інноваційного розвитку отримали висвітлення в багатьох працях вчених у контексті вироблення стратегії соціально-економічного та політичного розвитку України. Йдеться про дослідження В. Гейця, А. Гальчинського, В. Семиноженка, Ю. Пахомова, А. Чухно, С. Пирожкова, М. Долішнього, І. Кураса та інших.

Перш ніж звернутися до питань інноваційного розвитку в працях цих вчених, наведемо слова С. Пирожкова стосовно вироблення стратегій розвитку загалом: „Розробка стратегій розвитку суспільства є своєрідним „плануванням” історії... Державно організоване й національно свідоме суспільство має власну волю для втілення тих своїх рішень, що визначені його розумом. Воно повинно планувати своє майбутнє, виходячи з реальної ситуації й усвідомлення власних інтересів. В іншому разі його долю вирішуватимуть держави з сильнішою волею і проникливішим розумом” [3, с. 8]. Якщо необхідність стратегічного планування майбутнього розвитку держави було усвідомлено відразу після проголошення незалежності України, про що свідчить утворення відповідних інституцій (Національний інститут стратегічних досліджень, Інститут економічного прогнозування та інші), то для вибору стратегії розвитку знадобиться набагато більше часу.

Перші роки української незалежності сьогодні характеризуються як „період радикальних економічних перетворень”, пов’язаний з випробуванням різних, навіть протилежних стратегій та моделей розвитку. Економічній політиці був часто притаманний фрагментарний та непослідовний характер, що пояснювалося методологічним вакуумом щодо її стратегії, значною часткою невизначеності реакції економічної системи на перетворювальні впливи [4, с. 24]. Тільки з появою перших ознак стабілізації економіки окремі науковці заговорили про можливість застосування для України стратегії інноваційного розвитку.

Одним з перших досліджень, де було порушено відповідні питання, є праця А. Гальчинського, В. Гейця і В. Семиноженка „Україна: наука та інноваційний розвиток” [5]. Інноваційний розвиток вчені розглядають як пріоритет нової економічної політики нашої країни, спрямованої на забезпечення довгострокового промислового зростання. Пропонуючи стратегію інноваційного розвитку, автори виходять з того, що Україна, яка має великий інтелектуальний і науково-технологічний потенціал, може і повинна орієнтуватись на науково-технологічні моделі економічного зростання, пов’язані саме з використанням чинників інтелектуально-освітнього потенціалу, розвитку науки та інноваційної активності економічних інституцій і агентів [5, с. 60]. При цьому, враховуючи особливості перехідного періоду, за умов яких формується нова модель інноваційної системи, вони стверджують, що відповідна стратегія повинна

бути орієнтованою на освоєння базових інновацій, котрі дозволяють перейти до нових товарнопродуктових і технологічних структур виробництва та забезпечити конкурентоспроможність підприємств на внутрішньому і зовнішньому ринках [5, с. 53].

Більш ґрунтовне дослідження проблем інноваційного розвитку А. Гальчинський, В. Геєць, А. Кінах і В. Семиноженко запропонували у праці „Інноваційна стратегія українських реформ” [6], яка вийшла 2004 року. Вони звертають увагу на те, що саме теперішній технологічний поділ світу вимагає нового підходу до питань розвитку. „Практично всі нації проголосили свою прихильність до глобального ринку. Проте на зміну ідеологічним розбіжностям прийшов набагато глибший поділ, цього разу заснований на технологіях. Менша частина планети, на якій живе близько 15 % населення, забезпечує практично весь інший світ технологічними інноваціями. Друга частина світу, що складає половину населення планети, спроможна впроваджувати ці технології у власну систему виробництва і споживання. Частина, що залишилась, біля третини жителів планети, є технологічно відірваною від світу - вона як сама не продукує інновацій, так і не впроваджує іноземні” [6, с. 105]. Щоб встигати за розвитком глобальних технологій, мати переваги при опрацюванні інновацій, зазначають автори, треба дотримуватися стратегії „на випередження” у промисловому і соціально-економічному розвитку. „Така стратегія дозволяє прискореними темпами пройти необхідні стадії розвитку і застосовувати інноваційні технології. Максимальний виграш можна отримати, якщо здійснити перехід відразу на рівень принципово нової технології (прорив на поверх вище)” [6, с. 106].

Необхідність реалізації так званої „стратегії економічного прориву” в Україні доводить Ю. Пахомов, який обґрунтовує свою позицію таким чином: „Країна, що десять років перебувала під владою двох шоків, вибухового ліберального та придушувального стабілізаційного, непідйомна ні для слабких монетарних заходів, ні для традиційних для Заходу важелів державного регулювання. Поряд з усім цим, тут потрібні особливі заходи, що викликають енергію масової довіри та дають кумулятивний ефект з резонансними наслідками” [7, с. 441]. Запропонована ним „стратегія економічного прориву” передбачає здатність здійснити технологічний ривок, ривок, який входить у суперечність зі „свободою” ринкового саморегулювання. При цьому дослідник зазначає, що для реалізації стратегії економічного прориву важливий не лише наявний стан економіки, але й так звана „економіко-технологічна генетика”, тобто переконання народу в своїй причетності до науково-технічного прогресу та загальної освіченості, що формувалось протягом майже всього XX століття.

Ю. Пахомов вважає, що необхідно припинити нав’язаний країні шлях руху від складного до примітивного й повернути її в бік того складного, яке являє собою шлях прогресу. На його думку, наша ринкова трансформація

має відштовхуватись не від ринку примітивних економік, а від досконалих економічних систем, що визначають формування постіндустріального суспільства. „Конструкцією, що несе реформістський успіх, а отже і соціально-економічне майбутнє, було б „пробуджене” індустріальне ядро. Втягуючи економіку у майбутнє, формуючи стратегію зростання, індустріальне ядро (у тому числі й ВПК) не лише формує міцний інвестиційний попит, але й надає імпульс своєрідному самофінансуванню, оскільки стрибкоподібно розширює кредит під заставу капіталу. Окрім того, слід пам'ятати, що стратегічний ефект – категорія більш високого рангу в порівнянні з прибутком. Адже саме реалізація тривалої стратегії, що вибудовує пріоритети майбутнього, з часом обернеться значною користю” [7, с. 444].

Про „нову хвилю” економічних реформ йдеться у парці „Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки-2004” за редакцією А. Гальчинського [4, с. 17]. Ця „нова хвиля”, на думку авторів, має спрямовуватися на реалізацію стратегії тривалого економічного зростання та інноваційного розвитку, яка можлива при наявності інструментарію грошово-кредитної, валютної, бюджетно-податкової політики, здатної дієво впливати на поведінку самостійних суб'єктів господарювання. Серед численних завдань „нової хвилі” реформ згадується заохочення інноваційних процесів через створення макроекономічного середовища, сприятливого для використання інвестиційної діяльності як дієвого важеля здобуття конкурентних переваг на ринку. Окрім того, вказується на необхідність спеціальних важелів державної політики в кредитній та податковій сферах, які компенсуватимуть підвищені ризики інноваційних проектів, та активної діяльності держави щодо прямої підтримки наукових і науково-технологічних розробок у фундаментальній і прикладній сферах [4, с. 24 – 26].

Сучасні дослідники сходяться на думці, що повторення шляху, пройденого розвинутими постіндустріальними країнами, тобто так званого „розвитку навздогін”, який передбачає масове виробництво промислових товарів на основі дешевих власних ресурсів, не є ефективним. Наздоганяти в такий спосіб можна нескінченно, наздогнати – ніколи [8]. Єдиною можливістю рівноправного входження України у глобальну економіку, зазначає В. Семиноженко, є розбудова унікальної інноваційної архітекτονіки, яка має базуватися на наявних „випереджувальних конкурентних перевагах” у гуманітарній, геополітичній, економічній сферах [9, с. 23]. Однією з таких переваг України, на думку вченого, є традиція домінування теорії над практикою, фундаментальних досліджень над прикладними, яку й критикують за відірваність від реальності, від потреб масового споживання, від реалій світового господарства, але якої майже немає у західній науці [9, с. 22].

Особливого значення розвитку фундаментальних досліджень надавали у теоретичних працях та в практичній діяльності М. Долішній,

І. Курас, С. Пирожков, які заснували в перші роки незалежності України провідні наукові установи – Інститут регіональної економіки, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень, Національний інститут стратегічних досліджень – і тривалий час очолювали їх. Ще на початку 1990-х років ці вчені усвідомлювали, що наука як діяльність, що генерує знання, стає специфічною сферою творення з високим ступенем ефективності.

У нинішніх умовах, наголошує М. Долішній, лише виважена науково-технологічна та інноваційна політика можуть активно забезпечувати подолання проблем ресурсо- та енергозатратних виробництв, їх оновлення на основі широкого впровадження високих технологій, забезпечення конкурентоспроможності вітчизняної продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках [10, с. 104].

Будучи фахівцем у галузі регіональної політики та економіки, М. Долішній приділяє чимало уваги питанням інноваційного розвитку регіонів [11]. Він виходить з того, що основним фактором, який у майбутньому визначатиме інвестиційне забезпечення конкурентоспроможності регіонів, є інноваційна діяльність. Адже „конкуренція майбутнього - це, перш за все, конкуренція знань, причому знань не тільки суто професійних, що підтримують операційний склад діяльності компаній, але і знань фундаментальних, абстрактних за своєю природою, і знань трансдисциплінарних, що виходять за рамки вузько спеціалізованих підходів. Тільки такі знання здатні забезпечити усвідомлену, цілеспрямовану і правильно скоординовану дію. Саме знання здатні подолати хронічну маркетингову недостатність більшості наших компаній і створити реальні передумови для втілення більш амбіційних програм, побудованих на основі широких концептуальних передбачень і підходів” [12, с. 29].

Разом зі своїми співавторами, М. Долішній наголошує, що сьогодні система фінансування у сфері науки, техніки і технологій не відповідає загальноприйнятим тенденціям щодо інвестиційного забезпечення конкурентоспроможності. Адже витрати на дослідження та розробки на душу населення становлять в Україні лише \$8. Для порівняння: в Росії – \$60, у Німеччині – близько \$500, в Японії – близько \$700, в США – близько \$800. Ураховуючи такий стан, дієвим фактором активізації інноваційної діяльності дослідники вважають створення фінансово-інноваційних груп у складі фінансової та наукової установ і підприємства [12, с. 24 – 25].

Багато вітчизняних дослідників, серед них, зокрема, А. Гальчинський, С. Льовочкін, А. Чухно, які послідовно захищають ідею інноваційного розвитку країни, визнають, що перейти до постіндустріального етапу розвитку, перескочивши етап індустріальної модернізації, українська економіка не зможе, а тому пропонують „поєднання індустріального та постіндустріального типів розвитку” [13, с. 96]. Економічна політика України, зазначають А. Гальчинський і С. Льовочкін, має будуватись на подвійній основі: підтримці індустріальної модернізації плюс активного державного стимулювання високотехнологічного потенціалу, який

базується на потужних пластах вітчизняної науки і нагромаджених знань. Однак у цілому потрібно виходити з того, що утвердження постіндустріальних основ економічного прогресу – це для України завдання на досить віддалену перспективу [14, с. 14 – 15].

Такі висновки спричинені визнанням багатокладності вітчизняної економіки та інвестиційною привабливістю підприємств передусім третього, далеко не передового, технологічного укладу. Наша економіка, зазначає В. Геець, ще не ґрунтується на технологіях 5-го та 6-го технологічного укладів і не є „новою економікою”. На жаль, поки що економіка України інтегрується в глобалізовану економічну систему шляхом нееквівалентного обміну товарами, за якого за надбання економіки знань Україна розраховується доходами, отриманими від природної ренти і, таким чином, потрапляє в технологічну залежність від високорозвинених країн світу [15, с. 50 – 53].

Більше того, незважаючи на декларації про перехід до інноваційно-інвестиційної моделі економічного зростання, реальні кроки нашої держави в цьому напрямі не мали системного характеру й не були послідовними, стверджують В. Геець і В. Семиноженко. Ситуація, що склалася в науково-технологічній та інноваційній сфері України, консервує і поглиблює технологічне відставання України від сучасних індустріальних і постіндустріальних країн та віддаляє „шанси” і конкурентні перспективи нашої країни в глобальних господарсько-економічних та геополітичних процесах [16, с. 4 – 5].

Чи не єдиним шляхом виходу з ситуації, що склалася, є „перехід від так званого інвестиційного типу розвитку, до якісно нового, ефективного, інноваційного типу розвитку, який базується на прискоренні науково-технологічного оновлення виробництва, інтенсифікації його, зниженні витрат виробництва й підвищенні його рентабельності та прибутковості” [13, с. 95]. Лише продумане перетворення наукової, технологічної, організаційної, виробничої підсистем у змозі забезпечити динамічний інноваційний розвиток нашого суспільства. Така модернізація має здійснюватись на основі економіки знань, характерними ознаками якої є домінування в структурі ВВП високотехнологічних галузей та інтелектуальних послуг, формування більшої частки національного прибутку за рахунок інноваційної або технологічної ренти, високий рівень капіталізації компаній за допомогою нематеріальних активів. Економіка знань, яка є фундаментом та головним компонентом „інноваційної економіки”, базується на виробничих знаннях та якісному змісті освіти, що забезпечує можливість втілення гуманітарно-інтелектуального капіталу в практичні результати виробничої діяльності [16, с. 4 – 5].

Це означає, що інноваційну політику держави не можна розглядати на одному рівні з іншими напрямками державної політики, такими, як розвиток промисловості, соціальної сфери тощо, у інноваційного сектора принципово інша функція – бути вектором і прискорювачем розвитку всіх

інших сфер суспільства й держави [9, с. 32]. По суті йдеться про реалізацію стратегії „інноваційного прориву”, що зосереджена на становленні шостого технологічного укладу та цільового вибору „проривних напрямів”, завдяки яким країна може вийти в лідери.

Основи для реалізації країною стратегії інноваційного прориву, за В. Семиноженком, мають закласти такі пріоритети інноваційної політики, як прийняття та реалізація до 2011 року Доктрини економіки знань; розробка та прийняття науково-технологічного, інноваційного й освітнього кодексів України; оновлення законів у науково-інноваційній сфері; вдосконалення системи державного управління науково-технічною та інноваційною сферами, яка має супроводжуватися розвитком інноваційної інфраструктури; кардинальною зміною системи державної підтримки науково-технічних та інноваційних програм; створення спеціалізованих цільових і приватних венчурних фондів, „бізнес-інкубаторів” тощо [17, с. 12]. Не менш важливим моментом є також впровадження інноваційної ідеології, запуск ефективних інституційних механізмів стратегічного інноваційного прогнозування, активізація соціокультурного ресурсу у створенні національної інноваційної економіки, а також нові взаємини з політичною елітою [18, с. 56 - 57]. Адже успіх реалізації стратегії інноваційного розвитку чи прориву пов'язаний не лише з діяльністю держави, наукових установ та окремих інститутів громадянського суспільства, але й з прийняттям інновацій широким загалом. Про це, зокрема, пише В. Геець, посилаючись на концепцію П. Бергера і Т. Лумана: „Згідно з методологією соціального конструювання реальності, для становлення економіки та суспільства знань необхідно, щоб дії, пов'язані з нагромадженням знань стали звичними. У такому випадку серед соціальних пріоритетів одним з найважливіших буде прагнення до інновації” [19, с. 21]. Це означає, по суті, утвердження в масовій свідомості уявлень про безальтернативність можливості досягнення успіху без наявності високого рівня спеціалізованих знань, а також виховання в кожній людині внутрішньої потреби до сприйняття та вироблення інновацій.

Зупинимось детальніше на фундаментальних виданнях. Передусім вдамося до аналізу праць „Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004 - 2015 рр.” „Шляхом європейської інтеграції” (2004 р.) та „Україна: проблеми самоорганізації” (2003 р.).

Автори „Стратегії економічного та соціального розвитку України на 2004-2015 роки” [20] виходять з того, що цей період має стати етапним у підготовці інституційних, організаційних, матеріально-технічних передумов завершення індустріального етапу розвитку економіки України та початку її системної трансформації в структури постіндустріального процесу.

У цьому фундаментальному документі визначаються цілі закріплення позитивної динаміки економічного зростання України, що були

досягнуті з 2000 року. Йдеться про необхідність реалізувати стратегію випереджувального розвитку, яка б могла гарантувати щорічні темпи зростання ВВП на рівні 6 – 7 % і, як мінімум, подвоєння у цей період обсягів виробництва, забезпечення на цій основі відчутного підвищення рівня життя народу. Зі світового досвіду відомо, зазначають експерти Національного інституту стратегічних досліджень, що таке зростання є цілком реальним, але воно можливе лише на основі структурно-інноваційної моделі економічного зростання, технічного і технологічного оновлення виробництва. Відтак основою стратегічного курсу, його базовим принципом має стати реалізація державної політики, спрямованої на запровадження інноваційної моделі структурної перебудови та зростання економіки, утвердження України як високотехнологічної держави. За оцінками фахівців, що працювали над обґрунтуванням цієї Стратегії, незадіяні ресурсний, інтелектуальний та науково-технічний потенціали України у випадку їх ефективного використання є достатніми для реалізації зазначених завдань. До того ж, їх поєднання із завданнями європейської інтеграції могло б лягти в основу не лише економічної стратегії держави, але й політичної консолідації нації [4, с. 40].

„Стратегія економічного та соціального розвитку України на 2004 - 2015 роки” передбачає здійснення ефективної політики доходів, перенесення основного наголосу насамперед на ту частину населення, що працює. Адже економіка, що базується на низькій вартості робочої сили, не стимулює науково-технічного прогресу, не забезпечує високих стандартів споживання, процесів нагромадження, формування страхових фондів, ресурсів пенсійного забезпечення.

Справою великої політичної, економічної та соціальної ваги, згідно з цим документом, є зміцнення позицій середнього класу, питома вага якого має скласти не менше 45 – 50 % від загальної чисельності населення. Водночас має скоротитися частка людей, у яких доходи нижчі за прожитковий мінімум. У політиці доходів не повинно бути місця для реанімації зрівнялівки. Причому долати диспропорції, що склалися, слід не штучним обмеженням верхньої планки доходів заможних верств населення, а навпаки — їх легалізацією. Ще один з принципових пріоритетів політики доходів – стимулювання людей до володіння приватною власністю та її ефективний захист тощо.

В цілому увесь текст документа пронизаний ідеєю забезпечення випереджального розвитку соціальних інститутів (освіти, медицини, культури), відповідного зростання соціальних інвестицій, безпосередньо спрямованих на розвиток людини [20].

Праця В. Кременя, Д. Табачника і В. Ткаченка „Україна: проблеми самоорганізації” [21], як й попередні роботи цих авторів – „Україна: альтернативи поступу” (1996 р.), „Україна: шлях до себе” (1998 р.), відрізняються від праць, до яких ми зверталися вище, передусім історіософським спрямуванням. З позицій саме історіософії в двотомнику

пропонується оригінальне трактування проблем самоорганізації українського народу в площині критики його історичного досвіду. У першому томі осмислюється історичний досвід України від найдавніших часів до проголошення незалежності. У другому критично аналізується перше десятиріччя суспільної трансформації в новітніх тенденціях світового розвитку.

На відміну від попередніх праць, націлених на визначення основних засад стратегії суспільного розвитку країни, у цьому дослідженні висувається навіть більш масштабне завдання – формулювання національної ідеї, причому такої, яка має стати, згідно з визначенням Ж. Ренана, своєрідним „щоденним референдумом” навколо одних і тих же питань: „Хто ми? Ким ми були, ким є тепер і ким хочемо бути в майбутньому?” Адже парадигма національного творення, зазначають автори в передмові, знову ж у формулюванні Ж. Ренана, звучить так: „У минулому – спільна спадщина слави й каяття, а в майбутньому – спільна програма дій для всіх”. Держава-нація – це, передусім, план дій, програма співпраці [21, с. 15].

Автори розглядають історичну „стрілу часу” України як рівнодіячу безлічі факторів (територіально-географічних, етнічних, формаційно-класових, цивілізаційних чи державницьких), що, перетинаючись, надають траєкторії суспільного поступу нашої країни неповторної самобутності [21, с. 28].

Одне з базових положень авторів полягає в тому, що успіх будь-яких суспільних трансформацій, у тому числі й державотворення, забезпечується лише на шляху віднайдення міри відповідності між новими соціальними відносинами і традиційною культурою. Наголошується, що перехід від однієї стадії суспільного розвитку до іншої відбувається не лише у взаємодії, але й у конфлікті з усталеною культурою. Роздуми науковців, викладених у першому томі стосовно історичних подій, спонукають до висновку про неоднозначні перспективи сучасної суспільно-політичної та економічної „європеїзації” за умови, якщо ці процеси не будуть збалансовані належним чином з традиційною культурою [22].

Найбільший інтерес в контексті нашого дослідження становить другий том праці, де розглядаються десятиріччя суспільної трансформації за умов незалежної України. Усвідомлення, що ситуація на межі 1992 – 1993 років уже сприймалася як переростання соціально-економічної кризи в чергову національну катастрофу, сформувала у авторів думку про те, що „особливо нагальною стала потреба чіткого визначення стану суспільства та якісно нового етапу, до якого прагнемо, а також механізмів забезпечення переходу до нього” [23, с. 9].

Порівнюючи ліберальну модель (з її гаслом необмеженої свободи і обмеженого захисту населення) з патерналістською (з мінімальною економічною свободою при зрівняльному розподілі), вони виступають за „третій шлях” соціально сильної держави, який передбачає достатній

ступінь економічної свободи, обмеженої проте вимогами соціальної справедливості в контексті підтримки найуразливіших верств населення [23, с. 30].

Від середини 1990-х років, зазначають автори, починається наступний етап державотворення, завдання якого полягає в досягненні стабільності й прогнозованості. На початку XXI сторіччя одним з найактуальніших завдань стає перехід вітчизняної економіки на інноваційний шлях розвитку, а системним епіцентром нової економічної стратегії - створення реальних передумов для вирішення основного геополітичного завдання держави - набуття спочатку асоційованого, а потім і повного членства в Європейському Союзі. І на цьому етапі автори послідовно захищають ідею „третього шляху” для України - „утвердження перевірених часом принципів соціальної держави”, яка й має стати стрижнем української загальнонаціональної ідеї, як це вже утвердилося в ідеології країн „Великої Європи” [23, с. 461].

На користь цієї ідеї в ході викладення матеріалу наводяться приклади національних варіацій „третього шляху” в суспільному житті Німеччини, Франції, Японії, Швеції. Називаючи традиційні й нові форми державного управління економікою в цих країнах, автори роблять наголос на вирішенні ними питання розбудови ціннісно орієнтованого суспільства, зокрема й на появі в останньому десятиріччі XX століття ідеології комунітаризму. Її прихильники піддають критиці сучасне індустріальне суспільство в його капіталістичних і соціалістичних формах та обґрунтовують значущість ідеалу братерства. Дотримуючись принципів комунітаризму, індивіди не прагнуть максимального прибутку будь-якою ціною, а орієнтують виробничі колективи на якнайкраще задоволення потреб населення. Власне в цьому може й полягати чи не головна рушійна сила поступу до соціальної держави, зазначає В. Євтух у своїй рецензії на книгу [22].

Співзвучні ідеї зустрічаємо і в монографії А. Гальчинського „Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи” (2006 р.). Автор доходить висновку, що ідеологія модернізації „навздогін”, котра чимало років розглядалась як одна з визначальних і незаперечних цінностей трансформаційного процесу, призводить до інтелектуальної деградації суспільства, деформації його політичної системи, „придушення історії”, а також денаціоналізації реформаторської еліти. Поручуючи питання масштабного характеру, він ідею інноваційного розвитку нашого суспільства фактично виводить за межі економічної проблематики. Його висновки стосуються формування української національної ідеї, яка має створюватися не за зарубіжними „матрицями”, а винятково з урахуванням історичного розвитку України, спиратися на духовну суверенність нації, її одвічні ідеали [24, с. 306].

Питання безпосередньо інноваційного розвитку країни найдетальніше викладені В. Кременем у праці „Освіта і наука в Україні: інноваційні аспекти” (2005 р.) [36]. Автор виходить з того, що визначальним чинником

інноваційного розвитку має стати інтеграція науки, освіти і виробництва, а також державна підтримка науково-технічної діяльності. Тому важливим напрямом державної політики є переорієнтація фінансування науково-технічної сфери на засади державного замовлення та конкурентності, у тому числі і в межах базового фінансування.

Хоча не вчора усвідомлено значущість і перспективність інноваційного розвитку, дослідник засвідчує науково-технологічне відставання України, „відплив” нашого інтелектуального потенціалу та втрату значних валютних коштів, які б могли надходити від продажу ліцензій та експорту наукомісткої продукції. Все це зумовлено недостатнім фінансуванням перспективних проектів для їх комерційної реалізації, недостатністю правової охорони об'єктів права інтелектуальної власності, яку необхідно отримувати в інших державах, браком сучасних маркетингових досліджень міжнародного ринку товарів і послуг. Тому дуже важливо, щоб у суспільстві відбулось усвідомлення необхідності участі і підприємців, і творців новітньої техніки і технологій у розбудові в Україні цивілізованого ринку інтелектуальної власності шляхом активного сприяння перетворенню результатів інтелектуальної діяльності в конкурентоспроможну продукцію і послуги [25, с. 387 – 388].

Настав час, зазначає В. Кремень, сформувати нову модель інтеграції інтелектуального потенціалу нації у світовий ринок, враховуючи як національну специфіку процесів перетворення інтелектуального надбання у конкурентоспроможну продукцію, так і відповідний світовий досвід.

Саме інноваційна модель розвитку, в якій роль головного джерела довготривалого економічного зростання відіграють надбання інтелекту та вміння їх використовувати для підвищення конкурентоспроможності наших розробок на світовому ринку, гарантуватимуть високі темпи економічного зростання держави [25, с. 390].

Звернення до праць провідних українських вчених переконливо доводять зростання зацікавленості українського суспільства в інноваційному розвитку, що зумовлюється сучасною науково-технічною революцією, трансформацією індустріальної системи в якісно нову постіндустріальну цивілізацію. Саме технологічна революція і викликана нею до життя постіндустріальна інформаційна цивілізація потребують повороту всієї суспільної системи до людини. Вони ставлять людину в епіцентр свого розвитку, вимагають переорієнтації мети виробництва, її прямого і безпосереднього підпорядкування розвитку людської особистості.

Така модель розвитку, що заснована на інноваціях як способі цивілізаційної реалізації людського потенціалу, дозволить вирішити комплекс модернізаційних завдань, які формують порядок денний для сучасної інноваційної стратегії нашої держави. Вона, зокрема, дозволить:

- перетворити освітню сферу на джерело імпульсів структурного оновлення української економіки та суспільства на засадах постіндустріального розвитку;
- інтегрувати розрізнений ланцюжок „освіта - наука - виробництво - система управління процесами розвитку” в єдину національну інноваційну систему;
- забезпечити вдосконалення структури виробництва на основі конкурентоспроможності, гнучкості, здатності до самооновлення і трансформацій відповідно до глобальних тенденцій [13, с. 19].

Література:

1. **Николис Г., Пригожий И.** Познание сложного. Введение: Перевод с англ. - М.: Мир, 1990. - 344 с.
2. **Пригожий А.И.** Нововведения: стимулы и препятствия (Социальные проблемы инноватики). - М.: Издательство политической литературы, 1989. - 271 с.
3. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. - К.: НІСД, 2002. - 864 с.
4. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки-2004. / За ред. А. С. Гальчинського. - К.: НІСД, 2004. - 344 с.
5. **Гальчинський А. С., Геєць В. М., Семиноженко В. П.** Україна: наука та інноваційний розвиток. - К., 1997. - 66 с.
6. Інноваційна стратегія українських реформ / Гальчинський А. С., Геєць В. М., Кінах А. К., Семиноженко В. П. - К.: Знання України, 2004. - 338 с.
7. Цивилизационные модели современности и их исторические корни / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. Под ред. Ю. Н. Пахомова. - К.: Наук. думка, 2002. - 632 с.
8. **Иноземцев В. Л.** Пределы „догоняющего” развития. - М., 2000. - 295 с.
9. **Семиноженко В. П.** Інноваційна політика України як національний проект // Економіка знань: виклики глобалізації та Україна. Під загальною редакцією А. С. Гальчинського, С. В. Львовичкіна, В. П. Семиноженка. - К.: НІСД, 2004. - С. 18 - 39.
10. **Залупко С. М.** Шлях до великої науки (про наукову діяльність академіка НАН України М. І. Долішнього). - Львів, 2005. - 160 с.
11. **Долішній М.** Регіональна політика інвестиційно-інноваційного розвитку // Зовнішньоекономічний кур'єр. - 2003. - №1. - С. 16 - 19.
12. **Долішній М. І., Белський П. Ю., Гомельська Н. І.** Стратегічні фактори глобальної конкуренції і механізми забезпечення конкурентоспроможності регіонів // Конкурентоспроможність: проблеми науки і практики: Монографія. - Х.: ВД „ІНЖЕК”, 2006. - С. 9 - 31.
13. **Чухно А. А.** Соотношение индустриального и постиндустриального типов развития: проблемы теории и практики // Социально-экономические

проблеми інформаційного общества. Под ред. д. э. н., проф. Л. Г. Иноземцева. - Сумы: Университетская книга, 2005. - С. 88 - 119.

14. **Гальчинський А. П., Львовчкін С. В.** Становлення інвестиційної моделі економічного зростання України // Економіка знань: виклики глобалізації та Україна. Під загальною редакцією А. С. Гальчинського, С. В. Львовчкіна, В. П. Семиноженка. - К.: НІСД, 2004. - С. 4 - 17.

15. **Геєць В. М.** Про характер перехідних процесів до економіки знань // Економіка знань: виклики глобалізації та Україна. Під загальною редакцією А. С. Гальчинського, С. В. Львовчкіна, В. П. Семиноженка. - К.: НІСД, 2004. - С. 40 - 80.

16. **Геєць В., Семиноженко В.** Доктрина економіки знань - основа постіндустріального розвитку України // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. - Выпуск 3. - Харьков: Константа, 2005. - С. 4 - 19.

17. **Семиноженко В.** Украина наравне с мировыми лидерами: „воздушный замок” или достижимая цель? // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. - Выпуск 4. - Харьков: Константа, 2006. - С. 7 - 12.

18. **Семиноженко В. П.** Инновационное развитие как безальтернативный путь планирования будущего // Социально-экономические проблемы информационного общества / Под ред. д. э. н. проф. Л. Г. Мельника. - Сумы: ИТД „Университетская книга”, 2005. - С. 49 - 59.

19. **Геєць В. М.** Социально-экономические трансформации при переходе к обществу знаний // Социально-экономические проблемы информационного общества. Под ред. д. э. н., проф. Л. Г. Мельника. - Сумы: Университетская книга, 2005. - С. 16 - 33.

20. Стратегія економічного та соціального розвитку України (2004 - 2015 роки.) „Шляхом європейської інтеграції” / Авт. кол. Гальчинський А., Геєць В. та ін. - К.: ЮЦ Держкомстату України, 2004.

21. Україна: проблеми самоорганізації: [в 2 т.] / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. - К.: Промінь, 2003. - Т. 1. Критика історичного досвіду. - 384 с.

22. **Євтух В.** Історіософська інтерпретація минулого й сучасного України // <http://www.politik.org.ua/magcontent.php3&m=1&n=29&c=458>.

23. Україна: проблеми самоорганізації: [в 2 т.] / В. Кремень, Д. Табачник, В. Ткаченко. - К.: Промінь, 2003. - Т. 2. Десятиріччя суспільної трансформації. - 464 с.

24. **Гальчинський А.** Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: Наук. вид. - К.: Либідь, 2006. - 312 с.

25. **Кремень В. Г.** Освіта і наука в Україні - інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. - К.: Грамота, 2005. - 448 с.

УДК 001.891.3:221.01,,20”

Природа трансформацій політичних інститутів

Олена Рибій,

магістр політології, аспірант

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

Проблема інституціонального розвитку і трансформацій залишається однією з найменш розроблених аспектів інституціональних теорій. Окрім того, теоретичні підходи, що практикуються в межах „старого” і „нового” інституціоналізму, значно відрізняються за багатьма параметрами, зокрема за способами вирішення засадничих питань щодо динаміки інститутів. У статті розглядаються основні концепції інституціональної зміни, які пропонують нам різні „інституціоналізми” („старий”, нормативний, раціонального вибору, соціологічний, історичний). Їх аналіз дозволяє засвідчити поліморфність природи і сутності процесу трансформації політичних інститутів і дає змогу окреслити основні варіанти його пояснення.

Ключові слова: інститут, інституціональна зміна, інституціональні теорії.

The problem of institutional development and transformation is one of the least developed aspects of institutional theories. Furthermore, existing institutional approaches to political institutions differ greatly, especially when it comes to how they resolve fundamental issues of institutional dynamics. This article discusses basic concepts of institutional change, which are offered by a wide variety of institutionalisms („old”, normative, rational choice, sociological and historical). Their analysis allows for the disclosure of polymorphic nature and the essence of the transformational processes in political institutions and outlines the basic variants of its explanation.

Keywords: institution, institutional change, institutional theories.

Попри те, що генеза ідей про інститути активно досліджується щонайменше протягом двох останніх століть, навіть нині не існує згоди щодо універсального визначення цього концепту як серед представників суспільних наук, так і в межах окремих інституціональних теорій [1]. Відповідно, немає єдності й у вирішенні решти ключових інституціональних питань, знання про які доволі розпорошені та несистематизовані. Це пояснюється, з-поміж іншого, тим, що переважно в залежності від того, як розглядається інститут (як норма, регулятори поведінки, формальна організація, неформальне правило тощо), варіюється спосіб пояснення його основних характеристик, особливостей функціонування та зміни. Проте безперечним позитивним моментом значної розгалуженості міждисциплінарних інституціональних теорій, які ґрунтуються на різних методологічних платформах, є можливість залучити до досліджень джерел і природи трансформації різних видів суспільних інститутів, зокрема й політичних, напрацювання суміжних наук - економічної, соціологічної, історичної, правової тощо [2].

Перші систематизовані ідеї про інститути та їх динаміку були викладені у праці основоположника інституціоналізму Т. Веблена „Теорія дозвільного класу: економічне дослідження інституцій” (1899 р.). Перший інституціоналіст твердив, що за своєю природою інститути радше є консервативними утвореннями, факторами соціальної та психологічної інертності: „Звичний спосіб мислення має тенденцію продовжувати своє існування безмежно довго, окрім випадків, коли до зміни його примушують обставини” [3]. Як наслідок, їх реорганізація як стійких звичок мислення та стереотипів думки за своїм характером є адаптивною реакцією на зовнішній тиск динамічного середовища, інакше кажучи, є потребою реагування на зміни умов колективного життя та свідомості (звичок, традицій і людських нахилів).

Цікаво, що для Т. Веблена зміна способу мислення як головного рушія інституціональної зміни, у свою чергу, може бути спричинена еволюцією інститутів. У цьому контексті соціальні інститути - це не лише результат процесу відбору та пристосування, вони водночас є специфічними способами існування суспільства. Так, інститути створюють особливу систему суспільних відносин і, в свою чергу, є дійовим фактором відбору, але цього разу вже найбільш пристосованих до інституціонального середовища індивідуальних акторів [3]. Зрозуміло, що відданий старим звичкам бізнесмен, який відмовляється або нездатен вигідно використовувати сучасні правила кредитної системи, просто не зможе продовжувати брати участь у бізнесі та угодах [1]. Відповідно, відбір політичних акторів відбувається так само: ті з них, хто першим встиг зрозуміти вигоди та можливості нової системи правил і налагодити ефективну діяльність в її межах, може найкраще пристосуватись і згодом перейняти на себе домінуючу роль в політикумі.

Важливо зазначити, що паралельний видозміні людської свідомості процес трансформації інститутів може відбуватися надто повільно, і саме це часто зумовлює їх погане пристосування до більш динамічних інституціональних умов. За Т. Вебленом, інститути є продуктом процесів, які відбувалися в минулому, а не відображенням реального стану політичної системи: сьогоdnішній стан речей формує інститути завтрашнього дня шляхом процесу примусового відбору, а такий процес відбору і пристосування, враховуючи його природу, ніколи не наздожене кожний наступний стан суспільства [3]. Тому результати природного відбору та еволюції фактично неспроможні забезпечити стан повного узгодження між рівнем розвитку інституту й вимогами сучасності, а отже інститути приречені перманентно продовжувати інкрементальну, „наздоганяючу” адаптацію.

Інші представники „старого” інституціоналізму, такі як Дж. Гелбрейт та У. Мітчел [4], узалежнювали трансформації економічної, а також інших пов’язаних з нею сфер з розвитком техноструктур. У свою чергу, Дж. Коммонс важливою умовою динамізації інституціональної системи визнавав соціальні конфлікти, а розвиток інститутів пов’язував зі спричиненим суперечностями уточненням закладеного в інституціональну основу звичаю шляхом додавання нових робочих правил певних інститутів та організованих санкцій за їх недотримання [1].

Загалом в інститутах „старі” інституціоналісти були схильні вбачати основний засіб заважати спонтанному розвитку системи, тобто специфічний історично зумовлений стабілізуючий фактор, причина дієвості якого приховується у притаманному людям феномені соціальної та психологічної інерції [5]. Як наслідок, фокусуючись переважно на періодах стабільності, „старий” інституціоналізм доволі побіжно розглядав причини інституціональних змін, підхід до аналізу яких можна охарактеризувати здебільш як емпірично-описовий і технологічний. Характерно так само те, що „ранні” інституціоналісти у своїх дослідженнях, як правило, послуговувалися стратегією „wait and see attitude” („зачекати і подивитися”) - перед тим, як робити теоретичні висновки, вони вважали за потрібне зібрати повний фактичний матеріал та вивчити всі презентативні випадки. Фактична неможливість таких глобальних цілей стала однією з головних причин того, що загальна інституціональна теорія, так само, як і окремі самодостатні концепції інституціональної зміни, так і не склалися [6].

Численні напрями **нового інституціоналізму** (економічний (раціонального вибору), історичний, соціологічний, нормативний тощо) [7] по-своєму та до певної міри проливають світло на природу інститутів та їх зміни, так само, як і затемнюють загальну картину, адже кожен з них зобов’язаний дотримуватися певних теоретичних припущень [8, р. 568].

Відповідно до **нормативної інституціональної теорії** Дж. Марча та Дж. Олсена, природа інститутів, які, на їхнє переконання, є завжди соціально

сконструйованими об'єктами, а інституціональна зміна ґрунтується на нормативних, тобто заснованих на нормах і цінностях критеріях. За логікою нормативного інституціоналізму, інститути, які завжди мають певний власний запас легітимності й автономії, здатні самоусвідомлювати потребу адаптації. Необхідні еволюційні зміни досягаються через стимульовану внутрішніми мотивами постійну і поступову модернізацію організаційної структури, що, у свою чергу, задовольняє зацікавленість інститутів у посиленні своєї влади та „збільшенні території”.

Отже інститути, хоча вони й вмонтовані в систему правил і рутин, не є статичними, твердять Дж. Марч та Дж. Олсен, однак так само вони не можуть бути зміненими в довільному порядку й запланованими задалегідь: зміни, що виникають, більшою мірою відображають локальну адаптацію до локального досвіду, а отже є відносно безсистемними, непослідовними та „короткозорими” [9, р. 7]. Таким чином, інституціональна зміна не має на меті, більше того, ймовірно є і неспроможною досягти єдино оптимального набору показників функціонування інституту. Це відбувається, з-поміж іншого, через те, що рівновага, яка забезпечує максимальний рівень ефективності, може не існувати, або ж існувати одночасно в кількох точках чи бути недосяжною [9, р. 55]. Додатковими доказами недосяжності інституціональної рівноваги є непропорційність і непаралельність зміни інституціонального середовища та, власне, інституту (про те ж твердив свого часу й Т. Веблен): темпи адаптації інститутів, яка не може бути миттєвою та оперативною, не збігаються з динамічними темпами зміни інституціонального середовища.

У межах інституціоналізму раціонального вибору (Д. Норт, Е. Остром, К. Шепсл, О. Вільямсон) існують дві традиції розгляду інститутів: перший зображує інституціональні утворення як зовнішні примуси чи ззовні задану ігрову форму (К. Шепсл, Д. Норт), другий – як внутрішньо запроваджені самими „гравцями” правила, що відображають бажані способи та види колективної „гри” (А. Скотер, Р. Калверт) [10].

За визначенням Д. Норта, інституціональна зміна складається з „додаткових поправок до комплексу правил, норм і забезпечення їх дотримання, що становлять інституціональну основу” [11, с. 107]. Визнаючи складність і непередбачуваність суспільних підсистем, Д. Норт обґрунтовує здебільш інкрементальну, незначну та малопомітну інституціональну зміну. Зважаючи на те, що трансформації інститутів є складним процесом зміни прив'язаних до суспільства неофіційних правил, він вважає неможливими стрибкоподібні зміни, навіть якщо йдеться про раптові новації внаслідок революцій: якщо офіційні правила можуть змінитися за одну ніч внаслідок політичних чи юридичних рішень, то неофіційні обмеження, пов'язані зі звичаями, традиціями та кодексами поведінки, набагато менше піддаються впливу цілеспрямованої політики [12].

Друга ж традиція розгляду інститутів подає інституціональні

трансформації як процес максимізації корисності інститутів, результат цілеспрямованого дизайну. Інститути постають в такому випадку не спонтанно сформованими ціннісними системами, а продуктами свідомого вибору політичних акторів, які на власний розсуд віддають перевагу одній чи іншій формі інституціональної організації та закріплюють своє рішення в писаних конституціях та інших правових актах. Таким чином, цей напрям теорії раціонального вибору, оминаючи увагою питання поступових пристосувань та еволюції інститутів, за інституційною зміною вбачає планований процес, результатом якого є продукт раунду певних виборів, рішень щодо структур і правил [8, р. 57].

Згідно з імперативами **історичного інституціоналізму** (С. Стеінмо, П. Хол, К. Телен), інститути виникають в результаті подій, які належать до так званих „формативних періодів”, та вбирають в себе низку домінуючих колективних цінностей, здебільш повністю протилежних до вже існуючих домінантних норм і практик в системі [8, р. 570]. Відповідно, загроза для існування старих інститутів з боку нових інституціональних утворень викликає гострий конфлікт в інституціональному середовищі, який супроводжується політичними дебатами і боротьбою між адвокатами зміни та прихильниками статусу „quo”.

Оскільки історичний інституціоналізм віддає перевагу постійним, однотенденційним та непередбачуваним, що залежать від обставин, характеристикам історичного процесу інституціональної зміни [13] на противагу поступовій та функціональній інституціональній адаптації, то інститути в цій перспективі співіснують в певний логічний спосіб переважно завдяки „удачі”, аніж власному вдалому „дизайну” [14]. Отже для історичного інституціоналізму процеси інституціональної трансформації пов’язані, перш за все, не з інкрементальним розвитком, а з конфліктом всередині політичної системи. Така фаза біфуркації (за термінологією історичних інституціоналістів – „формативний період”) сприяє утворенню нових або ж переформатуванню старих інститутів на базі колективних цінностей, які на той час домінують.

Слід зазначити, що історичні інституціоналісти доволі лінійно витрактовують процес існування інститутів, штучно розмежовуючи фази їх розвитку. Пояснення потребують відхилення і парадокси, які неодмінно спостерігаються в задекларованому послідовному процесі від фази „тяглості”, стабільності інституту до періоду нового становлення, „формації”. Характерно, що історичні інституціоналісти схильні розглядати процес інституціонального становлення й консолідації як логічний та організований процес без особливих парадоксів і суперечностей, а також дає дуже мало прикладів „інституціонального провалу”, коли фактично неспроможні вирішити проблеми поточного порядку денного цінності, норми та процедури були успішно інституціоналізовані. Власне, те, що таких невдач не було, свідчить про фундаментальну проблему браку

емпіричних фактів у порівняльному інституціональному аналізі та про нездатність уявити видатки/збитки інституціонального функціонування. Крім тих, які можемо безпосередньо спостерігати [8, р. 571].

До аналізу інституціональних перетворень представники **соціологічного інституціоналізму** (Ф. Селзнік, Р. Фрідленд, Б. Пітерс, Б. Хогвуд) залучають якісні критерії (продуктивності, підвищення конкурентоспроможності тощо), використовуючи, як правило, структурний та функціональний методи [15].

Показово, що цей напрям неоінституціоналізму увібрав у себе низку ідей, які походять переважно з теорії організацій, і має схильність розглядати організації та інститути як взаємозамінні сутності, оформлення і функціонування яких значною мірою залежить від інституціонального середовища [8, р. 572]. Відповідно, природа інституціональних змін згідно з цим напрямом витлумачується в термінах взаємодії середовища й особливим чином оформлених організацій – інститутів, які розглядаються за зразком примусів, що існують для біологічних організмів в екологічній системі. Щоб вижити, інституціоналізовані організації мусять стати такими, як й інші організації, котрі вже довели свою здатність вижити, переконані соціологічні інституціоналісти. В контекст такого підходу органічно вписується концепт „організаційного дарвінізму”: між інститутами теж точиться видова боротьба за виживання, в результаті якої старі, не адаптовані до нових умов інститути, поступаються новим.

Хоча для цієї перспективи центральною темою є індивід і суспільство, а інститути розглядаються як посередники між ними, вплив заданої інституціональними рамками поведінки політичного актора на усталену систему вважається незначним. Отже можна говорити, що соціологічний інституціоналізм переносить рушійну силу інституціональних трансформацій у зовнішню сферу, яка реагує радше на вимоги й виклики інституціональної системи, аніж на зміни окремих індивідуальних політичних преференцій.

Можна зробити висновок, що питання виникнення суспільних інститутів та особливостей їх динаміки доволі побіжно й поверхово розглядається інституціональними теоріями. У свою чергу, важливо усвідомити, що глибинне розуміння трансформаційних процесів може сприяти подальшому виробленню конкретних моделей інституціональної зміни, які будуть корисними у справі модернізації інституціональних систем, які переживають етап свого становлення та вкорінення. Аналіз інституціональних теорій на предмет виявлення природи інституціональних змін показує, що кожна з них дає опис лише окремих аспектів, частково чи повністю ігноруючи інші, не менш важливі. Проте практично в кожній з течій інституціоналізму можна простежити визнання нелінійності життєвого циклу інституту – від фази „тяглості”, стабільного функціонування до періоду „формації” – нового становлення, яке відбувається в результаті сходянкової еволюції, революції, видового

витіснення тощо. Розуміння ж неоднорідності процесів інституційної зміни дозволяє виокремити дві концепції трансформацій – „дискретної природи” та „поступового розвитку”. При застосуванні цих концепцій слід враховувати також тип рухів інституційних трансформацій – ендегенний чи екзогенний (внутрішній чи зовнішній).

Отже, визнаючи те, що природа інституціональних трансформацій є поліморфною та неоднозначною, під час аналізу зміни політичних інститутів необхідно зважати на низку різнопланових параметрів, врахування яких дозволить досягти дифузії антагоністичних концепцій інституціональної зміни та виробити оптимальні критерії її дослідження.

Література:

1. Див.: **Commons J.** Institutional Economics // American Economic Review. – 1931. – Vol. 21; **Hodgson G.** What Are Institutions? // Journal of Economic Issues. – March 2006. – Vol. XL, №1; **March J., Olsen J.** Elaborating the „New Institutionalism” // The Oxford Handbook of Political Institutions. – Oxford: Oxford University Press, 2008.

2. Див.: **Шабанова М.** О некоторых преимуществах интеграции экономического и социологического анализа институциональных изменений // Экономическая социология. – Сен. 2006. – Т. 7, №4; **Blondel J.** About institutions, mainly, but not exclusively, political // The Oxford Handbook of Political Institutions. – Oxford: Oxford University Press, 2008; **Diermeier D., Krehbiel K.** Institutionalism as a Methodology // Stanford University: Research Paper Series, 2001. – №1699; **Zafirovski M.** Economic and Sociological Approaches to Institutions: Economy, Society and Law // European Journal of Law and Economics. – Jul 2000. – Volume 10, №1.

3. **Веблен Т.** Теория праздного класса. // <http://www.socioline.ru/node/998>

4. **Galbraith J. K.** The New Industrial State. – Boston, 1967; **Mitchell W. C.** Business Cycles. – University of California Press, 1913.

5. **Олейник А.** Институциональная экономика: институциональные рамки неоклассики // Вопросы экономики. – 1999. – №1. – С. 138 – 139.

6. **Peukert H.** Bringing Old and New Institutional Economics: Gustav Schmoller and Douglass C. North, Seen with Oldinstitutionalists' Eyes // European Journal of Law and Economics. – Mar 2001. – Volume 11, №2. – P. 93, 98.

7. **Айвазова С., Панов П., Патрушев С., Хлопин А.** Институционализм и политическая трансформация России // http://www.strategy-spb.ru/partner/files/3institutsonalizm_i_politicheskaya_transformatsiya_rossii.doc

8. **Peters B., Pierre J.** Institutions and time: Problems of conceptualization and explanation // Journal of Public Administration Research and Theory.

- Oct 1998. - Volume 8, №4. - P. 568.

9. **March J., Olsen J.** Elaborating the „New Institutionalism” // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - P. 7.

10. **Shepsle K.** Rational Choice Institutionalism // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - P. 24 - 25.

11. **Норт Д.** Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. - К.: Основи, 2000. - С. 107.

12. **Норт Д.** Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки; **North D.** Institutional Change: A Framework of Analysis // <http://econpapers.repec.org/paper/wpawuwpeh/9412001.htm>

13. **Sanders E.** Historical Institutionalism // The Oxford Handbook of Political Institutions. - Oxford: Oxford University Press, 2008. - P. 39-55.

14. **Streeck W.** Rejoinder: on terminology, functionalism, (historical) institutionalism and liberalization // Socio-Economic Review. - 2005. - №3. - P. 580 - 581.

15. **Searing D. D.** Roles, Rules, and Rationality in the New Institutionalism // The American Political Science Review. - Dec 1991. - Volume 85, №4. - P. 1245.

УДК 327.8

Поле публічної політики

Оксана Шпортко,

аспірант

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І. Ф. Кураса НАН України

Актуальність теми зумовлюється зростанням ролі громадської думки на сучасному етапі суспільно-політичного життя, що обумовлює необхідність перетворення її на потужний механізм привертання уваги органів державної влади до некутих проблем суспільства, налагодження міцного взаємозв'язку між органами влади і широкими верствами громадськості з метою посилення відповідальності й підконтрольності влади, а також прозорості й легітимності її рішень.

Ключові слова: публічна політика, поле політики, демократія участі, деліберативна демократія.

The actuality of theme is determined by growing the role of public opinion on the modern stage of social and political life, that stipulates the necessity of its transformation into the powerful mechanism of attracting public authorities' attention to the actual problems of society, adjusting strong intercommunication between power institutions and the public in order to strengthen the responsibility and subsidiarity of power, the transparency and legality of its decisions.

Keywords: public policy, field of politics, democracy of participation, deliberative democracy.

Публічна політика – це симбіоз політичної дії, аналітики, рефлексії і акту мас-медійної комунікації. В результаті цього, в процесі здійснення дії кожної із сторін, відбувається зміна поля політики. Звичайно, це характерно перш за все для Заходу, звідки до нас і прийшло уявлення про публічну політику. Але це означає також і те, що ми маємо зберегти сенс дій, визначених цим терміном, і прив'язати його до нашої практики.

Зміни, що сталися в світі у 1980-х — 1990-х роках, у тому числі і в західних країнах, змусили переглянути соціальну політику. Соціальні

умови політичних практик докорінним чином змінилися, покликавши до життя як нові політичні форми, так і нових професіоналів їх виробництва – аналітиків, експертів, соціальних працівників.

Поняття „публічна політика” тісно пов’язане з активною, політично функціонуючою „демократичною громадськістю”. Публічна політика – це відкритість і прозорість дій влади та можливість громадян впливати на процеси розробки і впровадження державних рішень. Найважливішою умовою існування демократії є публічність політики, тобто гласність і відкритість будь-якої політичної дії. Кожна людина має право знати, що роблять політичні сили, що має намір робити влада. Інакше громадяни не будуть господарями своєї країни. Громадяни можуть і повинні впливати на процес створення і реалізації законів, якість роботи державного апарату, рівень освіченості і громадянської самосвідомості людей, що приймають політичні рішення.

Публічна політика – сфера політики, що утворюється в результаті переходу від політики персональної відповідальності лідерів до особистої участі самих громадян і структур громадянського суспільства, де відповідальність бере на себе політично активна частина суспільства, і в силу цього відбувається виокремлення публічної політики з апаратно-державної, партійної, корпоративної і спеціальних політик в окрему сферу. На відміну від державної (урядової) політики, що виражає спрямованість політичного керівництва державою, публічна політика виражає інтереси нації, її окремих секторів чи регіонів, суспільних класів, груп населення, а отже для її успіху особливо необхідна добровільна підтримка всіх дійових осіб цієї політики.

Завдання публічної політики – досягнення консенсусу, тобто суспільної згоди. Публічна політика не може зводитися лише до інституційних форм практик, таких, як комунікація в ЗМІ або діяльність експертів. Вона перевертає ієрархію полів, яка задається звичними опозиціями: політика – журналістика, політика – соціальні науки, журналістика – соціальні науки. Але це не передбачає встановлення нової структури, нової ієрархії. Трансформована структура взаємодії полів змінює продукт: з’являється новий тип практик – практики публічної політики [1].

Становлення публічної політики є необхідною умовою розвитку демократії участі, яка може прийти на зміну електоральній демократії, демократії голосувань лише за умови розвитку практик суспільної участі. Лише ці практики і можуть перетворити закриту, „царську” політику на політику відкриту, прозору і підзвітну населенню – тобто політику публічну. Важливо зрозуміти, що самі собою практики і технології суспільної участі розвитку не отримують. Вони можуть бути реалізовані лише зусиллями конкретних людей і організацій, готові витратити час та інші ресурси для розвитку таких практик. Не можна не відзначити ще одну характеристику публічної політики: вона неможлива без процесу комунікацій суспільних груп стосовно цілей і завдань державної влади і

місцевого самоврядування. Відтак простежується чіткий взаємозв'язок цього поняття з ще одним важливим поняттям сучасної політичної думки – з поняттям деліберативної демократії, демократії обговорень [4].

Філософську основу моделі деліберативної (дорадчої) демократії, або „демократії обговорення”, становить комунікативна теорія німецького філософа Ю. Габермаса. Вчений пов'язує початок становлення комунікативного процесу деліберації з національною державою, хоч у її межах цей процес, на думку Ю. Габермаса, ще й досі не отримав належного розвитку [2]. У попередній період гору взяв захисний варіант ліберальної демократії, який не враховував, „що сучасна модель взаємин держави і громадян має вибудовуватися не за традиційним принципом суб'єкт-об'єктних відносин (керівники-керовані), а на механізмах „комунікативної поведінки”, тобто суб'єкт-суб'єктних відносин, на принципах визначення рівноправності як людини державної, так і людини „приватної” [7]. Головною демократичною процедурою за таких умов стає „діалогова комунікація” державної влади і вільної громадськості, а наслідком – досягнення компромісу.

Підґрунтям деліберації є розвиток громадянського суспільства і масових рухів (які не завжди бувають партійно-політичними) та підвищення загального рівня громадянської освіченості і політичної культури народу. Важливу роль у процесах деліберації відіграє громадська думка. Американські соціологи Дж. Геллап і С. Рей ще в 1940-і роки закликали до здійснення систематичних опитувань громадян на основі репрезентативних соціологічних вибірок. Такі опитування увійшли в практику західних демократій, однак зібрана в такий спосіб інформація не стала вагомим інструментом деліберації, тому що не була сукупністю ґрунтовно продуманих суджень поінформованих осіб. Результати опитувань не були придатні для відокремлення „імпровізованих поглядів (масова думка) від ретельно обдуманих суджень (громадські судження)” [5].

На це звернув увагу інший соціолог – Д. Янкелович. Він запропонував низку заходів для формування в суспільстві компетентного громадського судження та його виявлення через проведення форумів [3]. У соціології з'явився напрям вивчення „збагаченої” громадської думки, одним з представників якого є Дж. Фішкін. На його думку, процес дорадчої участі громадян мав би включати в себе чотири стадії: з'ясування думок населення через звичайне опитування; відбір респондентів для участі в дорадчому форумі; повторного опитування учасників форуму щодо питань, які були обговорені; поширення інформації про зважену думку учасників форуму через засоби масової інформації [6].

Поля політики, соціальних наук, соціальної інженерії, формування суспільних зв'язків, журналістики, „поглядів” громадськості, поза сумнівом, впливають одне на одного, змагаються. Кожне з цих полів – простір гри (політичної, налагодження суспільних зв'язків, журналістської, наукової, „суспільної”), що історично склався, з її специфічними цілями

та інтересами, особливими законами функціонування. Об'єднує ці поля загальна претензія на легітимне бачення соціального світу, претензія нав'язати легітимну практичну схему сприйняття, оцінювання, висловлення і поділу соціального світу. Учасники кожного з полів є носіями цих практичних схем, що дозволяє їм конструювати через систему категорій соціальний світ. Це професіонали пояснення соціального світу і, відповідно, нав'язування легітимних категорій соціального сприйняття цього світу.

Поле політики є простір боротьби за символічне управління поведінкою людей і нав'язування засобів сприйняття ними реалій суспільства. Держава робить те ж саме, прагнучи управляти різними практиками; правда, на відміну від поля політики, держава застосовує ще й фізичну силу. Будучи водночас силовими і смисловими стосунками, вони діють „за спиною агентів”, не лише обмежуючи, але й створюючи можливості для практик. В той же час частиною політичних стосунків виявляються і практичні схеми, якими наділені діячі поля політики. Проте схема діяча публічної політики така, що в полі політики він представляє поле суспільних зв'язків (PR), в полі суспільних зв'язків – поле політики, а в полі журналістики – поле соціальних наук і так далі. Тому діяч публічної політики завжди перебуває в просторах різних ігор. У нього немає однозначного „місця” і „точки зору”, точніше — він здатний рухатися позиціями, отже заходить на різні „точки зору”. Діяч поля публічної політики в кожній ситуації виступає в кількох іпостасях: він є одночасно і політиком, і виробником інформації, і творцем „знання про суспільство” і так далі. Він апелює як до політиків, учених, журналістів, державних діячів, так і до „громадян взагалі” або мобілізованих груп непрофесіоналів. У публічній політиці гранично важливий контекст, а не сам текст, врахування позицій як соціального простору і соціальних досліджень, так і позицій поля політики, поля інформаційної діяльності і суспільних зв'язків. Поле політики вимагає від практик публічної політики „демократичності” і показовості, поле інформаційної діяльності – „обізнаності в конкретній ситуації”, поле журналістики – „популярності” в розумінні актуальності і доступності якомога ширшої аудиторії ЗМІ, а поле соціальних наук – відповідності критерію істини. Нові політичні та економічні умови призвели до глибоких перетворень політичного поля, внаслідок чого політичні ставки виявилися нерозривно пов'язаними з ставками публічної політики.

Можна виокремити два стани поля політики. Перше представлене відомими лідерами, депутатами, представниками деяких політичних партій, впливовими особами. Друге виражає ще невизначений, несталий новий спосіб панування, що реалізовується за посередництвом експертів та аналітиків у різних сферах. Це активісти, що не мають повноважень, але є довіреними особами певних соціальних спільнот, менеджерів у соціальній сфері.

Схоже, що сьогодні ми присутні при процесі переходу від одного стану

поля політики - традиційного, такого, що володіє континуумом форм, що історично склався, до іншого його стану - публічної політики, де експерти, члени громадських комітетів, соціальні працівники є поважними дійовими особами. Суспільний експерт представляє не лише якусь організованість „суспільної експертизи”, але виявляється і діячем поля політики, оскільки пропонує експертизу - продукт оцінки проблем і можливих рішень, яким можуть скористатися діячі інших полів, включаючи й державне управління. „Традиційна” компетенція діячів поля політики („політичні цінності”, „демократичні процедури” тощо) перестала відповідати новому стану поля політики. Експерти зі своєю „технічною” компетенцією почали впроваджувати на ринку символічної продукції свій продукт - аналітику й експертизу, що транслює легітимні уявлення про бажаний соціально-політичний порядок, формує нові соціальні категорії і легітимні способи їх сприйняття.

Багато неурядових організацій пропонують, у тому числі й державному управлінню, аналітику, інформаційні послуги, консультування і підготовку за різними напрямками, транслюючи разом зі „знаннями загального характеру” власні уявлення про те, що таке професійна діяльність в державному управлінні. Результати діяльності аналітиків і експертів, що працюють в таких організаціях, тобто програми розвитку тієї чи іншої галузі чи сфери діяльності, пропонуються як готовий продукт урядовим інстанціям, що розпоряджаються матеріальними ресурсами і що відповідають за розробку і застосування законів, що регулюють відповідну галузь.

Таким чином, нові політичні діячі - аналітики й експерти, що представляють самих себе як фахівців, що перебувають поза політикою, - вступають в конкурентну боротьбу з „старими” політичними агентами за нав'язування легітимних визначень соціальної категорії „державне управління”. У низці завдань, які вирішує державне управління (підготовка держслужбовців сучасних кваліфікацій, місцева самоврядність, трудова міграція, політика в енергетичній сфері і сфері інформаційно-комунікативних технологій, політика у сфері торгівлі тощо), вже зараз не обійтися без форматів і стандартів процедур публічної політики.

Література:

1. **Бурдье П.** Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. М.: Socio-Logos, 1993. – С. 336.
2. **Габермас Ю.** Залучення іншого: Студії з політичної теорії. - Л.: Астролябія, 2006. – 416 с.
3. **Докторов Б. З.** Обогащенное общественное мнение: Понятие. Социальная практика. Опыт изучения // Международная научно-практическая конференция „Власть и общественное мнение”. С.-Петербург, Россия, 24 - 25 июня 2004 г.

4. **Сунгуров О. Ю.** Политическая экспертиза // ПОЛИТЭКС = POLITECH, №3, 2009. - С. 233 – 248.

5. **Шматко Н. А.** Феномен публічної політики // Соціологічні дослідження, №7, 2001. - С. 106 - 112.

6. **Fishkin J. S.** – The Voice of the People: Public Opinion and Democracy. – New Haven, 1995. – P. 165.

7. **Фадєєв В. Б.** Суспільно-політичне життя України в умовах трансформації моделі представницької демократії / У кн.: Український соціум / Власюк О. С., Крисаченко В. С., Степико М. Т. та ін. / За ред. В. С. Крисаченка. – К.: Знання України, 2005. – С. 691.

УДК 35.075.31

Інститут президентства в дослідженнях зарубіжних авторів

Марина Зелінська,
кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри
загального і адміністративного менеджменту
Донецького державного університету управління

У статті пропонується аналіз теоретичних досліджень зарубіжних вчених функціонування інституту президентства у деяких західних країнах.

Ключові слова: державна влада, президент, делегативна демократія, парламентаризм.

The article contains the analysis of theoretical studies of foreign scientists about the functioning of the institute of presidency in some west countries.

Keywords: state power, president, delegative democracy, parliamentarism.

Для теоретичного обґрунтування необхідності створення інституту президентства необхідно звернутися до напрацювань теоретиків Нового часу, коли бурхливі події в багатьох країнах призвели до появи нового типу політичного устрою та суспільних відносин. Необхідно зауважити, що саме поняття „президент” з’явилося лише у XVIII столітті з початком формування демократичних країн Нового Світу. До того часу дослідження велися лише стосовно принципів розподілу державної влади та ідей правової держави (праці Ш. Монтеск’є, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Локка).

Поява нової концепції державної влади була пов’язана, перш за все, з ім’ям Дж. Локка [1], який вважав, що поряд з виконавчою владою має діяти й влада законодавча. Концентрація всієї повноти влади (тобто права самому видавати закони, на власний розсуд їх виконувати й карати) в одних руках завжди призводить до її абсолютизації. Запобіжним принципом проти сваволі є розподіл державної влади. Головним досягненням цієї теорії

можна вважати те, що Дж. Локк визначив принципи зв'язку всередині владних відносин та взаємодії з окремими елементами (інститутами) держави.

Ш. Монтеск'є [2] підкреслював необхідність повної рівноваги, незалежності і навіть жорсткого відособлення гілок влади. У своїй фундаментальній праці „Про дух законів” (1748 р.) він дійшов висновку, що „свобода можлива за будь-якої форми правління, якщо в державі панує право, яке гарантує непорушність законності через розподіл влади на законодавчу, виконавчу та судову, які взаємно стримують одна одну” [3]. Будь-яке поєднання цих гілок влади стає загрозою для політичної свободи особи. Запропонована теорія розподілу влади має, окрім інституційних, ще й додаткові процедурні гарантії, які полягають в тому, що одна гілка влади має право стримувати іншу гілку у випадку несправедливих дій. Ідея Ш. Монтеск'є набула розвитку в системі „стримувань і противаг” та дозволила створити зразковий варіант президентської форми правління в США.

Пізніше теорія розподілу державної влади знайшла розвиток у праці Ж.-Ж. Руссо [4] „Про суспільний договір” (1762 р.). На відміну від Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо вважав, що „законодавча, виконавча і судова влада – особливі прояви єдиної влади народу”. Саме тому Ж.-Ж. Руссо засуджує усі представницькі форми правління. За його теорією депутати не можуть бути представниками народу, ухвалення законів можливе лише за умови їх ратифікації народом. Роздуми вченого щодо уряду (маються на увазі функції уряду і залежність рівня його впливу на державні рішення від розміру самої держави та співвідношення повноважень уряду, законодавчого органа і монарха) дають змогу й нині користуватися цими основами для укладання текстів конституційних актів та визначення обсягу повноважень кожної з гілок влади.

Пізніше Т. Джефферсон [5] при створенні Декларації незалежності США користувався дослідженнями попередників, втілюючи в реальне життя принципи розподілу державної влади, незалежність одна від одної її гілок, ефективної роботи державних інституцій задля добробуту громадян.

Американські політичні діячі XVIII століття Д. Медісон та О. Гамільтон, продовжуючи розвиток європейського варіанта теорії розподілу державної влади, на відміну від сучасників-європейців найдоцільнішою формою державного устрою вважали республіку, а виконавчу владу вбачали в уряді, підпорядкованому обраному президенту. „Якщо є принцип в нашій конституції, в будь-якій демократичній конституції, більш священний, ніж інші, — писав Дж. Медісон, — то це принцип, який розділяє законодавчі, виконавчі і судові повноваження [6]”.

Д. Медісон у праці „Федераліст” виклав основні принципи побудови демократичного суспільства, які потім стали основою американської демократії. Він вважав, що політична наука виробила нові методи збереження переваг і пом'якшення вад республіканського правління.

Йдеться про знайомі риси інститутів, які в наші дні характеризують конституційну демократію: розподіл повноважень, законодавчі системи стримувань і противаг, незалежна судова система і законодавче представництво, основане на народних виборах. І хоча він наполягає на тому, що державі необхідно мати „освіченого державного діяча”, проте не завжди при владі будуть гідні лідери, отже існування налагодженої системи інститутів може врятувати країну від руйнування в кризовий період.

Доля демократій, що зароджуються в Східній Європі і країнах третього світу, значною мірою залежатиме від якості державних діячів, які очолять їх.

Питання про сутність президентства як особливого феномена політичної системи розглядається з різних точок зору. Залежно від того, які аспекти проблеми опиняються у центрі уваги дослідника, виокремлюються різні підходи до вивчення цього інституту.

Уперше до аналізу питань інституту президентства в 1930 - 1940 роках звернулися американські дослідники, адже саме в США ефективно працює модель класичної президентської республіки. Треба відзначити, що й на сьогодні більшість праць з цієї проблематики належить американським авторам (Дж. Сарторі, Б. Г. Сіган, С. М. Ліпсет, Г. О’Доннелл та інші).

З огляду на те, що всебічний аналіз інституту президентства неможливий без з’ясування систем правління та конституційних основ, праця Дж. Сарторі [7] є унікальною, оскільки в ній знаходимо не лише вичерпне розкриття таких понять, як „президентська” і „парламентська” політичні системи, аналіз досвіду багатьох країн у справі розбудови своїх систем правління, а й поради автора щодо найкращої конструкції Основного Закону. Президентське правління, дослідженню якого у Дж. Сарторі присвячений окремий розділ, на думку самого дослідника є слабким (окрім прикладу США, з якого вийшли всі інші системи президентського правління), схильним до нестабільності. Головною причиною цього автор вважає можливий брак підтримки рішень президента парламентом. Навіть якщо президент має широкі повноваження, одна людина не може утримати ситуацію під контролем, не набравши ролі диктатора, що й траплялося в деяких країнах Латинської Америки.

Нам же здається, що така категоричність суджень є перебільшенням, адже за Дж. Сарторі виходить, ніби президентське правління в чистому вигляді взагалі не спроможне долати кризи і для стабільної політичної системи необхідна, принаймні, напівпрезидентська система правління. Навіть парламентські системи стають абсолютно недійовими, якщо в країні не функціонують дисципліновані політичні партії. Дж. Сарторі доходить висновку, що і президентські, і парламентські системи працюють погано в країнах з глибокою розбіжністю в поглядах і несформованою партійною системою.

Цю думку, до речі, варто враховувати й при розбудові політичної системи України. Якщо ми вважаємо, що нам необхідна „чиста” парламентська система, то першочерговим завданням стає активний розвиток партійної системи. Напівпрезидентська система, яка зараз існує в Україні, дещо нагадує систему Французької Республіки з подвійною структурою влади. І хоча Дж. Сарторі припускає можливість конфронтації (мається на увазі розподіл повноважень між президентом і прем'єр-міністром), все ж не можна не помітити схильність автора саме до такого типу правління. Він розрізняє напівпрезидентську і напівпарламентську системи, наголошуючи, що для ефективної роботи (і конституційної інженерії) парламентська система не придатна, оскільки для її вдалого функціонування необхідно дуже багато умов (які склалися свого часу, наприклад, у Великій Британії та Німеччині).

Проте Дж. Сарторі не зупиняється на винятково позитивних сторонах напівпрезидентства, а пропонує власну модель „президентської системи з перериванням влади”, коли парламентську систему заохочують чи карають зсувом або заміною на президентське правління. Добре, коли парламентська модель працює. Та якщо її робота не відповідає необхідним стандартам, то парламент позбавляють повноважень. Якщо новопризначений уряд змушений піти у відставку, то наступний склад уряду призначає і звільняє вже президент, який і очолює уряд. Президентські повноваження у цьому випадку закінчуються із завершенням каденції парламенту. Це модель із досить складним механізмом дії та багатьма умовами, яка не була втілена на практиці, але, як на нашу думку, деякі її елементи можна сміливо запозичити для вдосконалення моделі української політичної системи.

Дослідження С. Ліпсета [8] стосувалися, передусім, США. Вчений віддавав перевагу американській політичній системі, оскільки вважав її найкращою з усіх можливих. Для того, щоб пояснити різницю між президентською і парламентською системами, він провів порівняльний аналіз державних інститутів і цінностей США й Канади. У ході аналізу С. Ліпсет дійшов висновку, що в цих двох дуже схожих країнах вирішальною є різна роль політичних партій. В США партії слабкі, що й призводить до того, що вони, ці партії, на відміну від сильних партій Канади, легше амортизують хвилі протесту в межах традиційних механізмів.

У своєму визначенні ролі політичної культури в розбудові сильної президентської республіки С. Ліпсет вказує на ще кілька факторів, які іншими дослідниками не бралися до уваги. Порівняння політичних систем показує, що більшість стабільних демократій спостерігається серед багатих і протестантських держав. Саме тому в більшості латиноамериканських країн політична стабільність державних інститутів ніколи не набувала рівня США. Головною ідеєю є те, що культурними факторами вкрай нелегко маніпулювати, особливо якщо вони історично обумовлені. Отже фахівці вдаються до спокуси змінювати політичні інститути – зокрема,

виборчі системи і конституційний устрій, які дуже легко сконструювати відповідно до нагальних потреб. Проте політична практика засвідчує неефективність врахування лише одного чинника державного будівництва. Якщо є бажання вмонтувати в свою державу досконалу демократичну систему, то слід брати приклад з США та практично ознайомитися з британським правлінням в минулому, яке дало поштовх для існування такого типу політичної культури.

Аналізуючи роботу політичних інститутів в країнах, які лише недавно стали на шлях демократичного розвитку, Г. О'Доннелл [9] виявляє кілька важливих моментів у процесі становлення й функціонування цих інститутів. Це дозволило йому говорити про спільність історії й трансформації в цих державах та об'єднати їх терміном „держави делегативної демократії”. Характеризуючи делегативну демократію, яку Г. О'Доннелл протиставляє представницькій демократії та пропонує як взірць новим демократичним державам, він підкреслює, що в таких країнах є ознаки як прихованої загрози повернення до авторитарного режиму, так і розвитку у бік представницької демократії. Делегативні демократії відзначаються тим, що перемога на президентських виборах дає переможцеві право управляти країною на свій розсуд; при цьому переможець обмежений лише обставинами чинних владних відносин і визначеним конституцією терміном перебування при владі. Президент розглядається як глава нації, головний охоронець та знавець її інтересів. За таких умов політика його уряду може лише віддалено нагадувати передвиборчі обіцянки. З цих позицій інші інститути – суди і законодавча влада – лише є перешкодою для володіння перевагами, які дає статус демократично обраного президента. Делегативним президентам здається несправедливістю обмеження терміну їх влади основним законом, вони прагнуть реформувати конституцію так, щоб вона давала їм можливість переобрання. Проте не можна говорити, що делегативна демократія не визнає демократичних традицій, а просто шляхом демократичних виборів формує більшість, яка дозволяє одній особі на кілька років стати єдиним тлумачем вищих інтересів нації. Влада делегується президентові, і він чинить згідно зі своїми уявленнями про благо. Внаслідок нагромадження провалів країна поступово опиняється в кризі, а президент, який усіх розчарував, воліє лише протриматися до кінця свого терміну. Напередодні нових виборів з'являються кандидати, на яких знову покладається надія „врятувати” країну.

У своїх висновках Г. О'Доннелл говорить про парадокс в інституціональному розвитку країн нової демократії, адже вони мають боротися з негативними наслідками авторитарного минулого й одночасно розв'язувати соціально-економічні проблеми, з якими старі демократії практично не зустрічалися у своєму минулому. А враховуючи те, що ефективні інститути і відповідну практику неможливо створити за один день, бо для їх виникнення, зміцнення і легітимізації потрібен час, протягом

якого відбувається складний процес набування позитивних знань, можна сподіватися лише на те, що основні механізми існування делегативних демократій визначені і легко прогнозуються. Якщо лідери справді сприятимуть роботі ефективних інститутів для добробуту нації, то лише через зміну правил гри в політичному полі та управлінні державою. На жаль, Г. О'Доннелл не визначив можливості для виходу із замкнутого кола саморуйнування делегативних демократій, проте можна передбачити, що тут діють окреслені ним принципи „не повторювати помилок” та запобігання труднощам.

Х. Лінц, ще один відомий дослідник принципів роботи державних інститутів [10; 11], наводить досить цікаву тезу про те, що одним з негативних наслідків президентури є обмежений строк перебування однієї особи на посаді президента. Політичний процес при цьому автоматично розпадається на суворо розмежовані періоди, що не залишає можливості для здійснення послідовної політики тактичних корегувань. Доречно буде згадати ще одну особливість президентського правління, яка притаманна країнам Східної Європи, проте не була актуальна в зразкових США, – це суперечність між прагненням до забезпечення сильної і стабільної виконавчої влади і неослабною підозрілістю стосовно дій та рішень президента. Президент стає справжнім главою держави та захисником нації тоді, коли на виборах, проведених на засадах чесної конкуренції, кандидат на цю посаду здобув переважну більшість голосів (десь за 70 %), бо Х. Лінц вказує на те, що іноді президентом стає особа, яка перемагає з мінімальною підтримкою виборців (іноді з урахуванням результатів голосування в парламенті, який обирається народом, прем'єр має суттєвішу підтримку). Взагалі рокировки на політичній арені, пов'язані з прем'єр-міністром (необхідність його усунення з посади), не призводять до такої політичної кризи, яка може статися у випадку імпічменту президента. Подібні міркування особливо важливі в періоди переходу від одного режиму до іншого та при необхідності консолідації влади, коли конституції поступаються перспективам компромісу, що характерно для парламентаризму.

З різкою критикою праць Х. Лінца у статті „Розмаїття демократій” [12] виступив Д. Горовіц, який досліджує демократичні процеси в країнах Африки. Він не сприймає тези, що парламентаризм більш сприятливий для стабільної демократії, ніж президентура. Д. Горовіц зазначає, що такі висновки побудовані на аналізі ретельно відібраних окремих регіонів (зокрема, країн Латинської Америки), вони передбачають процедуру обрання президента, яку не можна вважати найкращою, та не враховують позитивних наслідків виконання функцій, яких набуде президент, обраний внаслідок прямих всенародних виборів.

Д. Горовіц, нагадуючи приклади розвитку політичної системи в колишніх колоніях в Азії та Африці, зазначає, що чинником нестабільності та авторитаризму там стає саме парламентська система. Відтак існує

можливість, що до влади за парламентською системою може прийти невелика група, яка обмежить у майбутньому доступ до парламенту і таким чином узурпує владу через встановлення контролю над законодавчим органом (як це було в Нігерії, починаючи з 1960 року). Д. Горовіц вважає, що за президентською системою уряд та опозиція можуть співпрацювати у законодавчому процесі, і тоді ситуація „переможець отримує все” не діє, як і у випадку, коли уряд та парламент контролюються різними політичними силами (а отже між ними може існувати напружена конкуренція). Тобто в самій ідеї Х. Лінца щодо президента, який узурпує владу та вносить суперечності в суспільство, яке і так вкрай нестабільне, є суттєва помилка, і це засвідчує поява погоджувальних процедур у президентських системах Колумбії, Венесуели і Бразилії.

Що стосується процедури обрання президента, то Д. Горовіц підкреслює важливість правильної моделі виборів глави держави в нестабільній країні. У період перехідного чи кризового стану в країні необхідно відмовитися від системи прямого голосування, що передбачає мажоритарність або вибори в два тури. Д. Горовіц пропонує звернути увагу на приклади Шрі-Ланки й Нігерії, де для запобігання поширенню екстремістських тенденцій запровадили досить складну процедуру виборів президента, яка уможливила обрання поміркованого глави держави. Завдяки таким виборам конфлікти в цих суспільствах було знято, хоча раніше, навіть за парламентської системи, меншість була відсторонена від влади, якщо тільки державний переворот не призводив до зміни розстановки сил в політиці та встановлення гегемонії іншої партії. У висновку Д. Горовіц зазначає, що усім розколотим і кризовим суспільствам в процесі створення ефективних політичних інститутів слід позбутися лише двох негативних явищ — принципу встановлення владарювання відносної більшості (шляхом відсторонення третіх партій та неможливості створити стабільну коаліцію) і принципу жорстокої конкуренції, яка утворює прірву між урядом та опозицією.

Таким чином, врахування теоретичних надбань зарубіжних дослідників і досвіду існування президентури в європейських країнах було б дуже доречним для України, особливо в теперішніх умовах переходу від президентсько-парламентської до парламентсько-президентської системи правління. Це дозволило б нам не лише запобігти типовим помилкам, які неодмінно трапляються в ході такої політичної трансформації, а й ефективно використовувати надбання інших країн, звичайно ж переосмислюючи їх та адаптуючи до сучасних умов і національних потреб.

Література:

1. Локк Дж. Избранные философские произведения: В 2 т. – М.: Изд-во социально-экономической литературы, 1960. – Т. 2: О государственном правлении. – 532 с.

2. **Монтескьє Ш.** Избранные произведения. – М.: „Наука”, 1955. – 203 с.
3. **Монтескьє Ш.** Избранные произведения. – М.: „Наука”, 1955. – С. 169.
4. **Руссо Ж.-Ж.** Тракаты. – М.: „Наука”, 1969. – 247 с.
5. **Джефферсон Т.** Декларация представителей Соединенных Штатов Америки, собравшихся на общий конгресс // История политических и правовых учений: Хрестоматия для юридических ВУЗов / Сост. и общ. ред. Г. Г. Демиденко. – Харьков: Факт, 1999. – С. 399 – 402.
6. Biography of James Madison. Past Presidents // <http://www.whitehouse.gov/history/presidents/jm4.html>
7. **Сарторі Джованні.** Порівняльна конституційна інженерія: Дослідження структур, мотивів і результатів: Пер. з 2-го англ. вид. – К.: АртЕк, 2001. – Бібліогр.: 4 с. – 224 с.
8. **Липсет Сеймур Мартин.** Роль политической культуры // Пределы власти. – 1997. – № 2-3. // <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem32.htm>
9. **О’Доннелл Гильермо.** Делегативная демократия // Пределы власти. – 1997. – №2 -3. // <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem01.htm>
10. **Линц Хуан Дж.** Достоинства парламентаризма // Пределы власти. – 1997. – №2 - 3. // <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem26.htm>
11. **Линц Хуан Дж.** Опасности президентства // Пределы власти. – 1997. – №2 - 3. // <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem14.htm>
12. **Горовиц Дональд Л.** Различия демократий // Пределы власти. – 1997. – №2 - 3. // <http://old.russ.ru/antolog/predely/2-3/dem26.htm>

УДК 321.6.8

Влада і насильство: конфігурації взаємодії

Інна Тукаленко,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри політології
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка

У статті здійснюється аналіз взаємодії влади і насильства як чинників впливу на індивіда і суспільство. Досліджуються, зокрема, особливості нової моделі відносин між владою і насильством, що сформувалася від часу модерної трансформації влади, витіснивши насильство на периферію ресурсів впливу.

Ключові слова: влада, насильство, політичний страх, функції влади.

This article analyzes the interaction of power and violence as the factors influencing the individual and society. In particular the author investigates the new model of relations between power and violence that has been formed since the modern transformation of power, having forced out violence to the periphery of resources of influence.

Keywords: power, violence, political fear, functions of power.

Влада і насильство – ці дві категорії політичної науки настільки тісно пов'язані між собою, що провести між ними чітку демаркаційну лінію завдання не з простих. Тому нам видається важливим з'ясувати як причини такого тяжіння, так і підстави їх розототожнення. Маємо також намір дослідити характер змін, що призвели до формування модерної владної парадигми, яка обумовила нову конфігурацію відносин між владою і насильством.

Людина в системі соціальних зв'язків перебуває в складній мережі відносин влади, що конституюють її як суб'єкта соціальної взаємодії в різних статусно-рольових позиціях. Індивід, всотуючи попередній генераційний досвід і засвоюючи моральні максими, стає компетентним

учасником багатьох видів взаємодії: батьків - дітей; вихователів - вихованців, лікарів - пацієнтів, вчителів - учнів, чоловіків - жінок, контактів однолітків тощо. І ці „пута” є для нього настільки природними та органічними, що він зазвичай не помічає їх або ж сприймає як даність, не потребуючи жодних рефлексій. Тож не дивно, що цей рівень соціальної взаємодії, який характеризує переважно відносини „людина – людина”, традиційно розуміли як „довладний” рівень, де панує механіка звичаю і традиції як „не” раціональних інструментів впливу.

Влада ж як раціонально вироблений прийом свідомого впливу на людину та її дії проявляє себе на іншому рівні взаємодії: людина - інститут. На цьому рівні влада стає не просто видимою, а й демонстративною, оскільки ступінь та межі поширення її повноважень мають бути донесеними до „підвладної” сторони. Та обізнаність з правами й обов’язками обох сторін є необхідною, проте недостатньою умовою владних відносин. Очевидно, що мінімальною умовою їх тривалості (не беремо до уваги аспекти безконфліктності, ефективності тощо) є прояв згоди з таким станом речей і може проявлятися навіть і без прикладів непокори.

Досягнення ж згоди може отримуватися кількома шляхами. Насамперед, у силовий спосіб, що здавна себе зарекомендував як „надійний” метод переконування, та різні несилові методи, які варіюються від харизми до обов’язку. Щоправда, на сучасному етапі розвитку людства право на застосування сили вилучене з приватного та будь-якого корпоративного вжитку. Це чи не єдине право, яке беззастережно віддається державі. Державна монополія на застосування сили, як відомо, визначає особливий статус політичної влади як такої, що домінує над іншими видами та гілками влади. Тож держава стає центром дозування насильства (сили). А суспільні настрої толерування чи нетолерування цих доз є барометром прийняття умов владарювання.

Та чи означає це, що насильство, будучи монополізованим та сконцентрованим у межах певних державних інституцій (пенітенціарного та військового профілю) цілковито вилучене із соціально-комунікативного обігу? Не менш важливим є і питання щодо специфіки функціонування влади, „осиротілої” без насильства? Наскільки дієздатною є влада, що втратила свій „батьківський” вплив? Чи означає це, що така влада є слабкою?

Влада, що здавна спиралася на силу як основний аргумент свого „авторитету”, вважалася чоловічою сферою реалізації. І якщо насильство розуміти як прояв маскулінної природи влади, то практики вилучення його з повсякденного вжитку неминуче призводить до її „фемінізації”. Традиційне ж сприйняття образів маскулінного та фемінного ґрунтується на закріпленому в суспільній свідомості смислового зв’язку між моделями бінарних характеристик „властиво” жіночого та „властиво” чоловічого. Ці бінарні пари містять усталений набір опозицій, які ніби відбивають найсуттєвіші особливості жіночої та чоловічої „природи”:

іраціональність – раціональність, слабкість – сила, інтуїція – логіка, пасивне – активне, м'якість – агресивність, приватність – публічність тощо. Тож „фемінізація”, внаслідок осиротілості, а може й „кастрації” влади – позбавлення її головного інструменту підкорення, предмету заздрощів та страху – мускульної сили, неминуче мусить призвести до її трансформації. Чи варто вказувати на характерні риси цієї „фемінної” влади, якщо нескладна аналітична процедура дозволить кожному самостійно й легко підсумувати перші частини розщеплених пар? Та й чи не надто фантастичним є цей раціонально змодульований новітній образ влади?

Звісно, влада – динамічний феномен, що постійно еволюціонує. І у ХХ столітті з ним відбулися певні історичні зміни, котрі, за влучним визначенням Е. Тофлера, мають характер метаморфоз. Тобто влада не просто втратила чи набула якихось периферійних несуттєвих ознак, які не вплинули би на її композиційну структуру. Ні, влада **видозмінилася**, зазнаючи глибоких перетворень своєї будови відповідно до нових функцій, покладених на неї.

Первісні морфологічні функції влади – захисна і завойовницька – поступово стали втрачати свою вагу, поступаючись місцем новим комунікативним та організаційним функціям. Нова функціональна парадигма потребувала й інших технологій взаємодії, яка спиралася б тепер не на „наказ – заборону”, а на „угоду – пропозицію”, неприйняття якої не забороняється, хіба що обґрунтовується раціональна недоцільність такого відхилення. Необхідно звернути увагу й на те, що зміна „наказу” на „угоду”, а „заборони” на „пропозицію” повністю заперечує векторальну ієрархічну спрямованість владного зв'язку від суб'єкта влади до об'єкта підкорення. В ситуації існування „угоди”, об'єкт суб'єктивується, тобто стає видимою стороною діалогу. Каузальна ж функція влади, як наділення суб'єкта влади (владоможця) здатністю визначати поведінку об'єкта, заступається каталізуючою функцією – створенням ситуації сприятливого для влади вибору. Тобто відбувається цікава метаморфоза, що свідчить про перетворення влади з інструмента прямої дії, яка управляє іншими діями, на засіб, що управляє стимулами до обрання пропозиції, в якій зацікавлена влада. А отже вона потребує делікатних механізмів впливу, що управлятимуть не діями індивіда, спираючись на страх і звичку, а впливаючи на свідомість індивіда, що має забезпечити його внутрішніми аргументами згоди на угоду.

Відтак видається, що „сирітство” влади йде їй лише на користь, оскільки вона, позбуваючись права на легітимне використання насильства (на недержавному рівні), змушена заміщувати його іншими ефективними інструментами впливу. Проте це витіснення/заміщення потребує з очевидністю таких засобів впливу, яких немає в базисному комплекті зі статусом чи посадою. Тобто для забезпечення безконфліктного підпорядкування необхідно оволодіти техніками несилового впливу, що

ґрунтуються на раціональних аргументах. А отже влада змушена брати на „озброєння” знання та інформацію, що й уможливило формування її раціональної пропозиції.

Отже влада, яка ґрунтується на знанні, потребує й нового типу компетентності владоможця. Йому тепер недостатньо покладатися на субординаційну логіку владарювання та вправність використання санкційних загроз, достатніх в умовах монологічного ієрархізму влади. Йому потрібно оволодіти новою культурою управління: не згори, а зсередини. Усунення фігури владоможця з його п’єдесталу, а точніше зі стели, радикально змінює як структуру всієї владної взаємодії, так і кут зору, оптику бачення ситуації. Пірамідальна структура сплющується, вертикальні зв’язки витісняються горизонтальними, створюючи складну мережу взаємовпливів у полі з підвищеним тиском і температурою, підвищеною як тертям від щільності незвичного партнерства, так і висхідним градусом конкурентності, викликаним переструктуруванням системи „влади – підкорення”.

Влада знання набуває значення та актуальності в контексті паралельного розвитку двох процесів. Насамперед, саме технологічний прогрес створює сприятливу кон’юнктуру для підвищення ваги знань, що робить їх затребуваним та конкурентним товаром на ринку капіталів. Не менш важливою є і демократизація політичних систем, яка після Другої світової війни та дещо пізніше, від 1970-х років, прокотилася „глобальною демократичною хвилею” багатьма країнами світу. Деколонізаційні процеси й падіння авторитарних і тоталітарних режимів сприяли закладанню нового політико-правового фундаменту під нові демократичні споруди. Унікальність же цієї архітектоніки виявилася в конструюванні рухливого цоколя, що припускає можливість різних трансформенних перебудов. На противагу непорушним монументальним спорудам (на кшталт єгипетських пірамід), що слугують чудовою візуальною метафорою традиційного образу влади, сучасні „трансформери” потребують іншої основи стабільності і стійкості.

Новітнє розуміння передбачає можливість стабільності як тимчасового суспільного консенсусу, підстави якого можуть переглядатися в межах демократичних процедур, визначених конституційно. Це означає, що місце влади є хитким та незакріпленим за статусом, якістю чи іншою суб’єктною характеристикою; влада потребує постійного перезатвердження. Питання легітимності, відтак, стає ключовим, що й робить владу динамічним та трансформативним феноменом, який не може бути схоплений як застиглий конструкт. Влада, отже, – це повсякденні практики репрезентації домагань, що не виходять за межі норм асиметричної (владної) взаємодії, що визнаються на певному етапі. Влада вивершує себе в акті взаємодії, що передує її структуруванню в різних соціальних сферах.

Міркуючи так, ми ніби ходимо колом, оскільки, аналізуючи особливості функціонування інституціонального рівня влади, повертаємося до згаданого

нами „довладного”, регульованого внутрішніми механізмами відтворення соціально-культурних норм у процесі життєдіяльності людини, рівня. Якщо влада не ототожнюється з насильством і не використовує його як свій основний важіль впливу, то вона виробляє інший принцип налагодження взаємодії — конструювання домовленості. Остання, у свою чергу, легітимує різні методи організації владної взаємодії, що вилучають насильство. Парадоксальним чином, витісняючи його за межі політичної влади, ми забуваємо про його існування в межах системи міжособистісних взаємин. Ми лишаємо поза увагою те, що насильство на „довладному” рівні є справа знана і навіть звична. І саме згадана нами „природність” стосунків конституювання суб’єкта почасти слугує прикриттям при артикулюванні проблеми неполітичного насильства, найяскравішим прикладом чого є сексуальне насильство, насильство в родині тощо. І якщо „природність” давнього „б’є – отже любить” вже суттєво підважена, та все ж це не означає витіснення такого досвіду з практик сімейного життя.

Залишимо за дужками міркування про можливість остаточного витіснення насильства з усіх сфер людських стосунків. Але звернімо увагу на те, що проголошення його заборони чи концентрування права на його застосування у строго визначених інституціях не гарантує ні вилучення з комунікативного обігу цієї „валюти”, ні особливого знецінення її. Можна навіть припустити, що, породжений монополізацією права на застосування насильства, дефіцит легального обігу цієї валюти підвищує її в ціні.

Що ж обумовлює таку „затребуваність” насильства та які додаткові шори дозволять управляти ним? У пошуках відповіді на це запитання необхідно звернутися до джерел насильства, побачити те, що живить його, що робить його дійовим засобом впливу і підкорення. Цим базисом насильства є не просто сила. Здатність позбавити людину власності (у вигляді її життя, свободи чи майна) сама по собі не є інструментом впливу на індивіда, якщо ця власність не значима для нього. Тож саме цінність для кожної людини цих невідчужуваних прав володіння робить її вразливою. А страх втрати їх робить її покірною, відкриваючи широкі можливості для владарювання над нею, скеровуючи її думки та визначаючи її діяльність. **Страх** – це і є той ґрунт, на якому тримається насильство. Проте воно має одну суттєву „ваду”: воно не придатне до повсякденного вжитку. Це, насамперед, інструмент придушення, а тривале його використання викличе або ж ефект звикання, або ж породить потужну протидію. В першому випадку насильство втратить ефективність, за другого воно й поготів буде зміщене, хоча, можливо, й іншим насильством. Обмеженість ресурсу насильства в довгостроковій перспективі була схоплена та стисло і змістовно артикульована лордом Актоном у фразі, що згодом стала крилатою: „На багнети легко спертися, проте важко на них сидіти”.

Насильство, що апелює до вітальної природи страху як страху смерті – страху небуття поступово втрачає свою вагу. Натомість винаходиться нова механіка експлуатації нормалізуючого потенціалу страху.

Насильство, що виповнювало собою владу, поступово втрачає свої позиції, перетворюючись на інструмент залякування. Тапер воно стає лише одним з багатьох засобів влади, який, до того ж, використовується не як відкритий акт примусу, а уподібнюється до ролі „дамоклового меча”. Це спосіб підтримання покірності шляхом плекання страху можливості застосування сили. Страх страху силового акту виявляється не менш дійовим, аніж його безпосереднє здійснення. А до того ж відкриваються особливі перспективи управління цим страхом з боку політичної влади.

К. Робін у своєму розлогому дослідженні страху як політичної ідеї виводить два типи політичного страху. Він моделює їх, виходячи з аналізу двох видів загроз, що можуть надходити до суспільства чи то ззовні, чи то зсередини. Зовнішні загрози мають досить широкий перелік форм репрезентації, найбільш поширені та відомі з яких – терористи, наркотики, іммігранти. Цей тип страху американський вчений пояснює як такий, що „має на увазі колективний страх віддалених небезпек або таких об’єктів, як зовнішній ворог, відокремлений від колективу” [4, с. 30]. Страх цього типу може продукуватися як зовнішніми для політичної спільноти центрами, так і власними політичними елітами і лідерами. Лідери, принаймні, можуть впливати на визначення ваги кожного з потенційних та реальних об’єктів страху, використовуючи їх у своїх політичних цілях.

Другий тип страху укорінений в статусну нерівність членів суспільства й нерівний розподіл прибутків і влади. У цьому випадку роль політичних лідерів в управлінні страхом значно зростає, оскільки вони безпосередньо зацікавлені у його використанні. Він допомагає домінуючим групам зберігати статус кво за рахунок виплеканого і підтримуваного страху серед залежних та слабких прошарків громадян.

Основною відмінністю цих типів політичного страху є ступінь віддаленості від реальних практик демонстрації сили/насильства. У першому випадку реальність загрози часто є високою, що дозволяє наділяти владоможців потужними повноваженнями щодо уникання та усунення ймовірних наслідків від здійснених загроз. Визначити ж наскільки адекватними є ті „роздуті” повноваження та „радикалізовані” заходи досить складно, а повернення у початковий стан взагалі малоімовірне. Що ж до другого, то саме тут і проявляє себе у всій повноті влада, яка впроваджує нові форми страху, витіснивши насильство з реального в евентуальне.

Тепер влада не лише управляє страхом, нагнітаючи атмосферу потрібного ступеня мобілізації колективної спільноти перед ймовірною загрозою. Вона опікується формуванням підстав страху, культивує його на підставі попередньої селекції бажань. Влада йде вглиб суспільних процесів, здійснюючи спочатку контроль над нормалізуючими настановами, культурними орієнтирами та політичними пріоритетами й тим самим формуючи суспільний попит на певний стандарт життя. Людина, зваблена цим стандартом, воліє не просто життя, а досягати особливого модусу,

особливої якості життя. Влада ж отримує додаткові важелі впливу на індивіда, оскільки вона не тільки забороняє й карає, а й продукує, розподіляє та стимулює. Вона трансформується у бік збільшення норм за рахунок законів, а отже управляє живим, як сказав би М. Фуко, розподіляючи живе в просторі цінності й корисності. Право відібрати життя у підданого перемінилося різними техніками управління життям індивіда та всієї спільноти. Страх невідповідності нормі стає, отже, ключовим механізмом владного контролю.

К. Робін не наважується говорити, що цей другий тип страху є основою соціального й політичного порядку. Вчений задовольняється визначенням його як „основного типу соціального та політичного контролю”, оскільки цей тип страху є повсякденним страхом репресивної дії стосовно слабших (нижчих в усіх видах соціально-політичної ієрархії), що нав’язується сильнішою стороною. Між тим влада в її сучасному вигляді є спільним проектом обох сторін, тож скидати з рахунку дисциплінарний ефект норм, що впроваджуються в суспільство, було б не зовсім правильно. Напевне, тут доцільніше б дослухатися до міркувань М. Фуко й взяти до уваги проаналізований ним феномен модерної трансформації влади, що проявилася у винайденні нової техніки – дисциплінування. Всевидяче око влади, від якого, втім, багато чого уникало, було замінене багатьма очима. Ніхто й ніщо не зможе так масштабно і якісно контролювати дії індивіда, як сам індивід, що діє за певними переконаннями. Перенесення фігури влади з зовнішнього цербера до внутрішнього цензора стало найбільшим завоюванням влади за всю історію людства.

Влада стала скидатися на вчителювання. Вона дбає, спостерігає, навчає, документує, розподіляє згідно з нормами, картає чи хвалить, оцінює тощо. А сенс покарань, що застосовуються, зводиться до приведення у відповідність з нормою шляхом невтомного проходження шляху до неї. Покарання розглядається як функція виправлення, а не засудження, тож його роль полягає у поверненні „вівці, що заблукала” до своєї отари, наближенні до заданої норми як стандарту. Успіх нормалізації залежить не лише від професійної „педагогіки”, але й ступеня інтеріоризації панівних суспільно-політичних норм кожним індивідом. Будучи засвоєними як базові принципи й виступаючи як внутрішні мотиватори вчинків індивіда, вони й слугуватимуть найефективнішим контролером не тільки його вчинків, але і його помислів. Страх невідповідності нормі „з’їдає” зсередини того, чий погляди і переконання структуровані цими нормами і, одночасно, виступатиме рушійним джерелом формування його соціальної компетентності й громадської лояльності.

Вітальний страх небуття, що традиційно експлуатовувався політичною владою як важіль тиску на свідомість індивіда, був не вельми ефективним інструментом, оскільки потребував повсякчасної демонстрації, підтвердження своєї силової потуги і, тим самим, як ми зазначали вище, прирікався на поразку. Тож позбавлення його претензій на домінування

цілком обґрунтовані й передбачувані, але цілковитого вилучення не відбулося. Страх смерті як домінуюча спонука неминуче радикалізує й методи влади, яка дбає про здатність свого репресивного апарату підтвердити підстави цього страху. Влада, що використовує вітальний страх, здатна на чисте й неприховане насильство, проте подає його в ідеологічній „обгортці” стимулу „суспільного прогресу”, що виводить індивіда й суспільство зі стану пасивності та рутинності. Якою кількістю жертв устелений цей шлях людського розвитку, можна уявити, коли пригадати всі „маленькі” та „великі” війни, голодомори і голокості, масові винищення за расовою, національною чи іншими ідентифікаційними ознаками, численні форми депривації та сегрегації, що застосовувалися до різних суспільних груп – жінок, соціальних низів тощо. Проте конфлікт як рушій висхідних соціальних змін, зокрема і у військовій формі, й досьгодні для декого видається прийнятним. Тож цей мартиролог групових спільнот, народів, рас та окремих індивідів напевне буде продовжено.

Трансформація ж влади, що видозмінила її характерні риси, не спричинилася до ліквідації практик експлуатації страху. Та все ж зі зміною владної технології змінився сам страх. Він став множинним і багатоликим, оскільки людина, вихована (зрощена) на стандартах нової якості життя, стає вразливою навсібіч. Їй іноді смерть за порятунок видається в ситуації вибору між „не таким” буттям і небуттям. Людина стала легкою здобиччю влади, що управляє її внутрішнім потягом до тих стандартів життя, що нав’язливо пропагуються усіма властивими владі засобами — школою, пролітико-правовими інституціями, культурою масового споживання, ЗМІ і навіть церквою. Недосяжність цих стандартів земного раю скидається для декого на пекельні муки, а ще нестерпнішими можуть видаватися втрати вже завойованих позицій на шляху до вершин споживацького щастя. Тож влада майже „беззбройно”, завдяки задіяним технологіям „демократизації” страху, досягає своєї фундаментальної мети, встановлюючи певний соціально-політичний порядок.

Врешті зрозуміло, що влада, переорієнтувавшись з насильства на страх, зробила правильну ставку. Насильство – це лише окремий випадок експлуатації страху як універсальної та вічної людської емоції. Тому використання страху, а не насильства розглядається як ключовий чинник збереження і примноження влади. Насильство ж є, швидше, показником безпорадності влади та її відчаєм. Це „дамоклів меч”, що навис не лише над підвладними, але і над самою владою. Бо цей меч символізує саму потенцію, абсолютну можливість його застосування, але аж ніяк не знаряддя бою. Сутнісне призначення цього меча парадоксальним чином суперечить його формі, його функціональним характеристикам. Це меч не для битви, а для миру. Розчохлити його – означає розписатися у недіздатності влади і перейти до позаконвенційного простору силового управління.

Звісно, легітимне насильство не суперечить основам владарювання як скеровування, а не маніпулювання. Воно є частиною суспільної угоди,

яка передбачає можливість використання санкцій за певних обставин, чіткий перелік яких власне і робить його складовою правового дискурсу. Влада є продукт конвенційний, зміст якого варіюється у залежності від історико-політичних факторів, а отже й змінюються підстави легітимації силових механізмів впливу. Проте насильство як акт жорстокості, як форма природної агресії виводиться за межі сучасних конвенційних угод і не підлягає розглядові процедур легітимації. Тож сила влади корелює не з потужністю системи пенітенціарних закладів та установ, не із слабкістю об'єкта підпорядкування, а швидше із „силою” підвладного.

Влада вільного над вільним значно потужніша, ніж влада сильного над слабким. Перший тип влади доречно іменувати „мистецтвом управління”, другий тип – ремеслом упокорення. Кожен з них і нині має місце в житті спільнот і суспільств, проте, керуючись аргументами розрізнення цих видів влади, можна визначити й рівень „майстерності” політичних суб'єктів та ступінь „сили” цієї влади. „Якщо владоможець здатен здійснювати владу стосовно свого партнера, який, зі свого боку, теж володіє величезним числом різних альтернатив, то його влада стає ще більшою”, – переконливо доводить Н. Луман. І немає підстав не погодитися з ним як щодо зацитованої думки, так і стосовно висновку, що йде за нею: „Влада посилюється у міру збільшення ступеня свободи **обох** (підкресл. автора – **І. Т.**) сторін, наприклад, вона збільшується у будь-якому суспільстві у міру збільшення в цьому суспільстві можливих альтернатив” [2, с. 20].

Література:

1. **Бек У.** Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия. – Москва: Прогресс-традиция; Издательский дом „Территория будущего” (Серия „Университетская библиотека Александра Погорельского”), 2007. – 464 с.
2. **Луман Н.** Власть. – Москва: Праксис, 2001. – 256 с. – (Серия „Образ общества”).
3. **Палья К.** Личины сексуальности. – Екатеринбург: У-Фактория; Изд-во Урал. ун-та, 2006. – 880 с.: ил. (Серия „Академический бестселер”).
4. **Робин Кори.** Страх. История политической идеи. – Москва: Прогресс-традиция; Издательский дом „Территория будущего”, 2007. (Серия „Университетская библиотека Александра Погорельского”). – 368 с.

УДК 316.776

Електронний інформаційний простір і публічна політика

Сергій Телешун,

доктор політичних наук,
завідуючий кафедрою політичної аналітики і прогнозування
Національної академії державного управління
при Президентіві України

Андрій Журавльов,

начальник Центру дистанційного навчання
Національної академії державного управління
при Президентіві України

*Автори пропонують політико-правовий огляд ситуації
стосовно регулювання розміщення інформації в Інтернеті та
доступу до неї у різних країнах світу.*

Ключові слова: інформаційний простір, публічна політика,
глобалізація.

*The authors offer the political and legal review of a situation in the
regulation of placing of information in the Internet and the access to
it in different countries of the world.*

Keywords: information space, public policy, globalization.

В другій половині XX століття розгорнулися глобальні процеси трансформації суспільства: перехід від індустріальної до інформаційної фази організації системи суспільних відносин. Основним базисом функціонування суспільства стала розгалужена інформаційна структура. Вона функціонує на принципах виробництва, опрацювання, збереження і використання інформації завдяки використанню електронних технологій. Опосередкований, але, разом з тим, потужний вплив інформаційних технологій на сферу соціально-політичних відносин викликає дезінтеграцію класичної класової структури суспільства. З'являються нові критерії оцінки соціально-політичних відносин, які характеризуються відносинами щодо виробництва, передачі і присвоєння інформації. В умовах

послаблення старих соціальних комунікацій найефективнішим каналом зв'язку між партіями, суспільством, громадянами і владою виявляються засоби масової інформації. Вони стають не просто інструментарієм, але й суб'єктом формування політики. Компютери, як зазначав Д. Несбіт, збільшують реальну владу будь-якого індивідуума, дозволяючи йому ефективно стежити за діями свого уряду, навіть більше, ніж уряд може стежити за діями громадянина. Фактично компютерні мережі стають одним з інструментів політичного лобіювання. Розробляючи разом з колегою С. Ситник питання інформаційного забезпечення публічної політики, ми дійшли висновку, що в інформаційному суспільстві політичне життя кардинально змінюється, а відтак змінюється й характер політичних процесів. Ключовими стають глобальні інтереси окремих осіб. Разом з розширенням сфери застосування інформаційних технологій з'являються так звані комунікаційні коди, які дають можливість всім громадянам брати безпосередню участь у всіх циклах політичної діяльності. Значно зростають і можливості громадян контролювати дії влади й політичних лідерів.

Слід зазначити, що існують і специфічні особливості інформатизації, які дозволяють дійти висновку про появу нових загроз глобального характеру, обумовлені системним впливом на розвиток суспільних відносин на всіх рівнях людського буття.

Інформаційна складова простежується у всій системі глобальних ризиків, які чатують на людство вже 2010 року. Йдеться не лише про технологічні аспекти системних ризиків, але й про вплив інформації на виникнення економічних, геополітичних, соціальних, кліматичних та екологічних потрясінь. Будь-яка подія чи явище, незалежно від сфери його виникнення, стає інформаційно незалежним соціальним суб'єктом, що приховує в собі серйозні, але ще не зовсім осмислені суспільством наслідки. В цих умовах суб'єкти інформаційного суспільства прагнуть віднайти відносну самостійність як стосовно собі подібних, так й інститутів державної влади та громадянського суспільства, насамперед через Інтернет. Разом з тим, Інтернет стає лише наслідком або ж одним з інструментаріїв реалізації суспільно значимих запитів інформаційного поля, які швидко змінюються. Запити набувають статусу чітко виражених соціальних настроїв, вимог, традицій і норм, котрі породжують нові інформаційні хвилі. Ця субстанція поєднує всі соціальні досягнення і вади сучасного людства: інтелект, властолюбство, матеріальну корисливість, людські й державні комплекси, технічний прогрес, глобалізацію, дезінтеграцію, відповідальність і безвідповідальність тощо, набуваючи характеристик хвилі, що блукає, яка може створити умови для появи системної кризи національного й наднаціонального рівня.

Інформаційні хвилі генерують створення нових зовні стійких організаційних форм суспільних комунікацій, спроможних суттєво впливати на соціальні, адміністративні, політичні, економічні інститути

й процеси. У точках перетину цих хвиль зароджуються інформаційні спільноти наступного покоління, здатні домінувати над приматом людини як самостійної соціальної одиниці.

Виникнення нових форм соціальної організації людини сприяє створенню інших суспільно-політичних, правових, економічних відносин, які потребують адекватних законодавчих актів. Роль держави зводиться, насамперед, до ефективного арбітражу й менеджменту, головною складовою яких є здатність ефективно реагувати на нові соціальні й глобальні проблеми. Коли ж дії владних інститутів стають неефективними, коли вони зловживають арбітражними функціями або окремі корпоративні групи впливу монополізують засоби комунікації за допомогою матеріально-фінансового інструментарію, то виникає загроза соціальної стабільності, що провокує інститути громадянського суспільства на акції протесту з непередбачуваними для держави наслідками.

Спроба держави контролювати інформаційну спільноту лише юридичними актами й технічними ресурсами не вирішує проблеми добра і зла в Інтернет-просторі, залишаючи за користувачем право вибору моральних орієнтирів. Вибір, до слова, зосереджується у двох площинах: або ти опиняєшся у зливному бачку спеціальних технологій маніпуляції громадською думкою, або ж полюєш на закриту й позацензуровану інформацію, яка підтверджується реальними фактами. Варіанти поведінки учасника інформаційної спільноти визначаються, насамперед, політичним режимом та культурними й правовими традиціями держави, а також освітнім і моральним рівнем користувачів Інтернету. Можливо, варто звернути увагу й на психічне здоров'я користувачів мереж та на цілі, яких вони намагаються добитися в процесі спілкування. У цьому випадку держава має виконувати не тільки патерналістські функції стосовно Інтернет-простору, а й бути конкурентною інформаційною одиницею, здатною формувати принципи співіснування. Питання адже полягає не тільки у формальному контролі над умонастроями громадян, але й у створенні відносно комфортних умов для інформаційної спільноти, яка шукає необхідну їй інформацію та бажає впливати на неї.

В українських політичних реаліях неминуче постає інше питання: а чи має український політико-економічний істеблішмент і суспільство в цілому потребу знати правду, а отже й потребу реальної демократії, коли інформація може бути не лише продекларованою, але й реалізованою через засоби комунікації.

Як відомо, однією з найважливіших складових демократичного суспільства завжди вважалася свобода слова й доступ громадян до інформації, тобто при класифікації видів демократії характеристики інформаційного поля відіграють одну з головних ролей. Зокрема, ефективна демократія сучасного суспільства характеризується прозорим інформаційним полем і наявністю таких соціальних категорій, як громадянин-власник (незалежно від форм власності), громадянин-

кореспондент (той, хто володіє інформаційним інструментарієм), громадянин з притаманною йому активною правосвідомістю і громадянин соціально активний, тобто той, що бере участь у створенні політики — тобто правових правил співіснування і який фінансує та контролює їх реалізацію адміністративними інститутами.

Керована демократія розпочинається, насамперед, з твердого контролю за інформаційними та медійними ресурсами як механізмом впливу на інститути громадянського суспільства та на інформаційне поле (при формальному декларуванні й дотриманні демократичних принципів співіснування в суспільстві). Тобто зрілість суспільства та його інститутів визначається ставленням до інформації та до її носіїв.

Останнім часом спостерігається бурхливе зростання ролі Інтернету в житті українського суспільства. На конференції в UA-IX були оприлюднені дані про те, що Україна перебуває на шостому місці за обсягом інформації, яка передається через Інтернет у межах країни (внутрішній трафік). З огляду на те, що в рейтингу беруть участь такі країни, як Росія, Франція, Німеччина, Голландія, можна сказати, що Україна у цій сфері перебуває в перших рядах.

Водночас неконтрольований доступ до будь-якої інформації в Інтернеті становить загрозу для користувачів, у першу чергу для дітей (наркопропаганда, порнографія). До так званого агресивного контенту необхідно віднести й пропаганду тероризму, екстремізму і насильства.

Чимало держав вбачають у вільному поширенні інформації загрозу для своєї стабільності. Відтак вони реалізують стратегії жорсткого управління розвитком комунікаційних технологій, регулюючи доступ громадян до Інтернету. За даними Гарвардської школи права, за останні п'ять років кількість держав, що фільтрують інформацію, яка надходить через Інтернет до їх громадян, зросла з 2 до 25. 2010 року до ворогів Інтернету через жорстку політику обмежень були зараховані Саудівська Аравія, Бірма, Китай, Північна Корея, Куба, Єгипет, Іран, Узбекистан, Сирія, Туніс, Туркменістан і В'єтнам. Деякі з цих країн взагалі обмежують доступ громадян до Інтернету, а деякі з політичних або релігійних міркувань дотримуються політики тотального моніторингу і фільтрації трафіку. Експерти, зокрема генеральний директор Фонду сприяння розвитку мережі Інтернет „Дружній Рунет” Є. Беспалов, називають основні фактори, що впливають на Інтернет-політику різних держав: рівень розвитку ринкової економіки та стратегічні державні пріоритети у цій сфері; ступінь проникнення Інтернету в життя громадян; ступінь розвитку громадянського суспільства; громадські традиції й домінуюча мораль.

Ці та інші фактори визначають диференціацію підходів — від практично повної відмови від державного регулювання Інтернету в США до тотального блокування розвитку національного сегменту Інтернету в Бірмі.

Російський експерт з інформаційної безпеки М. Федотов називає три основні моделі державного регулювання Інтернету (за ступенем відповідальності Інтернет-провайдера за заборонену інформацію, розміщену на його ресурсах): американську, європейську та китайську. Ці умовні назви не означають, що вони локалізовані винятково в цих країнах, а лише окреслюють характерні підходи держав до цієї проблеми. У цьому випадку під терміном „заборонена інформація” розуміють так званий агресивний контент, тобто порнографію, насильство, азартні ігри, заклики до національної та релігійної ворожнечі, а також небажані, на думку конкретної держави, висловлювання, які можна класифікувати і як заклики до повалення влади.

Американська модель

Огляд державних підходів можна розпочати з місця народження Інтернету - США. Ухвалені в середині 1990-х років акти, що обмежують контент електронних комунікацій, а також встановлюють додаткові вимоги з он-лайн захисту дітей (Communications Decency Act (CDA), and the Child On-line Protection Act (COPA)) були визнані антиконституційними, а відтак скасовані. Суди відзначили, що широке використання індивідуальних систем контентної фільтрації є більш демократичною, гнучкою й значно ефективнішою системою захисту дітей від агресивного контенту, ніж будь-який закон. Водночас деякі експерти звертали увагу громадськості на те, що така фільтрація і політика заборони інформації лише підігріває інтерес дітей до забороненого контенту, а будь-який фільтр можна оминати.

2001 року набув чинності новий закон, який зоб'язував публічні заклади, що користуються державними дотаціями, встановлювати системи контентної фільтрації (Child Internet Protection Act). Цей акт теж став предметом тривалих судових розглядів, і його доля вирішувалася у Верховному суді. Але, незважаючи на неоднозначне ставлення викладачів і бібліотекарів, 2001 року 74 % американських шкіл і 43 % публічних бібліотек встановили контентні фільтри. Широко застосовувалися й домашні системи контентної фільтрації. Близько 41 % родин, у яких діти мають домашній доступ до Інтернету, встановили відповідні програми. Разом з тим, у деяких штатах розглядаються умови, згідно з якими провайдери зобов'язані блокувати сегменти Мережі, що містять дитячу порнографію. Правда, подібний закон штату Пенсильванія був визнаний антиконституційним.

З уваги на можливість покарання за розміщення забороненого контенту в Інтернеті, американська модель передбачає персональну відповідальність громадянина-кореспондента перед особою, права якої він порушив, або ж перед державою. Провайдер зобов'язаний на запит силових структур чи фізичної особи, що постраждали від розміщення в Інтернеті певної інформації, передати дані про свого клієнта, після чого той самостійно розбирається в суді зі своїми справами. Така модель

найбільше подобається провайдерам, оскільки не покладає на них будь-якої відповідальності.

Та попри все це саме США найбільше постраждали від неконтрольованої публікації інформації в Інтернеті. У липні 2010 року на сайті WikiLeaks.Org, що спеціалізується на розміщенні анонімної інформації, було опубліковано 90 000 секретних документів, що стосуються операцій США в Афганістані. 26 липня 2010 року Адміністрація США заявила, що „безвідповідальний” витік у ЗМІ тисяч файлів з секретною військовою інформацією може становити загрозу для безпеки країни.

Європейська модель

Багато країн Західної Європи використовують підходи, подібні до американських. Але Європейська Комісія, тим часом, ініціювала проект „Poesia”, завданням якого є створення панєвропейського контентного фільтра, що підтримує всі державні мови країн-членів Європейського Союзу.

Після подій 11 вересня 2001 року багато європейських країн внесли зміни в законодавство, що стосується контролю за електронними комунікаціями й контентом з метою боротьби з тероризмом і кіберзлочинністю. Зокрема, у різних країнах влада посилила відповідальність за розміщення протизаконного контенту. Тут варто згадати ініціативи органів місцевого самоврядування деяких країн. Наприклад, у Північній Вестфалії було офіційно заборонено кілька неонацистських сайтів, розміщених в США. Місцева влада зобов'язала своїх Інтернет-провайдерів використати контентні фільтри, що блокують доступ до таких ресурсів. Взагалі політика уряду ФРН щодо Інтернет-контенту є жорсткою переважно щодо неонацистських Інтернет-сайтів.

Уряд Ірландії порушив питання про глобальне запровадження фільтрів на порнографію й піратські ресурси.

У Великій Британії функціонує державна структура Internet Watch Foundation, яка постійно здійснює моніторинг ресурсів з потенційно небезпечним контентом.

Найбільш жорсткою в Європі є Інтернет-політика Франції. Там має набути чинності законопроект під кодовою назвою Lorrpsi-2, що дає державі широкі права стосовно регулювання Інтернету — аж до вилучення установки користувачів троянського програмного забезпечення для моніторингу їх Інтернет-активності. Однак такі проекти не викликали протестів політиків, а лише деяких громадських організацій.

За європейською моделлю за розміщення протизаконного контенту відповідальність провайдера розпочинається з інформування його у встановленому порядку про наявність на його ресурсах забороненої інформації, більша частина відповідальності покладається на споживача Інтернет-послуг.

Європейська модель покладає на провайдера додаткові функції з контролю та ліквідації небажаної інформації і дає державі можливість притягати до відповідальності як громадянина, так і провайдера Інтернет-послуг.

Австралійський досвід

Цікавим є досвід Австралії, де відпрацьовано підхід, що поєднує елементи державного регулювання з системою галузевого саморегулювання. Такий підхід називають режимом співрегулювання. Він діє з 2000 року згідно з законами, ухваленими 1999 року.

Основними учасниками співрегулювання є Асоціація Інтернет-індустрії (Internet Industry Association — ІІА) та Австралійське відомство з телекомунікацій і медіаресурсів (АСМА).

ІІА є некомерційною організацією, заснованою провідними Інтернет-провайдерами, постачальниками контенту, розробниками програмних продуктів, а також іншими організаціями. Асоціація розробляє галузеві вимоги й рекомендації. У тому числі вона запропонувала чотири збірники правил, які стосуються Інтернет-контенту, котрі набули чинності в 2000 - 2001 роках. Моніторинг їх виконання здійснює АСМА, яка має право формувати „чорний список” із забороненим контентом. Незважаючи на добровільність виконання затверджених вимог, відомство може зобов'язувати Інтернет-провайдерів дотримуватися затверджених положень. При цьому „чорний список” вважається державною таємницею, а відтак не підлягає розголошенню.

Крім того, австралійське законодавство передбачає санкції стосовно користувачів Інтернету за розміщення деяких видів інформації. Варто відзначити і роль громадської організації NetAlert, що опікується просвітницькою діяльністю у сфері захисту сім'ї, особливо дітей від агресивного контенту.

Експерти вважають, що завдяки високій конкуренції на австралійському ринку Інтернет-послуг впровадження контентної фільтрації не призвело до зростання цін на ці послуги для користувачів.

Китайська модель

Що стосується країн з авторитарним управлінням, то там спостерігається загальна тенденція зміщення контентної фільтрації від громадянина (який у цих умовах не користується довірою влади) на рівень провайдерів і далі до єдиних національних прокси-служб.

Китайська модель відповідальності за розміщення небажаної інформації передбачає повну відповідальність провайдера за зміст інформації, розміщеної на його ресурсах, тобто він одержує додаткові повноваження стосовно закриття сумнівних сторінок і фільтрації трафіку. Це дає провайдерам повну владу над клієнтами й цілком позбавляє користувачів можливості захищати свої права. Система серверів-фільтрів,

що від'єднують китайських провайдерів від світових ресурсів, одержала назву „Великий китайський Firewall” (офіційна назва проекту – „Золотий щит”).

У Китаї, як і в більшості країн, що застосовують цензуру, уряд тримає в секреті національні принципи й методи фільтрації контенту, хоча й зобов'язує Інтернет- і контент-провайдерів дотримуватися самоцензури. Експерти вважають, що в країні існує єдина державна політика в сфері управління доступом. При цьому результативність й, очевидно, складність фільтрації постійно зростає.

У травні 2010 року 420 мільйонів китайських користувачів Інтернету дізналися, що їм відкритий доступ до сайтів порнографічного змісту, тоді як продовжується блокування інформаційних новинних ресурсів, таких як BBC News, сайти деяких релігійних конфесій (ресурси Далай Лами) і сект (Фалунь Дафа), а також офіційних сайтів урядів деяких держав. Створюється враження, що керівництво Китаю вирішило відвернути увагу молодих користувачів Інтернету від боротьби з „Золотим щитом” завдяки дозволу доступу до частини забороненого контенту.

Кілька років тому Google, Yahoo! і Microsoft, найпотужніші провайдери Інтернет-послуг, підписали угоду з китайським урядом щодо цензури китайських версій їхніх продуктів відповідно до місцевого законодавства. Навіть у фільтрації результатів пошуку. Але навесні 2010 року Google відмовився від такої фільтрації й почав переадресацію запитів на свій гонконзький сервер Google, що підлягає умовам урядової угоди.

У Китаї практикується тимчасове відключення користувачів, які намагаються звернутися до заборонених ресурсів, а також тимчасовий арешт Інтернет-ресурсів китайської юрисдикції. Водночас посилюється пропаганда цензури й обговорюється ідея створення закритого національного Інтранету.

Разом з тим, китайська влада активно просуває програму електронного урядування.

Подібна модель використовується й в Саудівській Аравії. 2001 року уряд цієї країни заборонив розміщення громадянами в Інтернеті деяких видів інформації. Хоча кінцеві користувачі в Саудівській Аравії можуть отримувати послуги різних провайдерів, весь Інтернет-трафік проходить через прокси-сервери державної служби Інтернету. Там відбувається контентна фільтрація згідно з рішенням уряду. Посилаючись на Коран, уряд Саудівської Аравії пояснює своє завдання захистом ісламських цінностей.

На офіційному сайті Інтернет-сервісу розміщуються роз'яснення про порядок фільтрації, а також надається можливість користувачам перевірити, чи є той чи інший ресурс забороненим. Крім порнографічних сайтів офіційній забороні підлягають ресурси, присвячені наркотикам, бомбам, алкоголю, азартним іграм, а також сайти, що містять інформацію, спрямовану проти ісламу й законів Саудівської Аравії. Експерти

встановили, що в країні заблоковано багато популярних сайтів, присвячених здоров'ю, освіті, а також розвагам.

Зусилля Росії у сфері регулювання Інтернету

У червні 2010 року російськомовний Інтернет був стривожений новачками у сфері регулювання діяльності Інтернет-ЗМІ.

Зміни, внесені пленумом Верховного суду РФ у закон „Про засоби масової інформації”, не обумовили істотних перемін в Рунеті. Але сам факт уваги держави до інформаційних ресурсів Інтернету викликав бурхливі дискусії й побоювання з боку користувачів і провайдерів: у якому напрямі піде держава, врегульовуючи своє електронне інформаційне поле?

Зокрема, власники Інтернет-ресурсів (у тому числі й блогів) не несуть відповідальності за законом про ЗМІ, якщо вони не зареєстровані як засіб масової інформації.

Оскільки при поширенні масової інформації через сайти в мережі Інтернет немає продукції ЗМІ, то, за чинним законодавством, сайти в мережі Інтернет не підлягають обов'язковій реєстрації як засоби масової інформації. Це означає неможливість притягнення осіб, що поширюють масову інформацію через сайти в мережі Інтернет, до відповідальності за виготовлення чи поширення продукції незареєстрованого засобу масової інформації. (Постанова Пленуму Верховного Суду Російської Федерації від 15 червня 2010 р. №16 р., Москва, „Про практику застосування судами Закону Російської Федерації „Про засоби масової інформації”)

Та це не означає звільнення громадян-кореспондентів від відповідальності взагалі: „Особи, що допустили порушення законодавства при поширенні масової інформації через сайти в мережі Інтернет, не зареєстровані як засоби масової інформації, несуть карну, адміністративну, цивільно-правову й іншу відповідальність відповідно до законодавства Російської Федерації без врахування особливостей, передбачених законодавством про засоби масової інформації”. (Постанова Пленуму Верховного Суду Російської Федерації від 15 червня 2010 р., №16, Москва, „Про практику застосування судами Закону Російської Федерації „Про засоби масової інформації”).

Таким чином, Цивільний кодекс, Кримінальний кодекс та інші законодавчі акти повністю можуть застосовуватися до користувачів Інтернету. Уперше законодавчо прописано на підставі чого можна притягти до відповідальності тих, хто розміщує заборонений контент або порушує в Інтернеті чийсь права. Федеральними законами не передбачено будь-яких обмежень у способах доказу факту поширення відомостей через телекомунікаційні мережі (у тому числі через сайти в мережі Інтернет). Тому при вирішенні питання про те, чи мав місце такий факт, суд у силу статей 55 й 60 ЦПК РФ вправі прийняти будь-які засоби доказу, передбачені цивільним процесуальним законодавством.

Цивільний процесуальний кодекс Російської Федерації й частина 2 статті 102 Основ законодавства Російської Федерації про нотаріат не допускають можливості забезпечення нотаріусом доказів у справах, що перебувають у провадженні суду. Однак у силу частини 1 статті 102 Основ законодавства Російської Федерації про нотаріат до порушення цивільної справи в суді нотаріусом можуть бути забезпечені необхідні для справи докази (у тому числі шляхом засвідчення змісту сайту в мережі Інтернет станом на певний момент часу), якщо є підстави вважати, що надання доказів згодом стане неможливим чи утрудненим.

У справах, пов'язаних з поширенням відомостей через телекомунікаційні мережі, не виключається можливість забезпечення доказів суддею, оскільки коло доказів, які можуть бути забезпечені, законом не обмежене (статті 64-66 ЦПК РФ). Питання про необхідність забезпечення доказів дозволяється з врахуванням зазначених у відповідній заяві відомостей, у тому числі відомостей про зміст розглянутої справи, про докази, які необхідно забезпечити, про обставини, для підтвердження яких необхідні ці докази, а також про причини, що спонукали заявника звернутися з проханням про забезпечення доказів (частина 1 статті 65 ЦПК РФ).

У невідкладних випадках при підготовці справи до судового розгляду, а також при розгляді справи суд (суддя) відповідно до пункту 10 частини 1 статті 150 і статті 184 ЦПК РФ вправі здійснити огляд доказів на місці (зокрема, переглянути розміщену на певному ресурсі телекомунікаційної мережі інформацію в режимі реального часу). Огляд і дослідження доказів здійснюються в порядку, передбаченому статтями 58, 184 ЦПК РФ: з повідомленням осіб, що беруть участь у справі, з фіксуванням результатів огляду в протоколі, з викликом у необхідних випадках свідків, фахівців тощо.

При виникненні в ході розгляду справи питань, пов'язаних, наприклад, з особливостями процесу поширення інформації через телекомунікаційні мережі, які потребують спеціальних знань у цій галузі, суддя, відповідно до статті 79 ЦПК РФ, вправі призначити експертизу.

У необхідних випадках для одержання консультацій, пояснень і надання безпосередньої технічної допомоги при огляді доказів, відтворенні запису, призначенні експертизи, вживанні заходів для забезпечення доказів до участі у справі може бути залучений фахівець (частина 1 статті 188 ЦПК РФ). (Постанова Пленуму Верховного Суду Російської Федерації від 15 червня 2010 р., №16, м. Москва, „Про практику застосування судами Закону Російської Федерації „Про засоби масової інформації“).

Таким чином, Верховний Суд РФ фактично дозволив журналістам поширювати інформацію про особисте життя політиків і чиновників, у тому числі й матеріали, зняті прихованою камерою. Але це припустимо лише тоді, коли ця інформація стосується суспільних інтересів, наприклад, розкриває використання службового становища в особистих цілях.

Крім того, Верховний Суд РФ підкреслив: журналіст не зобов'язаний погоджувати свої статті з чиновниками, про яких він пише. Вимога обов'язкового попереднього узгодження статей може бути законною, якщо її висуває головний редактор, що відповідає за відповідність публікацій вимогам закону.

Судячи з роз'яснень до закону РФ „Про ЗМІ”, Росія обрала для себе європейський шлях. Тепер всі Інтернет-видання, зареєстровані як Інтернет-ЗМІ, відповідатимуть за всі інформаційні матеріали, навіть коментарі до статей на їх ресурсах, а за іншими, „дикими” користувачами, зберігається американська модель відповідальності.

У той же час на регіональному рівні відбуваються події, які наближають Росію до китайської моделі. Наприкінці липня 2010 року суд Центрального району Комсомольська-на-Амурі (Хабаровський край) виніс ухвалу про обмеження доступу жителів краю до кількох ресурсів Інтернету, в тому числі й до найбільшого у світовому відеоресурсі YouTube.com, на підставі того, що деякі матеріали на цьому порталі ідентифіковані судовими експертами як екстремістські. Суд зобов'язав місцевого провайдера РА РТС „Роснет” унеможливити доступ жителів краю до youtube.com, lib.rus.ec, zhurnal.ru, thelib.ru, web.archive.org. При цьому провайдер буде змушений порушити угоду з користувачами Інтернету, а жителі краю залишаються, зокрема, без доступу до відеоресурсу президента Росії, теж розміщеного на YouTube.com.

Подібний казус ледь не стався й в Україні восени 2008 року, коли Національна експертна комісія України з питань захисту суспільної моралі надіслала листа міністрові закордонних справ України з проханням звернутися до посольства Російської Федерації стосовно поширення порнографії в російській соціальній мережі www.vkontakte.ru.

Зараз у РФ готується пакет поправок до законів з регулювання відносин в Інтернеті, напрацьований робочою групою Мінкомзв'язку наприкінці травня 2010 року. До групи крім представників профільного міністерства й галузевих компаній увійшли й співробітники Міністерства юстиції, ФСБ, Росохоронультири, Роскомнагляду. Законопроект незабаром має бути представлений у Держдуму. У рамках роботи цієї робочої групи представники ФСБ запропонували внести поправки до закону „Про інформацію, інформатизацію та захист інформації”. Зокрема, запропоновано надати силовим структурам можливість закривати, на підставі листа з прокуратури, екстремістські Інтернет-ресурси протягом трьох днів і зобов'язати провайдерів припиняти діяльність домена на підставі „мотивованого листа” керівника правоохоронного органу.

Регулювання Інтернету в Білорусі

Липень 2010 року ознаменувався для Білорусі новою газовою інформаційною війною. Але від уже звичних для українців війн її відрізняв час початку (для України це було зазвичай взимку).

Під час цієї інформаційної війни крім взаємних обвинувачень Росії й Білорусі у несплаті боргів, у бік Білорусі було спрямовано потужний інформаційний постріл: фільми „Хрещений Батька” та „Останній диктатор Європи”, які в непривабливих кольорах зображували діяльність президента О. Лукашенка. Ці фільми були показані на російських телеканалах і активно поширювалися в Інтернеті, де їх могли побачити й громадяни „братньої” Білорусі. Відповіддю Білорусі було кілька піар-акцій, але, в контексті цієї статті, нас більше цікавить указ білоруського президента „Про заходи щодо вдосконалення використання національного сегмента мережі Інтернет”.

На виконання цього указу оперативно-аналітичний центр при Президентові Республіки Білорусь і міністерство зв'язку та інформатизації затвердили „Положення про порядок обмеження доступу користувачів інтернет-послуг до інформації, забороненої до поширення відповідно до законодавчих актів”. У Положенні зокрема зазначено: „Цим Положенням встановлюється порядок обмеження доступу користувачів інтернет-послуг до інформації, забороненої до поширення відповідно до законодавчих актів, зміст якої спрямовано на: здійснення екстремістської діяльності; незаконний оборот зброї, боєприпасів, вибухових пристроїв, вибухових, радіоактивних, отруйних, сильнодіючих, отрутих, токсичних речовин, наркотичних засобів, психотропних речовин й їх прекурсорів; сприяння незаконній міграції й торгівлі людьми; поширення порнографічних матеріалів; пропаганду насильства, жорстокості та інших діянь, заборонених законодавством (далі – інформація, заборонена до поширення)”.

Як можна побачити, коли буде потреба, під ці пункти можна підвести майже будь-який Інтернет-ресурс.

На сайті Державної інспекції РБ з електров'язку розміщено два „Списки обмеженого доступу” – „Загальнодоступний список обмеженого доступу” та „Список обмеженого доступу для постачальників Інтернет-послуг”. На момент підготовки цієї статті вони були порожніми. До другого списку матимуть доступ провайдери, які для цього повинні написати офіційного листа й одержати логін і пароль для доступу на підставі цього листа й ліцензії на надання Інтернет-послуг. Застосування цього Положення почнеться з 1 вересня 2010 року. У цей день постачальники Інтернет-послуг зобов'язані ввести в експлуатацію систему обмеження доступу.

Отже можна констатувати, що Республіка Білорусь зробила вибір на користь китайської моделі регулювання Інтернету.

Взагалі у багатьох країнах пострадянського простору зроблено саме такий вибір (Вірменія, Азербайджан, Казахстан, Туркменістан, Киргизія). У Таджикистані політичні фільтри контенту в Інтернеті впроваджують тільки напередодні виборів, а в Молдові після безладу, організованого

опозицією через Інтернет, було встановлено фільтри на деякі соціальні мережі.

Становище в Україні

Липень 2010 року видався в Україні багатим на події в електронному інформаційному полі.

На початку місяця український політичний бомонд двічі постраждав від Інтернет-хуліганів. Спочатку якась невідома особа некоректною поведінкою в особистому блозі керівника Держкомпідприємництва М. Бродського змусила посадовця звернутися до СБУ з проханням виявити і покарати нахабу. А вже через день невідомі поширили в Інтернеті неправдиву інформацію про голову СБУ. У ній говорилося, ніби В. Хорошковський у Львові вручав нагороди ветеранам УПА. Наступного дня прес-центр СБУ спростував цю інформацію.

Наприкінці липня неврегульованість правових питань з Інтернет-ЗМІ призвела до силового демаршу одеської міліції, яка вилучила сервер Інтернет-видання „Вільна Одеса”. Вилучення здійснювалося ніби через те, що провайдер використовував неліцензійне програмне забезпечення. Немає сумніву, що в такий спосіб було зроблено спробу припинити публікацію компромату, чого не могли зупинити правовим шляхом. Таке вирішення проблем нагадує навіть не китайську, а північно-корейську чи кубинську модель регулювання Інтернету.

Практично Україна дотримується американської моделі, що свідчить не стільки про високий рівень свободи слова, скільки про залишки демократичних традицій, які зміцнювалися в останні роки. Водночас, з огляду на нові тісні зв'язки з північним сусідом, можна чекати серйозних кроків у напрямі європейської моделі за зразком російської, або, що вірогідніше, ще у більш жорсткому вигляді.

На момент написання статті на узгодженні в Комітеті з питань свободи слова та інформації Верховної Ради України перебуває „Проект Закону про внесення змін до деяких законодавчих актів України у світлі вдосконалення системи державної реєстрації інформаційних агентств” №6603 від 30 червня 2010 року. Основні зміни, які повинні бути внесені, стосуються відповідальності за небажання інформаційного агентства реєструватися. Тобто якщо, скажімо, в Росії Інтернет-видання саме може визначитися, реєструватися йому в якості Інтернет-ЗМІ чи ні, то в Україні неререєстрація коштуватиме 2040 гривень (120 неоподатковуваних мінімумів) на перший раз, а за повторне здійснення інформаційної діяльності без реєстрації штраф складе вже 5100 гривень (300 неоподатковуваних мінімумів).

Як приклад неефективних дій українських державних органів у неврегульованому правовому полі можна згадати ситуацію з блогером, який розмістив у своєму Живому Журналі інформацію про Президента України, котру можна було витлумачити як заклик до насильницьких дій відносно глави держави. Цього блогера відвідали співробітники

СБУ, провели з ним виховну бесіду і взяли письмове запевнення, що він більше не вдаватиметься до подібних висловлювань. Що ж у результаті? Емоційному блогерові було забезпечено шалений зліт популярності, а СБУ одержала велику порцію „компліментів” на свою адресу: від „кривавої гебні” і спогадів про 1937 рік до глузувань над операми, яким нічого робити. У той же час досить було від імені будь-якого учасника Живого Журналу (нагадаємо, що ЖЖ перебуває в правовому полі США) написати заяву (у вигляді он-лайн форми) до Конфліктної комісії ЖЖ про порушення блогером місцевого законодавства й користувальницької угоди з вказівкою конкретних повідомлень. Очевидно, це все ж було зроблено, оскільки некоректні повідомлення зникли зі сторінки без участі блогера.

Проблема українського електронного інформаційного поля полягає в тому, що в Україні інформаційні технології активно використовуються не тільки як один із засобів доступу до різних видів інформаційних ресурсів, але і як інструмент політико-економічних та корпоративних війн. У цій ситуації вкрай необхідні, з одного боку, цілком прозорі й зрозумілі правила співіснування в інформаційному просторі, а з іншого – відкритий доступ до інформації й засобів комунікації, які є складовою конкурентного середовища громадянського суспільства.

Треба ще раз підкреслити, що рівень політичної й економічної свободи в суспільстві визначається правом доступу до владних, політичних, економічних, інформаційних ресурсів, яких, до речі, завжди бракуватиме. Спроби ж створення окремими політико-економічними групами впливу власного інформаційного поля для внутрішнього чи зовнішнього користування неминуче робитимуть їх інформаційними та політичними ізгоями в глобальній спільноті. У цьому випадку вже не спрацює переспів лєнінової фрази: „Морально все, що приносить владу й гроші”.

Надлишкова формалізація інформаційної складової демократії з обмеженням кола учасників-суб’єктів інформаційного суспільства робить це суспільство нестабільним і зовні залежним.

Монополізація інформаційного поля створює передумови для громадянського й цивілізаційного конфлікту, відходу частини громадян у нові, іноді навіть радикальні, форми громадянської самоорганізації.

Демократична риторика без реального інструментарію впливу громадян на інформаційне поле формує телевізійну ерзац-демократію з низьким рівнем інтелектуальної конкуренції та високим рівнем контрольованої міфологізації, що, у свою чергу, стає на заваді якісному розвитку суспільних відносин. Інформаційна свобода перестає бути предметом першої необхідності, звільняючи місце фінансовому домінуванню. Очевидно, мав рацію З. Бжезінський, коли говорив, що мірилом політичного успіху стають не голоси виборців, а кількість грошей, вкладених у політика.

Безроздільне домінування одного ресурсу над іншим робить суспільство соціально нестабільним і конфліктогенним, а також обмежує

права й свободи громадян. У свою чергу, свобода стає частиною ефективної влади при децентралізованому доступі до ресурсів і прийняття рішень. Насамперед це контроль громадян не тільки за державними інститутами, а й корпораціями, здатними через фінансові й медійні ресурси перебрати на себе властиві лише державі арбітражні функції. Брак ефективного контролю з боку держави й громадськості може призвести до обмеження (що частково вже й відбувається) політичних та економічних прав і свобод. Інформація перестає бути істотним інструментом соціальних змін, свобода стає формальною потребою суспільства, а отже суспільство перебуває на порозі незворотних структурних змін. Насамперед це впевненість громадян у соціальній значимості й перспективності, а відтак і конкурентності державної освіти на світовому ринку послуг, насамперед інформаційних. Водночас інформаційного впливу часто буває не досить для того, щоб кардинально змінити обставини політичного характеру. Для цього необхідні соціальні, політичні, інституціональні фактори, які можуть сприяти об'єднанню нових ідей, інтересів та інститутів.

УДК 32.008.342.1

Імперативи національної політичної культури

Олег Рудакевич,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії і політології
Тернопільського національного
економічного університету

У статті обґрунтовується необхідність використання поняття „імператив” для характеристики основних вимог до формування і функціонування національної політичної культури. З урахуванням ідей щодо сутнісних ознак культури та особливостей її політичного компонента розкривається зміст актуальних імперативів національної політичної культури, їх орієнтаційний та мобілізуючий потенціал.

Ключові слова: нація, національна політична культура, категоричний імператив, імперативи національної політичної культури.

The necessity of use of the term „imperative” in characteristic of key demands of formation and functioning of a national political culture is grounded in the article. Leaning on ideas of cultural essential features and peculiarities of its political component the content, orientational and mobilizational potential of urgent imperatives of national political culture are disclosed.

Keywords: nation, national political culture, categorical imperative, imperatives of national political culture.

Сучасний науковий дискурс характеризується активним використанням поняття „імператив”, яке пов’язується не лише з моральним законом І. Канта (так званим категоричним імперативом), а й засадами життєдіяльності практично в усіх сферах людського буття. Особливо це стосується політологічної літератури, в якій зустрічаємо такі назви наукових статей, як „Національна безпека в контексті сучасних

геополітичних імперативів”, „Мовні імперативи політичної коректності”, „Імперативи державної національної політики в сучасній Росії” тощо.

Дослідники окремих складових національної культури теж почали використовувати поняття „імператив”. Так, автори колективної монографії „Економічна культура населення України” (2008 р.) один з її підрозділів назвали „Імперативи і функції економічної культури” [13, с. 46 – 67]. „Якщо імперативи культури, – пишуть Є. Суїменко і Т. Петрушина, – заявляють про себе в період її генези і спостерігаються перш за все в культуротворчому процесі, то функції культури проявляються в момент її „запуску у виробництво”, в період її зрілості і готовності до виконання своєї регулятивної ролі” [13, с. 59].

Незважаючи на те, що у філософії культури й політології поняття імперативу використовується тривалий час, для розкриття змісту політичної культури воно не застосовувалося. Разом з тим, політичні культурологи так чи інакше звертаються до цієї теми. Особливо близько до розкриття змісту імперативів політичної культури дослідники підходять у процесі з’ясування суті національної політичної культури, її соціального призначення, функцій, осмислення шляхів оновлення тощо (праці В. Лісового, Л. Нагорної, П. Саса та ін.) [5, с. 246 – 251; 7, с. 10 – 37; 11, с. 4 – 37].

Мета статті – обґрунтувати теоретико-методологічні засади понятійного визначення та характеристики актуального змісту імперативів національної політичної культури.

„Імператив” (від лат. *imperativus* – наказовий, владний) – теоретично обґрунтований і такий, що широко використовується у філософській системі І. Канта термін, що вказує на загальний закон, вищу вимогу, важливий принцип, який визначає, що слід робити і як виконувати обов’язкове. „Уявлення про об’єктивний принцип, оскільки він примусовий для волі, – зауважував І. Кант, – називається велінням (розуму), а формула веління йменується **імперативом**” [3, с. 251].

Імперативи наказують (велять) гіпотетично або категорично. Гіпотетичні імперативи становлять собою практичну необхідність можливого вчинку, що є засобом для чогось іншого, чого бажають досягнути. Гіпотетичні імперативи бувають технічними (такими, що стосуються умінь; правила уміння) і прагматичними (тими, що стосуються блага людей, їх щастя; поради розсудливості). Категоричний імператив – вчинок, об’єктивно необхідний сам по собі, безвідносно до будь-якої мети. „Він стосується не змісту вчинку і не того, що саме через нього має статися, а форми і принципу, відповідно до якого відбувається сам вчинок” [3, с. 254]. Категоричний імператив І. Кант називає „імперативом моральності” [3, с. 255].

Специфіка імперативів у контексті культури полягає в тому, що це принципи, які випливають з її соціального призначення:

забезпечити спадковість, засади гуманізму, успішну життєдіяльність і прогресивний розвиток народу. В основі імперативів – важливі закономірності формування, функціонування і розвитку спільнот, які раціонально пізнаються чи інтуїтивно осягаються. Інколи політичні сили формулюють імперативи суспільної поведінки, виходячи з егоїстичних інтересів чи ідеологічних засад, що згодом усвідомлюється масами, які відмовляються від неадекватних життєвим інтересам настанов – квазі- чи псевдоімперативів.

Ведучи мову про імперативи національної політичної культури, слід мати на увазі багатоаспектність цього поняття. Імператив політичної культури насамперед трактується як вимога сформувати політичну культуру як важливу і невід’ємну складову політичної системи. Потреба та необхідність належної політичної культури стосується кожного, хто хоче стати повноцінним суб’єктом політики, — індивіда, суспільної групи, нації в цілому. Восени 2007 року набула суспільного резонансу стаття А. Авакова (тоді голови Харківської обласної державної адміністрації) „Імператив культури”, в якій характеризувалася загальна й політична культура українського суспільства, її вплив на політичне життя. „Суспільство, – зазначав політик, – яке не ставить своїм завданням підвищення рівня власної культури, завжди буде або отримувати тоталітарне правління, або буде свідомо опускати високий політичний рівень до межі свого культурного розвитку”. Висновок А. Авакова: **„Хочеш бути вільним, а отже мати правильну, адекватну владу – примушуй трудитися свою совість, свою волю, свій інтелект. ...Звернись до духовного культуризму”** [1].

По-друге, імперативи політичної культури – це конкретні вимоги суспільства до характеру і змісту політичної культури. Є очевидним, що в різні епохи висувалися різні вимоги до політики та сповідувались різні цінності й ідеали. Нині актуальним є осмислення вимог до політичної культури постмодерного соціуму, в якому, як зазначає Р. Інглхарт, відбувається перехід до постматеріальних цінностей [2].

По-третє, імперативи політичної культури є веліннями чи своєрідними „директивами”, зафіксованими в елементах культури, які безпосередньо адресуються суб’єктам політики щодо організації суспільно-політичного життя: формування певного типу політичної системи, політичного режиму, взаємодії політики з іншими сферами суспільного життя тощо.

Для обґрунтування імперативів національної політичної культури важливе значення мають теоретико-методологічні настанови, які впливають із сутнісних ознак і соціального призначення культури.

Культура, її різновиди мають відображати реалії життєвих процесів і сприяти розв’язанню суспільних проблем. На це звертав увагу Х. Ортега-і-Гасет у праці „Тема нашої доби”. „Нами, – зазначав він, – правують два протилежні імперативи. Людина, жива істота, має нести в собі добро, – велить один з них, імператив культури. Добро має бути людяним,

пережитим, відтак поєднуватися з життям і бути необхідним йому, – проголошує інший імператив, вітальний. Узагальнивши їх, ми доходимо такого присуду: життя має бути культурним, але й культура має бути життєвою”. Порушення рівноваги між цими імперативами, підкреслює мислитель, „неминуче призводить до звиродніння. Безкультурне життя – це варварство; культура, позбавлена життя, – візантизм” [8, с. 337].

Культура в усіх сферах суспільного буття, особливо в політичній царині, повинна знижувати „градус” міжособистісної, міжкласової та міжнаціональної боротьби за виживання та поліпшення умов людського життя. Справжній прогрес культури індивідів і спільнот, зазначав А. Швейцер, повинен полягати „у пом’якшенні як для тих, так і для інших боротьби за існування”. „Створення максимально сприятливих умов життя – така вимога, що необхідна як сама по собі, так і для духовного і морального вдосконалення індивіда, яка є кінцевою метою культури” [12, с. 51]. Разом з тим, підкреслював мислитель, „індивід і всілякі людські спільноти повинні порівнювати свої вимоги з матеріальними і духовними благами цілого і багатьох” [12, с. 53].

Культура, її розвиток розширює горизонти людської свободи. Філософська класика виробила два підходи до розв’язання проблеми свободи: „Свобода є стан внутрішнього світу людини як розумної істоти, пов’язаний не з пізнанням, а з усвідомленням незалежності людської волі та її моральною самодетермінацією (Кант), і свобода є пізнання необхідності (Гегель) та діяльність на основі цього пізнання (марксизм)” [4]. Автор цих слів В. Келле вважає, що обидва підходи мають однакове право на існування, адже перевага одного з них лише ситуативна. У культуротворчості вона проявляється у формі таких альтернативних чи взаємодоповнювальних настанов: керуватися імперативом І. Канта (моральним законом) і/чи раціональним вибором. Однак моральне (духовне) начало має перевагу, оскільки не все, що є раціональним з точки зору конкретного суб’єкта, справлятиме позитивний вплив на розвиток народів і людства в цілому. На сторожі гуманізму завжди має стояти категоричний імператив І. Канта: „**Чини тільки згідно з такою максимой, керуючись якою ти можеш побажати, щоб вона стала всезагальним законом**” [3, с. 260].

Оскільки поняття національної політичної культури поєднує три макросоціальні явища — націю, політику і культуру, то, досліджуючи імперативи національної політичної культури, слід з’ясувати сутність, соціальне призначення та умови повноцінного функціонування зазначених феноменів. Імперативи мають бути спрямовані на якнайповнішу реалізацію соціальної ролі національної культури, національної політичної системи, національного організму в цілому, в яких політична культура відіграє важливу роль. Для цього слід забезпечити формування трьох груп цінностей національної політичної культури: цінностей-цілей, цінностей-засобів та цінностей-умов, серед яких головними і визначальними є перші.

Політична діяльність і сформована на її основі політична система забезпечують генезу національної спільноти і є необхідною складовою механізму її функціонування. Політична життєдіяльність нації супроводжується нагромадженням політичного досвіду і традицій, формуванням відповідних знань, цінностей і норм, тобто генезою та розвитком політичної культури, без якої неможлива ефективна політична діяльність. Сутність нації, яка полягає в діалектичній єдності етнічної і політичної самоорганізації соціуму [10], потребує поєднання елементів національної етнічності (державної мови, національної історії, національних символів тощо як політизованих цінностей) та власне політичних цінностей, якими є національний суверенітет, національна держава, національна політична система, демократичні норми тощо.

Національна політична культура включає три принципово різні групи форм (елементів): конституюючі політичну сферу категорії і поняття, що розкривають сутність і зміст політичних явищ і процесів (соціально-політичну онтологію), політичні цінності й регулятори (норми, принципи, звичаї, стереотипи мислення і поведінки тощо). Необхідність їх стабільного та ефективного функціонування диктує вимогу інституціоналізації політичних відносин і культури. Традиційні політичні інститути слід розглядати як вищий рівень буття національної політичної культури, котрі, з одного боку, органічно поєднують структурні елементи культури, а з іншого – виступають інструментом ефективного впливу на діяльність і поведінку політичних акторів.

Слід мати на увазі й те, що реальна політика, політична влада – це система вельми суперечливих відносин, які характеризуються, по-перше, амбівалентністю (влада є механізмом взаємодії людей, яка забезпечує соціальну справедливість та управління країною; однак, вона може бути і злостю, дегуманізованою силою, яка принижує, експлуатує, а то й тероризує народ); по-друге, асиметричністю (різним є політичний статус „владних мужів” – парламентарів, управлінців, суддів, які володіють привілеями і використовують адміністративні важелі впливу, та підлеглих, часто безправних і беззахисних громадян); по-третє, відчуженням (політична влада проявляє схильність відмежовуватися від рядових громадян, їх насущних потреб та зловживати службовим становищем для реалізації власних егоїстичних інтересів). Зважаючи на це, політична культура має сприяти зведенню до мінімуму проявів соціальної несправедливості, нерівності та негуманного ставлення до людей з боку влади. Критерієм її оцінки повинен бути категоричний імператив І. Канта: **„Чини так, щоби ти завжди ставився до людства і в своїй особі, і в особі будь-кого іншого так же, як до мети, і ніколи не ставився б до нього лише як до засобу”** [3, с. 270]. Актуальність реалізації цього імперативу особливо очевидна для сучасної України, значна частина політиків і державних службовців якої використовує державу та народну довіру для першочергового задоволення особистих потреб.

Суб'єкти національної культури, враховуючи такі загрози, виробляють принципи й засоби, покликані блокувати негативні прояви. Прикладами запобіжного інструментарію є поділ влади, вдосконалення виборчих технологій, скасування депутатської недоторканності, розвиток громадянського суспільства, забезпечення гласності і свободи слова, правовий захист опозиційної діяльності тощо. Формування, впровадження та вдосконалення таких політичних технологій є одним з важливих імперативів сучасної демократичної політичної культури.

На вершині ціннісної піраміди національної політичної культури має бути нація як цінність-мета, спроможна забезпечити гідність людини, її права і свободи, всебічний розвиток і благополуччя кожного громадянина. У якості головних цінностей-засобів національної політичної культури виступають національна держава, громадянське суспільство, національна еліта, демократія, національна політична система в цілому. Цінностями-умовами мають визнаватися національний суверенітет, національна злагода, національна безпека, мирні стосунки з іншими народами тощо. Хоч інколи важко однозначно ідентифікувати такі види національних цінностей, адже в різних ситуаціях вони можуть змінювати свою роль, та все ж загальна постановка питання про те, що є вищою цінністю і головною метою нації а що засобом чи умовою її життєдіяльності, впорядковує національну політичну культуру, надає їй доцільного та системного характеру.

Загальні імперативи політичної культури мають бути адаптовані до специфічних умов життя конкретної нації, велінь історичної епохи та перспектив національного розвитку. Імперативи національної політичної культури найповніше заявляють про себе в період формування нації та її культури, відродження національних традицій, в переломні моменти національного розвою. Їх реалізація не завжди відбувається легко й динамічно, адже стара політична культура володіє інерційністю й активно підтримується її носіями. Тому національна еліта повинна чітко формулювати й пропагувати імперативи політичної діяльності, критично мислити й засвоювати уроки історії. Імперативи національної політичної культури зазвичай нашоухуються на сувору протидію настановлень антинаціональних сил, ворожих зарубіжних центрів, нігілістів та егоїстів у середовищі політичних еліт та інтелектуалів. Політична пильність і наполегливість повинні характеризувати тих, хто несе відповідальність за долю нації.

„Побічним продуктом” протидії імперативам національної політичної культури є своєрідні антиімперативи, які проявляються, з одного боку, в нав'язуванні думки про відсталий, архаїчний характер культури місцевого населення, його неспроможність до політичної консолідації та розбудови власної держави, з другого боку – в цілеспрямованій пропаганді чужої культури ніби як більш розвиненої та перспективнішої. В якості інструменту протидії імперативам національної культури активно

використовується масова культура з її низьким рівнем моральності, космополітичним характером, пропагандою насилля, егоїзмом, зневагою до народних традицій і звичаїв.

Враховуючи сказане та базуючись на критично осмисленому вітчизняному і зарубіжному політичному досвіді, сформулюємо імперативи національної політичної культури. Основними з них, на нашу думку, є такі:

- політичні цінності мають ґрунтуватися на імперативі моральності й відповідати життєвим інтересам нації, історичним традиціям, ментальності народу, вимогам часу, бути підставою його подальшого розвитку;
- політичні сили та громадяни мають розглядати націю лише як мету своєї діяльності, а не засіб задоволення егоїстичних чи групових інтересів;
- представляючи націю як цінність-мету, в якості критерію її розвиненості необхідно використовувати стан свободи та благополуччя кожного з її членів; нація як політична мета і цінність має бути тісно й нерозривно пов'язана з імперативом самоцінності людини;
- національна держава та інші національні політичні інститути, політична система в цілому повинні розглядатися як цінності-засоби. Це означає, що політичні інститути не можуть бути самоцінними, а мають служити благу нації та громадянам держави;
- у якості базових цінностей-умов національної політичної культури слід визнавати національну єдність, міжетнічний та міжконфесійний мир, національну безпеку, мирні взаємини з іншими націями і державами;
- особливої уваги заслуговує орієнтація членів нації та еліти на гуманізацію політичних відносин. Етичні принципи і моральні норми повинні мати верховенство над суто політичними засадами, нормами й інституціями;
- політична культура має відповідати національному принципу, який вимагає діалектичного поєднання в її структурі та функціонуванні політично важливих елементів національної етнічності (спільна мова, історична пам'ять, національні традиції, символи тощо) і власне політичних цінностей та ідеалів;
- слід орієнтуватись на демократичні цінності, які в найбільшій мірі відповідають сутності національної самоорганізації: національний суверенітет, політичні права і свободи громадян, їх рівність перед законом, виборність і змінність керівних органів, парламентаризм, відкритість влади тощо;
- генеза і вдосконалення національної політичної культури передбачає формування всього арсеналу функціональних елементів політичної культури – когнітивних, ціннісних, регулятивних. Необхідно дбати про інституційне закріплення політичних відносин та складових національної політичної культури, що забезпечує стабільність та ефективність політичної системи;

- серцевиною національної політичної культури, елементом, який визначає коло основних цінностей та ідеалів, єднає їх, є національна ідея. Її сутність має розглядатися як визначення мети, реалізація якої забезпечить нації, кожному її члену щасливе життя [9];
- національна політична культура повинна розвиватись у руслі загальнолюдських цінностей, творчо адаптуючи кращий світовий досвід, особливо країн Європейського Союзу, членом якого прагне стати кожна європейська держава;
- відповідно до тенденцій, які спостерігаються у зв'язку з переходом людства до постмодерного стану, слід підтримувати переорієнтацію соціуму з переважно матеріальних на духовні цінності нації та людської цивілізації;
- національна політична культура має набирати все більше осмисленого, наукового характеру, на що звертав увагу ще В. Липинський. Політична культура, зазначав він, „тим більша в даній нації”, „чим нація має більше нагромадженого досвіду, тобто чим більше спостережень вона в політичній життєвій поробі і чим більше науки з тих спостережень вона для потреб дальшої своєї політичної творчості в своїй збірній пам'яті, тобто в своїй власній традиції, заховала” [6, с. 352].

Перелічені імперативи мають характер гіпотетичних імперативів, адже звертають увагу на засоби та умови, що забезпечують належну ефективність національної політичної системи та гідне, щасливе життя національній спільноті. Гіпотетичним імперативом є, в тому числі, й визнання нації цінністю-метою, адже розбудова й існування нації – необхідна умова формування та повноцінної життєдіяльності кожного громадянина. Нація і людина як феномени і цінності перебувають у нерозривному діалектичному взаємозв'язку: без нації не може розвиватись сучасна людина, її самосвідомість і культура; без вільної, національно свідомої особистості – неможлива нація як життєздатний етнополітичний організм.

Підсумовуючи сказане, можна стверджувати, що поняття „імператив (імперативи) національної політичної культури” розкриває важливий аспект процесу формування, самоорганізації та функціонування цієї культури та є необхідним елементом теорії національної політичної культури. Саме на основі осмислення імперативів політичної культури національна спільнота, її провідна верства можуть свідомо і цілеспрямовано впливати на процеси культуротворення, реалізовувати стратегію оновлення національної культури, здійснювати політичну соціалізацію нових поколінь.

Подальше дослідження імперативів національної політичної культури має спрямовуватись на їх всебічне теоретичне обґрунтування, виявлення взаємозв'язку з інструментарієм та функціями культури, осмислення нових імперативів, які диктує перехід людства до постмодерної цивілізації.

Література:

1. **Аваков А.** Императив культуры / А. Аваков [Електронний ресурс] – Режим доступу // <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2007/10/22/44261150/> – Назва з титул. екрану.
2. **Инглхарт Р.** Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества / Р. Инглхарт // Политические исследования. – 1997. – №4. – С. 6 – 23.
3. **Кант И.** Основы метафизики нравственности / И. Кант // Кант И. Соч. в 6 т. [Под общ. ред. В. Ф. Асмуса, А. В. Гулыги, Т. И. Ойзермана] – М.: Мысль, 1965. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 219 – 310.
4. **Келле В. Ж.** Культура и свобода. Культура как предметное бытие свободы / В. Ж. Келле [Електронний ресурс] – Режим доступу // <http://iph.ras.ru/page4945287.htm> – Назва з титул. екрану.
5. **Лісовий В. С.** Поняття політичної культури. Політична культура українців / В. С. Лісовий // Феномен української культури: методологічні засади осмислення / Відпов. ред. К. Шинкарук, Є. Бистрицький. – К.: Фенікс, 1996. – С. 239 – 269.
6. **Липинський В.** Повне зібрання творів, архівів, студій / В. Липинський. – Київ – Філадельфія, 1995. – Т. 2. – Кн. 1. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / Ред. Я. Пеленський. – 471 с.
7. **Нагорна Л. П.** Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К.: Стилос, 1998. – 278 с.
8. **Ортега-і-Гасет Х.** Вибрані твори / Х. Ортега-і-Гасет; пер. з іспан. В. Бурггратта, В. Сахна, О. Товстенко. – К.: Основи, 1994. – 420 с.
9. **Рудакевич О.** Єдність національної та модерністської ідей у трансформації українського суспільства / О. Рудакевич // Вісник Української академії державного управління при Президентові України. – 1997. – №1. – С. 108 – 117.
10. **Рудакевич О. М.** Національний принцип: етнополітична концепція нації. Монографія / О. М. Рудакевич // Тернопіль: Вид-во ТНЕУ „Економічна думка”, 2009. – 292 с.
11. **Сас П. М.** Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.): Навч. посібник / П. М. Сас. – К.: Либідь, 1998. – 296 с.
12. **Швейцер А.** Культура и этика / А. Швейцер; пер. с нем. Н. А. Захарченко и Г. В. Колшанского. Общая ред. проф. В. А. Карпушина. – М.: Прогресс, 1973. – 343 с.
13. **Экономическая культура населения Украины** / Под ред. академика НАН Украины В. М. Вороны, д-ра философских наук, профессора Е. И. Суименко. – К.: Ин-т социологии НАН Украины, 2008. – 316 с.

УДК 323.3

Соціальний компонент економічної безпеки: політологічний аспект

Леонід Ільчук,

кандидат політичних наук,
директор Центру перспективних соціальних досліджень
Міністерства праці та соціальної політики України
і Національної академії наук України

У статті проаналізовано систему внутрішніх і зовнішніх зв'язків елементів економічної та соціальної безпеки держави та механізми забезпечення їх діалектичної сталості.

Ключові слова: соціальна безпека, економічна безпека, соціальна стабільність, соціальний захист.

The article analyzes the system of internal and external connections of the elements of economic and social security of the state and the mechanisms of providing of their dialectical stability.

Keywords: social security, economic security, social stability, social defense.

У цілісній системі національної безпеки соціальна стабільність відіграє ключову роль. Державна безпека, поряд з такими її складовими, як економічна безпека, обороноздатність країни, захист від техногенних та екологічних катастроф, включає і соціальну безпеку. Безумовно, система національної безпеки є структурно складною і кожна складова не може розглядатися окремо. Так, не може бути ефективної реформи економіки без розвитку системи соціального захисту населення [1].

Сучасні тенденції розвитку продуктивних сил та відповідної їм системи виробничих взаємовідносин, ускладнення і вдосконалення техніко-технологічних компонентів функціонування економічних систем, загострення суперечностей як у ставленні суспільства до природи так і, власне, у системі суспільних взаємовідносин потребує використання нових науково-теоретичних і практичних підходів щодо створення критеріїв, факторів і форм подальшого розвитку соціальної сфери. В цих умовах на

перший план висувається проблема безпеки як комплексної, інтегральної характеристики, що визначає параметри життєздатності соціально-економічних структур у процесі глобальних та локальних трансформацій.

Розглядаючи різноспекторність безпеки, не можна обійти її економічні аспекти. Ціла низка умов і чинників висуває економічну безпеку до категорій, що формують системний погляд на сучасне життя суспільства й держави, а саме: відмінності в соціально-економічних потребах та інтересах, прагнення до найповнішого їх задоволення в межах виробничих взаємовідносин людей у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ і послуг; обмеженість природних ресурсів, різний ступінь забезпечення ними окремих економічних суб'єктів містить потенційну можливість для загострення економічної і політичної боротьби за користування цими ресурсами; зростає значення чинника конкуренції у виробництві і збуті товарів і послуг. При цьому зростання конкурентоспроможності одних економічних суб'єктів може розглядатись іншими як реальна чи потенційна небезпека, загроза їх інтересам.

Відтак категорія економічної безпеки має системотворчий характер; вона є не тільки центральним структурним компонентом у системі національної безпеки, але й однією з ключових характеристик економічної сфери держави, що ставить цю категорію в один ряд з базовими категоріями економічної теорії. Разом з тим, економічна безпека може розвиватися лише в площині забезпечення соціально необхідних умов відтворення суспільного продукту, у системі складних зв'язків і взаємозалежностей, зумовлених соціальною структурою суспільства, глибиною соціальних суперечностей та об'єктивними можливостями їх подолання засобами економічної політики.

В сьогоденні забезпечення високого рівня соціальної безпеки належить до системи першочергових пріоритетів країн, в тому числі й України, що вирішують актуальні проблеми економічного розвитку й функціонування. Реалії соціально-економічного життя людства свідчать, що на рубежі XX і XXI століть розпочалися динамічні якісні перетворення в суспільних взаємовідносинах, пов'язані з усвідомленням нової домінанти поступу-розвитку людини, особистості з усім багатством її здібностей і потреб. Завдяки такому підходу в концептуальному плані на зміну людині економічній приходить людина соціальна.

Орієнтація на задоволення потреб людини стає абсолютно необхідною умовою політики забезпечення національної безпеки. У зв'язку з цим вважаємо за необхідне вказати на ті зміни в суспільному розвитку, які уможливили формування нової домінанти соціально-економічних взаємин. Визначальними серед них є: надання праці творчого характеру, який в умовах швидкого збагачення свого змісту перетворюється на основний чинник належних соціально-економічних змін; революційні зміни в продуктивних силах, що зумовлюють відповідні перетворення в системі соціально-економічних взаємин, пов'язуються, передусім,

з зростанням якості людського чинника, активним нагромадженням і реалізацією інтелектуального потенціалу; різноспрямований і суперечливий вплив на сучасний розвиток глобалізаційних процесів, що призводить до появи й поглиблення проблем, пов'язаних з природними, природно-антропогенними, антропогенними (у тому числі й економічними та соціальними) явищами, які виникли в процесі розвитку сучасної цивілізації і мають глобальний характер як за масштабами й значущістю, так і за способами їх розв'язання. Розуміння глобальних проблем у сфері взаємодії природи і суспільства, у сфері суспільних взаємин, розвитку людини та забезпечення її майбутнього потребує певного пом'якшення соціально-економічних суперечностей, орієнтації на загальнолюдські цінності. Це є важливою метою сучасного соціально-економічного й суспільного розвитку загалом.

Посилення взаємозумовленості соціальної та економічної складових розвитку викликається низкою тенденцій: економічна безпека як комплексна характеристика розвитку й функціонування економічної системи синтезує всі форми проявів суспільних взаємин, здатних викликати реальний чи потенційний конфлікт інтересів. При цьому соціальна сфера за кризового розвитку перетворюється на дестабілізуючий чинник і потребує як об'єктивної діагностики й моніторингу в системі критеріїв національної економічної безпеки, так і реалізації невідкладних заходів щодо забезпечення необхідного рівня показників-індикаторів соціальної сфери. Характер процесів, які відбуваються в структурі соціуму, дає змогу віднести суперечності у цій сфері до стратегічних загроз економічній безпеці, що стосуються ключового компонента національного багатства – людського капіталу. При цьому соціальний аспект забезпечення економічної безпеки починає переважати на тактичному і стратегічному рівнях системи безпеки держави. У цих умовах правомірним є твердження, що економічна безпека органічно переростає в соціально-економічну, а критерії оцінки соціальної сфери з позицій безпечного впливу на всі форми прояву взаємин, що зумовлюють базові цінності та інтереси суспільства, перетворюються в ключові чинники оцінки рівня безпеки.

Отже можна констатувати, що соціальна домінанта стає найважливішою метою процесів забезпечення національної безпеки на всіх суб'єктних рівнях і функціональних напрямках діяльності. Розвиток економічної і соціальної сфери формує єдиний взаємозумовлений процес, у межах якого здійснюється вплив на параметри національної безпеки у всьому спектрі проявів перетворюючої активності людини. Соціальний компонент економічної безпеки перетворюється на передумову забезпечення високого рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин згідно з основоположними державними і суспільними інтересами, що констатуються в системі критеріїв національної безпеки. Разом з тим, соціальний поступ – це не тільки передумова, а й ключове завдання у забезпеченні високого рівня параметрів безпеки. Така подвійна роль

соціальних чинників потребує посилення уваги саме до соціально-економічних аспектів проблем безпеки на сучасному етапі суспільного розвитку, хоча концептуальна єдність економічних і соціальних підвидів безпеки не дає підстав ігнорувати їх внутрішні відмінності. Якщо економічна безпека має своїм об'єктом розвиток економічної структури суспільства, удосконалення господарського механізму, то соціальна безпека спрямовується передусім на захист індивідуума як найвищої цінності будь-якої країни.

Захист життя, здоров'я, добробуту, прав і свобод людини утворює внутрішній зміст соціальної безпеки. Із соціалізацією економічного розвитку соціальна безпека підпорядковує своїм завданням усі форми взаємин стосовно безпеки як в економічній, так і в політичній сферах суспільства, зумовлюючи динаміку соціальної системи регулювання та життєзабезпечення. Відповідно, об'єктами соціальної безпеки виступають люди, їх спільноти, їх стосунки, належні соціальні потреби, системи соціалізації людини і соціальні інфраструктури — освіта, виховання, культура, торгівля, охорона здоров'я, спосіб життя. Отже соціальна безпека - це надійна захищеність життєво важливих інтересів соціальних суб'єктів макро- та мікрорівнів, збереження і розвиток людського потенціалу, підтримка ефективного стимулювання діяльності людей, систем їх соціалізації та життєзабезпечення.

Соціальна безпека держави має складну систему зовнішніх і внутрішніх зв'язків, серед яких можна виділити такі, як: соціальна незалежність держави та її місце у структурі міжнародного співробітництва; стабільність і стійкість системи соціального захисту в період реформування економіки; здатність системи соціального захисту до системного саморегулювання, розвитку та вдосконалення.

Україна як унітарна, багатонаціональна держава потребує особливого підходу щодо вирішення питань самозбереження і саморозвитку. Тому при розробці стратегії соціальної безпеки відзначається необхідність визначення основних напрямів концентрації діяльності органів державної влади на негативних явищах, які мають місце в суспільстві. Це, з одного боку, наростання майнової диференціації населення та збільшення кількості бідних, а з іншого боку, зростання нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів, тобто наявність кризових і відсталих у соціально-економічному аспекті регіонів. Такі характеристики соціальної стабільності, як кваліфікована праця, що має забезпечувати гідний рівень життя, а також доступність освіти, медичного і соціального забезпечення та обслуговування, житлово-комунальних послуг, транспорту, зв'язку є необхідною умовою забезпечення гідного рівня соціальної безпеки України.

Розглядаючи показники соціальної безпеки, необхідно враховувати сукупність соціальних індикаторів суспільства, серед яких необхідно виділяти, в першу чергу, рівень і якість життя, темпи інфляції, рівень безробіття, стабільність мінімальної заробітної платні та її відповідність

прожитковому соціальному мінімуму, безпеку праці, соціальне партнерство, рівень соціального забезпечення й соціального страхування, ступінь розвитку соціальної сфери тощо [2].

Що стосується якості життя в Україні, то потрібно зазначити, що продовжується вкрай загрозлива ситуація з соціально-небезпечними хворобами як похідної способу життя населення країни і недосконалої організації охорони здоров'я. Такими хворобами є алкоголізм та наркоманія, туберкульоз, ВІЛ/СНІД, венеричні захворювання тощо. Тому лікарі України звернулися до нової влади з відкритим листом, в якому закликають зробити здоровий спосіб життя національною ідеєю України.

Одним з прикладів негативного впливу нездорового способу життя на здоров'я молоді та жінок є поширення тютюнопаління. За деякими даними за останні 5 років кількість курців в Україні збільшилась втричі. Більше ніж в Україні палять у світі тільки в Греції. В Україні постійно зростає кількість курців серед дітей від 12 років. Серед регіонів лідером тут є Донецька область, де палить 27,5 % населення віком від 12 до 18 років. Половина цих людей викурює за добу від 16 до 20 сигарет. Кількість курців серед жінок і чоловіків останнім часом майже зрівнялась.

ВІЛ/СНІД. У квітні 2010 року в Україні офіційно зареєстровано 1703 ВІЛ-інфіковані особи. За січень - квітень 2010 року офіційно зареєстровано 6771 ВІЛ-інфікована особа, в тому числі 6764 громадян України та 7 іноземців.

Зростає кількість інфекційних хвороб. В доповіді комітету з охорони здоров'я Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЕ) містяться висновки про те, що Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ) поширювала необ'єктивні, панічні дані щодо небезпеки пандемії грипу H1N1. Більше того, цей комітет звинувачує ВООЗ в замовчуванні фактів співробітництва експертів з проблем грипу, які брали участь у виробленні рекомендацій з протидії пандемії грипу H1N1, з фармацевтичними компаніями, зокрема з розробниками препарату Tamiflu Roche. В доповіді також відзначається, що непрозорість прийняття рішень ВООЗ з пандемії грипу призвела до різкого падіння довіри громадян до цієї організації. Все це може призвести до тяжких наслідків у випадках справді небезпечних епідемій [3].

Все вищезазначене спонукає до негативних висновків щодо рівня і тенденцій розвитку соціальної безпеки в Україні.

При цьому потрібно зазначити, що нині до прерогатив держави належить соціальний захист громадян і забезпечення соціальної стабільності в суспільстві. Вирішальне значення має передбачення появи факторів, котрі можуть порушити соціальну стабільність, а не пасивне спостереження за подіями і прийняття поспішних та не завжди розумних рішень. Для цього необхідно визначити не тільки перелік індикаторів, але й граничних умов, за яких розпочинається порушення соціальної безпеки

суспільства. Граничні умови мають бути визначеними кількісно і якісно, що дозволить завчасно вживати заходів.

Висновки

Найважливішими елементами механізму забезпечення соціальної безпеки держави є: безперервний комплексний просторово-часовий моніторинг соціальних явищ, котрі розгортаються в суспільстві; розробка критеріїв, якісних і кількісних індикаторів (порогових значень) стану соціальної стабільності як всієї держави, так і кожного її суб'єкта; прогнозування комплексу чинників, що визначають загрозу соціальній стабільності в суспільстві; створення моделей соціально значущих економічних проєктів; верифікація моделей та виявлення випадків, коли модель і фактичні параметри соціального розвитку наближаються до порогових значень; розробка комплексних заходів щодо виходу держави в цілому або її суб'єкта із зони соціальної небезпеки.

Крім визначення кількісної характеристики індикаторів, велику роль відіграє якісний аналіз характеру змін їх у процесі моніторингу. При аналізі процесу безпеки виокремлюються зазвичай три області зміни індикаторів: галузь плавної позитивної чи негативної зміни стану системи або ж передкризова зона, в якій можуть нагромаджуватися фактори, що обумовлюють зниження стійкості та наближення кризи; критична галузь – зона кризи, в якій порушується поступова зміна системи і можуть розпочатися якісно нові зміни в системі соціальної стабільності суспільства; післякризове середовище може характеризуватися як знову плавними змінами системи, так і різкою неконтрольованою за швидкістю зміною системи. Одним із завдань соціальної безпеки є необхідність визначення критеріїв критичного порогу всього комплексу індикаторів як у загальному вигляді, так і окремо кожної складової.

Розгляд комплексу державних заходів щодо соціального захисту населення має відбуватися в залежності від просторово-часових характеристик процесу, економічного розвитку, історичного досвіду поколінь та етнічних особливостей населення регіонів.

Література:

1. **Ситник Г. П.** Організаційно-правові засади забезпечення національної безпеки. Х. - 2005. - 234 с.
2. **Мандибур В. О.** Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. – К. - 1998. - 255 с.
3. Моніторинг суспільно-політичної ситуації в Україні: аналіз та прогноз. Травень 2010 р. // Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики України та НАН України. Травень 2010 р. - С. 6 - 7.

УДК 323.3

Проблеми соціальної нерівності в Україні в контексті соціальної безпеки

Олексій Шуба,

доктор політичних наук,
завідуючий відділом з гуманітарних
і міжнародних питань
Головного науково-експертного управління
Апарату Верховної Ради України

У статті розглядаються основні аспекти генезису майнової поляризації та її вплив на соціальну безпеку.

Ключові слова: соціальна нерівність, прибуток, бідність.

In the article the author considers the basic aspects of origin of property polarization and its influence on social security.

Keywords: social inequality, income, poverty.

Проблеми соціальної нерівності в Україні останнім часом стали предметом активних громадських дискусій, які ведуться економістами, соціологами та представниками інших наук. Значна кількість учасників цих дискусій акцентує увагу на тому, що прогресуюча майнова поляризація може стати потужним фактором дестабілізації структури соціальної безпеки держави. Зростання розриву між „переможцями” і „невдахами”, багатими і бідними зумовлює значну соціальну напругу, оскільки для населення, яке багато десятиліть існувало в умовах державного розподілу за принципом зрівнялівки, добробут нових груп видається сумнівним з етичної, соціальної і правової точки зору.

У масовій свідомості зберігається уявлення, що відносно однорідне за структурою суспільство за досить короткий період, що зветься „перехідним”, перетворилося на спільноту з одним з найвищих рівнів нерівності. Для України було занадто мало часу, щоб пристосуватися, звикнути до швидкого зростання нерівності прибутків і майна. Лише невелика частка населення змогла досягти економічного успіху, тоді як життєві стандарти середнього українця значно знизилися. Хоча люди й

отримали більше політичних свобод, вони заплатили за це високу ціну. Швидке зростання безробіття, а також низький рівень заробітної платні і пенсій у поєднанні з високою інфляцією призвели до того, що мільйони людей опинилися за межею бідності. При низьких зарплатах і пенсіях, без гарантованої роботи майбутнє багатьох сімей стало невизначеним. Економічна незахищеність супроводжується послабленням дієвих прав особистості і фізичної захищеності [1]. Загальний „ривок” змін від соціалізму до ринкової економіки був, ймовірно, неминучий, але його швидкість і характер не були наперед відомі. Звичайно, немає сенсу з відкладанням реформ, однак необхідна їх обгрунтована послідовність, контрольована урядом, який здатний мінімізувати неминучі ризики.

Однією з характерних рис перехідного періоду в Україні стали суттєві зміни в розподілі прибутків населення, зростання нерівності і бідності. Недаремно першим Указом нового Президента України був Указ „Про невідкладні заходи з подолання бідності”. В ньому наголошувалося, що „виходячи з нагальної потреби в якнайшвидшому подоланні бідності – однієї з найбільшочісних проблем суспільства, від якої страждає значна частина населення України, насамперед сім’ї з дітьми, діти-сироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безробітні, інваліди, пенсіонери, бездомні громадяни, безпритульні діти, та яка суттєво обмежує можливості людського розвитку, породжує масштабні соціальні конфлікти, становить загрозу єдності суспільства та національній безпеці України”. Президент визначає подолання бідності, перш за все — її найгостріших проявів, найважливішим пріоритетом у здійсненні реформ в Україні – соціальний державі, яка має на меті впровадження європейських стандартів життя [2].

Якщо стосовно економічної нерівності існують аргументи, котрі підтверджують як позитивний, так і негативний її вплив на економічне зростання, то бідність населення визнається одним з тих феноменів, котрі зумовлюють серйозні соціальні й економічні наслідки. Боротьба з бідністю традиційно розглядається як один з важливих напрямів державної політики.

Найбільш тяжким наслідком економічних перетворень в Україні стала глибока поляризація добробуту населення і дезінтеграція суспільства. Немає сумніву, що в умовах ринку існує і не може не існувати диференціації доходів і споживання. Це спостерігається в усіх розвинених країнах, але в різних масштабах. Однак при оцінці ситуації, що складається в Україні, слід враховувати її специфіку.

По-перше, Україна увійшла в ринок, можна сказати, раптово. При цьому, одні називають вітчизняний ринок диким і варварським, а інші взагалі ставлять під сумнів його існування. По-друге, в колишньому СРСР наприкінці 1980-х років диференціація доходів населення була зовсім незначною. І соціальна політика з теоретичних і не тільки міркувань спрямовувалася на те, щоб масштаби різниці в доходах не перевищували диференціації заробітної платні, яка також була невисокою.

Такі обставини значною мірою визначили труднощі процесу багатопланової адаптації населення до трансформаційних умов. Це не тільки сприйняття нових цінностей і правил взаємодії, але й проблеми активного вбудовування в ринкові структури, участі в економічному житті суспільства. Головним чинником, який створив прірву в життєвому рівні українського населення, є, безумовно, спосіб і форми здійсненої приватизації, яка за своєю сутністю мала характер перерозподілу. Відбувся швидкий перерозподіл величезних багатств, створених за попередні 75 років. При цьому загального зростання виробництва продукції в порівнянні з дореформенним періодом все ще не спостерігається. Отже наші „багаті” і, перш за все, „дуже багаті” доморощені олігархи стали такими майже водночас, казкове багатство „впало з неба” на українських магнатів. Поляризації доходів і розколу суспільства сприяла й прогресуюча інфляція.

Суспільство „миттєво” поділилося на дуже бідних (переважна більшість населення фактично втратила всі свої навіть невеликі заощадження, включаючи й готівку) і дуже багатих, що вже мали певну власність, яка продукувала прибуток. Становленню українського капіталізму сприяла ваучеризація, яка сформувала багатство більшої частини українських власників. Але особливу роль у цьому процесі відіграли аукціони другої половини 1990-х років, на яких власність переходила в приватні руки за 15 – 20 % від її реальної вартості. На сьогодні нагальною проблемою, що породжує загрозу соціальній безпеці, є те, що у нас не сформувався середній клас, існує тільки його прообраз, вельми нестійкий і обмежений за своїм масштабом. Цей фактор може призвести до критичної антагонізації соціуму з наслідками у вигляді соціального вибуху.

Найбільш важкі соціальні наслідки поляризації зводяться до того, що: посилюється дезінтеграція суспільства, яка обумовлює агресію і нестабільність; активізується масова девіантна поведінка, яка проявляється переважно серед молоді (кримінальність, алкоголізм, наркоманія, масові заворушення); зростає потенціал протестної поведінки; відбувається розрив соціальної тканини і відчуження населення у вигляді озлоблення та аномії, що проявляється у „відході від реальності”, виникненні потужної мафії і високому рівні самогубств.

Виснаження людського і соціального капіталу країни робить економічне відродження України ще більш проблематичним завданням; виникає все більше проблем з формуванням громадянського суспільства, чому перешкоджає розгул корупції та мафіозності.

Першочергове завдання сьогодні полягає у відродженні соціальної згуртованості і соціального капіталу, заснованих на підвищенні рівня довіри і не тільки до влади різного рівня, але і людей одне до одного.

Ф. Фукуяма вказував на три джерела формування соціального капіталу, а саме: по-перше, держава покликана утримувати громадський сектор; незважаючи на те, а можливо й саме тому, що центральна влада

прагне вирішувати повне коло макроекономічних завдань, це шкодить капіталовкладенням у людські ресурси, що викликає загострення соціальної нестійкості; по-друге, джерело соціального капіталу - це асоціації і громадські структури, які поки що перебувають в ембріональному стані навіть у контексті виробничих структур; повільно розвиваються благодійні організації, які досить важко долають бюрократичні перепони; по-третє, сім'ї та коло близьких друзів; з одного боку, сім'я нині важко долає побутові проблеми, оскільки третина населення перебуває в стані бідності, що не може не позначатися негативним чином на здоров'ї людей та їх взаємозв'язках; з іншого боку, відчуження спостерігається між батьками і дітьми, між окремими поколіннями, між сусідами і родичами незалежно від рівня матеріальної забезпеченості. Перемагають західні цінності індивідуалізму [3].

Висновки

Проблема соціального капіталу і соціальної згуртованості стає в Україні ключовою. Але вона може вирішуватися лише на базі подолання протистояння між багатими і бідними, здоровими і хворими, українцями і неукраїнцями, між міськими та сільськими жителями, православними і представниками інших віросповідань, різними поколіннями.

Ринкова економіка має свої закони розподілу. Нерівність є не тільки продуктом ринкового механізму, а й необхідною умовою його функціонування, створення і підтримки дієвої системи мотивації та інвестування. Проте нерегульована майнова диференціація не є ознакою цивілізованого суспільства і соціальної держави. Вона має бути в розумних межах, аби не перетворитися на загрозовий фактор для соціальної дестабілізації та соціальної безпеки.

Сучасний етап цивілізаційного прогресу характеризується, передусім, зміною структури чинників розвитку, зокрема домінуванням інтелектуальних технологій та людського фактора. У визначенні стратегічних напрямів розвитку на перший план виходить концепція пріоритетної необхідності забезпечення розвитку людини в інтересах людини та її власними силами. Для цього необхідно створити рівні можливості формування освітнього, творчого, трудового і людського потенціалу та умови для його реалізації. А це означає подолання всіх проявів нерівності – регіональної, етнічної, соціальної, гендерної.

Література:

1. <http://www.razumkov.org.ua>
2. Указ Президента України „Про невідкладні заходи з подолання бідності”, № 274/2010. <http://www.president.gov.ua>
3. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: последствия биотехнологической революции. - М. - 2004. - 349 с.

УДК 327.8

Національні меншини і формування внутрішньої і зовнішньої політики України

Анатолій Малюська,

помічник з міжнародних питань
ректора Дипломатичної академії України
при Міністерстві закордонних справ України

У статті проаналізовано основні аспекти зовнішньої політики Російської Федерації, Республіки Білорусь, Республіки Молдова, Румунії, Угорської Республіки, Республіки Польща та Словацької Республіки стосовно забезпечення прав представників діаспор цих країн в Україні, а також досліджено можливі напрями здійснення за їх допомогою впливу на формування Україною власної внутрішньої і зовнішньої політики.

Ключові слова: забезпечення і захист прав людини, національні меншини, внутрішня і зовнішня політика України, прикордонні держави, ЄС, СНД.

The study analyzes the main aspects of national minority policy of such countries as the Russian Federation, Republic of Belarus, Republic of Moldova, Romania, Republic of Hungary, Republic of Poland and Slovak Republic as well as examines possibility to exercise substantial sometimes illegal influence upon internal and foreign policy-making in Ukraine through their national minority communities.

Keywords: promotion and protection of human rights, national minorities, internal and foreign policy of Ukraine, bordering states, the EU, the CIS.

Динамічність розвитку сучасного світу обумовила концентрацію уваги на питаннях трансформації геополітичного простору, а також прогнозу основних тенденцій його розвитку. Вже друге десятиліття поспіль світ перебуває у стані безпекової турбулентності, пов'язаної, в першу чергу, із загостренням міжнаціональних та міжетнічних відносин. Саме

результати протистояння на національному підґрунті на території Балкан, військова операція НАТО проти Сербії 1999 року, загострення ситуації на Близькому Сході, часткове визнання світовою спільнотою Республіки Косово як незалежної держави, російсько-грузинська війна 2008 року і подальше часткове визнання незалежності вже Абхазії та Південної Осетії зумовили суттєву зміну сучасної ситуації у світі. Світ став іншим, оскільки було зруйновано міф про наявність певних зон безпеки та створено дуже небезпечний прецедент, коли сила стала мати пріоритетне право. На наших очах відбувається не лише зміна світоустрою, а й перехід до нової епохи, що на практиці означає завершення встановленого 1975 року „Гельсінського режиму” – принципу непорушності державних кордонів у Європі. Саме ці події змушують поглянути на проблематику міжнародної безпеки по-іншому, оцінювати її як в загальному контексті, так і в площині українських безпекових перспектив, в першу чергу — в контексті міжетнічних відносин України з її сусідами.

Міжнаціональні стосунки є однією з найскладніших проблем у міжнародних відносинах, а питання прогнозування й запобігання зародженням конфліктів на етнічному підґрунті й територіальних спорів залишаються актуальними для будь-якої багатонаціональної держави. Адже тільки за офіційними даними Верховного комісара ООН з прав людини, наведеними у доповіді „Права осіб, що належать до національних чи етнічних, релігійних чи мовних меншин” від 24 лютого 2004 року №E/CN.4/2004/75, у світі налічується близько мільярда осіб, які належать до національних меншин, що становить 15 – 20 % населення планети [1]. Не винятком є й Україна, територія якої межує з двома потужними системами колективної безпеки – НАТО та ОДКБ, а також з двома міжнародними об’єднаннями — ЄС та СНД.

Переважна більшість держав, що межують з Україною, відмовилася, принаймні на офіційному рівні, від територіальних претензій до нашої країни, вкотре визнавши таким чином статус-кво наявних кордонів, офіційно не декларуючи надмірного бажання впливати на формування внутрішньої і зовнішньої політики України. Водночас, як свідчить практика міжнародної діяльності, окремі з них продовжують формувати ґрунт для використання етнічного фактора з метою створення передумов для прихованого втручання у внутрішні справи України, зокрема й під виглядом захисту закордонних росіян, поляків, румунів, угорців тощо, з певною стратегічною метою, в тому числі й можливістю майбутньої „мирної” анексії українських земель.

Метою нашого дослідження є розгляд окремих аспектів зовнішньої етнонаціональної політики прикордонних з Україною держав та вивчення можливості формування ними передумов для опосередкованого впливу на внутрішню і зовнішню політику нашої країни, що потенційно

може призвести до появи нових викликів та загроз суверенітетові, територіальній цілісності та національній безпеці України.

Окремі аспекти зазначених питань розглядалися сучасними українськими та зарубіжними дослідниками, зокрема, О. Андреевою (забезпечення національної безпеки України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією), Н. Лазар (інституційно-правові та політичні аспекти політики Словацької Республіки щодо національних меншин), Г. Луцишиним (національні меншини у політичному житті України), В. Мициком (міжнародно-правові засади й інституційні механізми захисту прав національних меншин), І. Поповою (регіональні аспекти механізму реалізації державної етнонаціональної політики щодо національних меншин), К. Рушковською (вітчизняний і міжнародний досвід визначення статусу національних меншин), О. Стадниченко (забезпечення прав національних меншин у міждержавних відносинах України і Російської Федерації), М. Товтом (міжнародно-правовий захист національних меншин), а також Л. Андріченко (регулювання і захист прав національних меншин та корінних малочисельних народів в Російській Федерації), В. Кочаряном (міжнародне право та національні меншини), М. Б'єрнас (утвердження національних меншин у Польщі на прикладі українців, білорусів і вірмен), М. Стівеном (етнічність, націоналізм і права меншин), А. Спіліопулом (забезпечення прав національних меншин у міжнародному праві), М. Рієн (вплив механізмів забезпечення прав національних меншин), А. Тарром, Р. Уїльямсом, Дж. Марком (федералізм, субнаціональні конституції і права національних меншин).

Слід зазначити, що ці дослідження стосувалися переважно теоретико-методологічного підходу та міжнародно-правових засад захисту прав національних меншин, що робить вивчення практичних аспектів відносин між сусідніми державами в контексті забезпечення прав національних меншин надзвичайно актуальним для наукових та політологічних розвідок.

Однією з особливостей населення України є його багатонаціональність. За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, на території нашої країни проживають представники понад 130 національностей і народностей, частка яких у загальній кількості населення України складала 22 % (11 млн. осіб) [2]. За тими ж відомостями, 85 % із зазначених 11 млн. громадян України визначили себе у якості представників національностей походженням з прикордонних з Україною держав, у першу чергу країн-членів СНД: Російської Федерації (8,3 млн. громадян України), Республіки Білорусь (276 тис.) та Республіки Молдова (259 тис.), а також країн-членів ЄС: Угорської Республіки (157 тис.), Румунії (151 тис.), Республіки Польща (144 тис.) та Словацької Республіки (6 тис.). Таким чином, на території України станом на 2001 рік проживало близько 9,3 млн. осіб, які належать до національних меншин походженням з прикордонних з Україною держав, що становить 19 % від усього населення нашої країни.

На думку фахівців впливової британської дослідницької групи Justice, Minorities, and Kin-States Research Group, компетенція суверенних держав у переважній більшості випадків має обмежуватися їх кордонами. Це стосується й проблем захисту представників власної діаспори на території іноземних країн, права і свободи яких повинні, відповідно до усталеної практики, забезпечуватися урядами країн їх проживання та уповноваженими на те міжнародними організаціями [3]. Водночас цей статус-кво було порушено цілою низкою країн, зокрема Німеччиною, Італією, Словенією, Румунією, Грецією, Словаччиною, Болгарією, Польщею, Росією, Туреччиною й Угорщиною, які, починаючи з 1990-х років, запровадили відповідне нормативно-правове підґрунтя для забезпечення захисту прав близьких за етнічним походженням громадян прикордонних з ними держав, в тому числі й з передбаченням можливості застосування військової сили для цього.

Проблеми захисту, надання державної підтримки і допомоги представникам власної діаспори за кордоном досить часто регулюються положеннями конституцій іноземних держав, зокрема країн-членів ЄС, що є беззаперечним свідченням надзвичайної важливості, яка приділяється цьому питанню західними сусідами України. Так, згідно з положеннями п. 2 ст. 6 конституції Республіки Польща від 1997 року, офіційна Варшава зобов'язана надавати допомогу полякам, які проживають за кордоном, з метою забезпечення підтримки останніми зв'язку з національним культурним надбанням [4]. Положеннями ст. 7 конституції Румунії від 1991 року підкреслюється, що держава має підтримувати та посилювати зв'язки з румунами, що проживають за кордоном, та відповідним чином сприяти забезпеченню їх захисту, розвитку і сповідання етнічної, культурної, лінгвістичної та релігійної самобутності з урахуванням положень законодавства країн їх громадянства [5]. В п. 3 ст. 6 конституції Угорської Республіки від 1949 року також йдеться про те, що держава несе відповідальність за долю угорців, що проживають за кордоном, і повинна підтримувати й посилювати їх зв'язки з Угорщиною [6].

В той же час слід зазначити, що положення конституцій прикордонних з Україною країн-членів СНД здебільш не містять положень, які б регулювали питання захисту, надання державної підтримки й допомоги представникам діаспор. Ці питання врегульовані ними на законодавчому рівні.

Так, зокрема, хоча й російське національне законодавство не дає чіткого визначення поняттю „росіянин, що проживає за кордоном”, його положення дають конкретні визначення поняттям „співвітчизник” та „співвітчизник за кордоном”. Згідно з ст. 1 федерального закону Російської Федерації „Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном” від 24 травня 1999 року №99-ФЗ, співвітчизниками є особи, які народилися в одній державі і проживали або ж проживають у ній, мають ознаки спільності мови, релігії, культурного спадщини, традицій

і звичаїв, а також нащадки зазначених осіб по прямій низхідній лінії [7]. При цьому до поняття „співвітчизники за кордоном” російським законодавством віднесені такі категорії осіб: громадяни Російської Федерації, які постійно проживають за межами Російської Федерації; особи, що перебували в громадянстві СРСР, проживають в країнах, що входили до складу СРСР, отримали громадянство цих держав або ж отримали статус осіб без громадянства; вихідці (емігранти) з Російської держави, РРФСР, СРСР чи Російської Федерації, які мали відповідну громадянську належність та стали громадянами іноземної держави чи мають вид на проживання чи стали особами без громадянства; нащадки осіб, що належать до вищезазначених груп, за винятком нащадків осіб титульних націй іноземних держав [8].

Отже можна констатувати, що для офіційної Москви співвітчизниками, поряд з іншими, є й православні громадяни України, які народилися на території колишнього СРСР, перебували в громадянстві СРСР та володіють російською мовою, мають певний радянський культурний спадок, традиції та звичаї, а також нащадки таких осіб по прямій низхідній лінії. Відповідно до результатів Всеукраїнського перепису населення 2001 року, таких „співвітчизників” Російської Федерації серед населення сучасної України, які станом на 1991 рік перебували у громадянстві СРСР, перевищує 61 % від загальної кількості громадян України [9]. А це вже, за певних обставин, можливість реального впливу на формування внутрішньої і зовнішньої політики України у вигідному для Російської Федерації руслі – зокрема, шляхом участі представників зазначеної категорії громадян України у референдумах та виборчому процесі, їх участі в органах державної влади та місцевого самоврядування нашої держави.

Для збереження об’єктивності дослідження слід водночас вказати й на те, що, відповідно до положень ст. 3 закону „Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном”, визнання своєї належності до співвітчизників особами, які перебували у громадянстві СРСР, має бути актом вільного їх вибору [10]. Подібним чином, зокрема, надзвичайно широким трактуванням терміна іноземних громадян власного етнічного походження, відзначається й законодавство деяких інших суміжних з Україною держав, зокрема й тих, що є членами ЄС.

Так, відповідно до ст. 1 закону Угорської Республіки від 19 червня 2001 року №LXII „Про угорців, що проживають в прикордонних державах”, угорцями за етнічним походженням є особи, які не мають угорського громадянства та проживають на територіях Хорватії, Румунії, Сербії, Чорногорії, Словенії, Словаччини й України, а також, коли це не суперечить міжнародному законодавству, їх подружжя та діти, які проживають разом з ними, навіть у випадку, коли вони не визнають себе угорцями за етнічним походженням [11]. Положення цього закону не стосуються осіб, які втратили угорське громадянство з власної ініціативи або ж внаслідок незаконного його отримання, а також осіб, які отримали

дозвіл на еміграцію, або на проживання на території Угорської Республіки, або статус біженця в країні.

Відповідно до положень закону Республіки Польща від 7 вересня 2007 року №180/1280 „Про карту поляка”, карта етнічного поляка може видаватися лише особі, яка не має громадянства Республіки Польща або ж дозволу на проживання на території держави, і яка є громадянином України або ж Азербайджану, Білорусії, Вірменії, Грузії, Естонії, Казахстану, Киргизії, Литви, Латвії, Молдови, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменістану чи Узбекистану [12]. При цьому, згідно з положеннями закону від 9 листопада 2000 року №53/532 „Про репатріацію”, польське походження осіб має підтверджуватися відповідно до встановленого на законодавчому рівні порядку [13]. Так, етнічним поляком може бути особа, яка відносить себе до польського народу і водночас: знає польську мову хоча б на початковому рівні і вважає її своєю рідною мовою; знає і зберігає польські традиції та звичаї; у присутності консула Республіки Польщі чи вповноваженої ним особи подасть письмову декларацію своєї приналежності до польського народу; доведе, що принаймні один з батьків (батько чи мати), дідусь чи бабуся або ж прадід та прабабуся (обоє) були польської національності або ж мали в минулому польське громадянство.

Визнання громадянина України у якості етнічного поляка є можливим також і у випадку отримання ним письмової довідки від польської організації щодо активної участі у діяльності, спрямованій на розвиток польської мови та культури, або ж підтримку функціонування польської національної меншини в Україні протягом щонайменше трьох останніх років.

Відповідно до п. 2 ст. 1 закону Словацької Республіки від 23.09.2005 року № 474 „Про словаків, що проживають за кордоном, та зміни і доповнення до окремих законів” під визначенням „словак, що проживає за кордоном” розуміється особа, яка є громадянином Словацької Республіки але постійно не проживає на території держави; або ж особа, яка не має такого громадянства, але є словаком за національністю; або ж особа, яка має прямих предків словацького етнічного походження. Крім цього, вона повинна бути національно свідомою людиною, активно демонструвати власну належність до словацької нації та визнавати цінності, пов’язані з словацькою мовою, словацьким культурним надбанням і традиціями [14].

Положення відповідних нормативно-правових актів усіх без винятку прикордонних з Україною країн передбачають цілу низку пільг та привілеїв громадянам України – представникам національних меншин походженням з вказаних країн у різних сферах їх життєдіяльності. Так, відповідно до положень закону Республіки Польща „Про карту поляка”, громадянин України, який є власником такої „карти”, має право на: безплатне отримання візи на довготермінове перебування на території Республіки Польща з можливістю багаторазового перетину кордону; легальне працевлаштування на території Республіки Польща без отримання

необхідного офіційного дозволу на працевлаштування; підприємницьку діяльність на території Республіки Польща на таких умовах, як і польські громадяни; безплатне отримання освіти на початковому, середньому та вищому рівнях на тих умовах, що й громадяни Республіки Польща, і, водночас, надавати клопотання про допомогу та призначення стипендії для іноземців, які навчаються у Польщі; отримання безплатної медичної допомоги при нещасних випадках на аналогічних засадах, що і польські громадяни; користування на всій території Республіки Польщі 37 % знижкою на залізничні квитки; безплатне відвідання державних музеїв Республіки Польща, а також на отримання фінансової допомоги полякам з-за кордону з державного бюджету або ж з бюджетів місцевих органів самоврядування країни на рівні гміни [15].

Можливість отримання додаткових привілеїв і пільг передбачена також положеннями закону Угорської Республіки „Про угорців, що проживають в прикордонних державах”, у відповідності з якими громадяни України угорського походження мають право на: вільний доступ до державних культурницьких інституцій Угорщини; доступ науковців до матеріалів з історії угорської культури, користування надбанням музеїв та культурницьких інституцій, безперешкодний доступ до історичних архівних документів країни; безплатне відвідання державних бібліотек Угорщини та користування їх каталогами; отримання пільг в освітній сфері, в тому числі й отримання освіти на безоплатній основі та отримання стипендій на навчання в освітніх закладах країни; отримання пільг у користуванні залізничним транспортом на території всієї Угорщини, зокрема, можливість отримання 90 % знижки на подорожі по країні залізничним транспортом (чотири рази на рік), а також безплатні подорожі дітей віком до 6 років та людей літнього віку (понад 65 років); участь у підвищенні кваліфікації на території Угорщини вчителів та викладачів українських закладів освіти; отриманні грантів на розвиток діяльності організацій угорської національної меншини в Україні, а також закладів освіти, в яких викладається угорська мова [16].

Можливість державної підтримки і всебічного сприяння громадянам України словацького походження у сферах освіти, науки, проведення досліджень, культури, інформації та доступу до засобів масової інформації шляхом, зокрема, забезпечення державного фінансування їх діяльності, а також захисту на міжнародному рівні їх прав та свобод передбачена й положеннями закону Словацької Республіки „Про словаків, що проживають за кордоном, та зміни і доповнення до окремих законів” [17].

Державна політика Російської Федерації стосовно своїх співвітчизників, відповідно до положень закону Росії „Про державну політику Російської Федерації стосовно співвітчизників за кордоном”, теж є одним з основних напрямків зовнішньої політики країни, що являє собою сукупність правових, дипломатичних, соціальних, економічних, інформаційних, освітніх та організаційних заходів, які здійснюються президентом

країни та органами державної влади. Ці заходи можна класифікувати за наступними напрямками: підтримка співвітчизників у сфері забезпечення їх основних прав та свобод; підтримка співвітчизників в економічній та соціальній сферах; підтримка співвітчизників в галузі культури, мови, освіти та в інформаційній сфері [18]. На особливу увагу заслуговують положення п. 1 ст. 8 цього закону, відповідно до яких відносини з особами, які раніше перебували у громадянстві СРСР, включаючи й громадян України, мають пріоритетне значення для Російської Федерації.

Питання надання державної допомоги й підтримки представникам власних національних меншин в Україні регулюються й молдовськими та білоруськими внутрішньодержавними нормативно-правовими актами. Вони, зокрема, регулюються положеннями указу президента Республіки Молдова „Про підтримку та співробітництво з вихідцями з Республіки Молдова, що проживають за кордоном” від 30 серпня 2000 року №1638-ІІ, постановою уряду Республіки Молдова „Про деякі заходи з підтримки вихідців з Республіки Молдова, що проживають за кордоном” від 29 грудня 2000 року №1322, постановою уряду Республіки Молдова „Про Координаційну раду вихідців з Республіки Молдова, що проживають за кордоном” від 24 лютого 2005 року № 228, а також постановою уряду Республіки Молдова „Про затвердження „Положення про фінансову підтримку діяльності з збереження національно-культурної ідентичності вихідців з Республіки Молдова, що проживають за кордоном (молдавської діаспори)” від 29 грудня 2007 року №1521. Відповідно до ст. 12 конституції Республіки Білорусь від 1994 року ця країна може надавати право притулку особам, що переслідуються в інших державах, в тому числі й з питань національної належності [19].

Наявність передбачених іноземним законодавством додаткових пільг та привілеїв для громадян України, які є представниками національних меншин походженням з прикордонних з Україною країн, не лише свідчать про дискримінацію інших громадян нашої держави. Цим, на переконання автора, досить часто створюються передумови для можливого іноземного втручання у внутрішні справи України під виглядом захисту прав та свобод національних меншин або ж шляхом активної безпосередньої участі іноземних держав у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики нашої держави з використанням їх можливостей як повноправних громадян України. Підтвердженням цього є, зокрема, непоодинокі заяви керівників окремих держав та лідерів об'єднань їх „співвітчизників” в Україні. Так, в інтерв'ю українським ЗМІ голова російської общини в Україні К. Шуров підкреслював: „Ми себе меншиною не вважаємо. Росіяни – державоутворюючий народ” [20]. Не раз міністр закордонних справ РФ С. Лавров висловлював стурбованість „погіршенням ситуації з дотриманням прав російських співвітчизників на Україні, зокрема, в сфері доступу до освіти російською мовою та отримання на цій мові інформації” [21]. Президент РФ Д. Медведєв у своєму посланні 2009 року до тодішнього

Президента України В. Ющенка теж підкреслював, що в Україні „продовжується витіснення російської мови із суспільного життя, науки, освіти, культури, засобів масової інформації” [22]. І це незважаючи на те, що, згідно з „Висновками і рекомендаціями Верховного комісара ОБСЄ у справах національних меншин стосовно проблеми освіти російськомовних меншин в Україні” від 2009 року, „...зобов’язання, взяті в рамках ОБСЄ (зокрема, Копенгагенський документ 1990 р.), а також Рамкова конвенція щодо захисту національних меншин чітко визначають, що особи, які належать до національних меншин, зобов’язані інтегруватися в ширшу національну громаду шляхом належного знання державної мови” [23].

У цьому ж контексті не відрізняються за характером від вищезгаданих й заяви та діяльність західних країн-сусідів України. Так, депутат європейського парламенту від Румунії та одночасно донька президента цієї країни О. Бесеску на початку 2010 року заявила, що в Україні проживає більше півмільйона етнічних румунів, забезпеченню прав яких українською владою приділяється недостатньо уваги. Така позиція румунського європарламентарія, звичайно ж, не відрізняється від основного напрямку зовнішньої політики президента Румунії, який 2009 року висловлював переконання в тому, що „Румунія нікому не завдає шкоди внаслідок надання румунського громадянства етнічним румунам, які проживають в прикордонних країнах... Можливо, найближчим часом одним з головних пріоритетів румунської зовнішньої політики стане саме захист прав представників румунських меншин, що проживають в прикордонних країнах” [24]. Гучними антиукраїнськими заявами на кшталт того, що „в Україні заохочується політика дискримінації за ознакою румунофобії та насильницької асиміляції румуномовного населення” відзначаються й лідери ультраправої румунської організації „Нова правиця” [25]. Більше того, від провокаційних політичних заяв Румунія поступово переходить до активніших дій: 29 березня 2007 року Бухарестський суд вже визнав законною окупацію 1941 році Румунією Бессарабії і Північної Буковини (нинішня територія Республіки Молдова та Чернівецької і частини Одеської областей України). Суд також проголосив, що введення радянських військ до цих територій було „незаконним, оскільки порушувало норми міжнародного права” [26].

Приховані територіальні претензії також мають місце й з боку керівництва Республіки Польща. Так, у зверненні до поляків України, широко розповсюджене через мережу консульств та посольства Республіки Польща в Україні, колишній президент Л. Качинський підкреслював: „Я з власного досвіду знаю, що означає бути жертвою несправедливих історичних рішень. 1 вересня 1939 року мої батьки переїхали у щойно придбаний дім у місті Брест над Бугом. Через три тижні туди увірвалися злочинні радянські війська, і мої батьки, рягуючись від їхнього розбою, переселились у свою рідну Варшаву, де пережили німецьку окупацію. Частина моєї сім’ї походить з колишніх східних

окраїн Речі Посполитої, тому для мене надзвичайно близькою є доля моїх співвітчизників зі Сходу, тих, що не зреклися своєї Батьківщини, але які внаслідок зміни кордонів перестали бути її громадянами” [27].

Тиск на українську владу в контексті необхідності більш активного забезпечення прав і свобод національних меншин відчувається й з боку Угорської Республіки. Так, в одному з останніх інтерв'ю виданню „Мадяр Немзет” голова товариства угорських педагогів Закарпаття Ілдіко Орос підкреслював, що „протягом останнього навчального року в Україні не тільки не припинилися, але ще й посилювалися процеси, які загрожують подальшому існуванню системи освіти національних меншин, в тому числі й угорської меншини Закарпаття” [28]. І таких прикладів чимало. Безпрецедентним за характером стало прийняття 26 травня 2010 року парламентом Угорщини доповнень до закону „Про угорське громадянство” від 1993 року, згідно з якими етнічні угорці, що проживають на територіях прикордонних з Угорською Республікою країн, в тому числі й України, матимуть право на отримання громадянства Угорщини на спрощених підставах: лише в результаті доведення ними свого угорського походження та володіння угорською мовою. Доповнення до цього закону, які підтримали 344 депутати парламенту (лише 3 депутати проголосували „проти” і 5 „утримались”), вже викликали неабиякий резонанс з боку керівництва Словацької Республіки та деяких інших країн.

Особливої уваги компетентних українських структур потребує й значна активізація процесу наділення Румунією своїм громадянством окремих категорій громадян України румунського етнічного походження, які проживають на території Чернівецької, Вінницької та Одеської областей, на підставі положень п. 2 ст. 5 конституції Румунії, згідно з якими „не може бути втрачене громадянство Румунії, яке було набуто за народженням” [29]. Офіційно цей процес характеризується Румунією як „поновлення у громадянстві окремих категорій осіб”, про що, зокрема, заявляв Надзвичайний і Повноважний Посол Румунії в Україні Т. Лауренціу-Христия під час зустрічі з слухачами і співробітниками Дипломатичної академії України.

За певних умов саме проблеми, про які йшлося, можуть, на думку автора, перерости в потенційні зовнішні і внутрішні загрози Україні, тим більше тоді, коли в країні ще остаточно не сформована модель суспільних трансформацій та не завершено процес консолідації нації.

Висновки

1. На сучасному етапі процес національної самоідентифікації в регіоні все ще триває: переважною більшістю прикордонних з Україною держав він розглядається у якості стрижня політичного життя.

2. Етнічний чинник залишається визначальним у сфері розвитку міжнаціональних та міжнародних відносин країн регіону. Найбільшу потенційну небезпеку виникнення конфліктів при цьому продовжують

становити етнічні ареали, що межують з територією держав, в яких певний етнос присутній або є титульним. Головна загроза їй надалі полягатиме в надмірній підтримці представників конкретної національної меншини близькою етнічною групою в сусідньому ареалі або державі.

3. Наявність територіальних претензій та реанімація питань кордонів залишатиметься одним з найголовніших чинників нестабільності. Ця проблематика, яка чи не завжди була нервовим вузлом міждержавних відносин, цілком здатна перетворитись на царину новаторства для подальших перетворень і оптимізації націє-державних проєктів.

4. Міжнародна договірно-правова база вже не відповідає сучасним умовам та інтересам провідних країн континенту, внаслідок чого її основи розмиваються, а сутність досить часто трактується переважною більшістю країн суб'єктивно, з використанням „подвійних стандартів”.

5. Членство в ООН, ОБСЄ, Раді Європи, партнерські відносини з НАТО та ЄС в сучасних умовах не можуть належним чином забезпечити Україну надійними механізмами запобігання загрозам її національній безпеці у сфері міжнаціональних відносин.

6. Активізація зовнішнього тиску у сфері міжнаціональних відносин, загострення проблем захисту прав і свобод національних меншин в нашій країні, в першу чергу з боку окремих прикордонних з Україною держав, можуть призвести до швидкого зростання загальної чисельності громадян України з „подвійною лояльністю”.

7. Запроваджені окремими прикордонними з Україною державами, зокрема Румунією, Угорською Республікою, Республікою Польща та Російською Федерацією, заходи у сфері захисту прав та свобод національних меншин України продовжують носити дискримінаційний стосовно громадян нашої держави характер, створюючи передумови для прямого іноземного втручання у внутрішні справи України.

8. Одностороннє наділення окремими прикордонними з Україною державами громадянством представників національних меншин, що проживають в Україні, або ж їх поновлення в іноземному громадянстві, суперечить положенням Конституції та національному законодавству України, потребуючи негайної адекватної реакції з боку компетентних органів державної влади України.

9. Формування і вдосконалення політико-правових, соціально-економічних та духовно-культурних засад етнонаціональної стабільності, відпрацювання ефективних механізмів узгодження інтересів етнічних спільнот та розв'язання міжнаціональних суперечностей повинні стати одними з основних напрямів державної політики з питань національної безпеки України.

Література:

1. Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities [Електронний ресурс] / UN Commission on Human Rights // Report of the High Commissioner – 2004 no.: E/CN.4/2004/75. – Режим доступу: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G04/111/54/PDF/G0411154.pdf?OpenElement>
2. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>
3. Justice, Minorities, and Kin-States Research Group [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ucl.ac.uk/spp/research/research-projects/jmks>
4. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej [Електронний ресурс] / Sejm Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <http://www.sejm.gov.pl/prawo/konst/konst.htm>
5. Constitutia Romaniei [Електронний ресурс] / Camera Deputaților. – Режим доступу: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=339>
6. Magyar Köztársaság Alkotmánya [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mek.niif.hu/00000/00056/html/143.htm>
7. Федеральный закон РФ „О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом” от 24 мая 1999 года №99-ФЗ. [Електронний ресурс] / Правовой портал в сфере культуры. – Режим доступу: <http://pravo.roskultura.ru/law/federalstatute/24/05/1999/1/text/363.html>
8. Там само.
9. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>
10. Федеральный закон РФ „О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом” от 24 мая 1999 года №99-ФЗ. [Електронний ресурс] / Правовой портал в сфере культуры. – Режим доступу: <http://pravo.roskultura.ru/law/federalstatute/24/05/1999/1/text/363.html>
11. Torveny a szomszedos allamokban elo magyarokrol [Електронний ресурс] / Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/B4DC5840-C972-40C1-ABEB-6F358E849FC5/0/2001trv.pdf>
12. Ustawa „О Карacie Polaka” z dnia 7 września 2007 r. [Електронний ресурс] / Opracowano na podstawie: Dz.U. z 2007 r. Nr 180, poz. 1280, z 2008 r. Nr 52, poz. 305, Nr 214, poz. 1348, Nr 216, poz. 1367 // Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: http://www.ms.gov.pl/files/Akty%20prawne/ustawy/ustawa_karta_polaka.pdf

13. Ustawa „O Repatriacji” z dnia 9 listopada 2000 r. [Електронний ресурс] / tekst jednolity: Dz.U. z 2004 r. Nr 53, poz. 532 // Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: <http://www.moskwa.polemb.net/files/Ustawa%20O%20repatriacji.pdf>

14. Zakon „O Slovákoch žijúcich v zahraničí a o zmene a doplnení niektorých zákonov” z 23. septembra 2005 474/2005 Z.z. [Електронний ресурс] / Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí. – Режим доступу: <http://www.uszz.sk/index.php?ID=868&l=sk>

15. Ustawa „O Karcie Polaka” z dnia 7 września 2007 r. [Електронний ресурс] / Opracowano na podstawie: Dz.U. z 2007 r. Nr 180, poz. 1280, z 2008 r. Nr 52, poz. 305, Nr 214, poz. 1348, Nr 216, poz. 1367 // Ministerstwo Spraw Zagranicznych Rzeczypospolitej Polskiej. – Режим доступу: http://www.msz.gov.pl/files/Akty%20prawne/ustawy/ustawa_karta_polaka.pdf

16. Torveny a szomszedos allamokban élő magyarokrol [Електронний ресурс] / Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/B4DC5840-C972-40C1-ABEB-6F358E849FC5/0/2001trv.pdf>

17. Zakon „O Slovákoch žijúcich v zahraničí a o zmene a doplnení niektorých zákonov” z 23. septembra 2005 474/2005 Z.z. [Електронний ресурс] / Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí. – Режим доступу: <http://www.uszz.sk/index.php?ID=868&l=sk>

18. Федеральный закон РФ „О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом” от 24 мая 1999 года №99-ФЗ. [Електронний ресурс] / Правовой портал в сфере культуры. – Режим доступу: <http://pravo.roskultura.ru/law/federalstatute/24/05/1999/1/text/363.html>

19. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakanadaustva.narod.ru/zakony/Kanstytycyja_Respubliki_Belarus_ad_1994_hoda.htm

20. **Шуров К.** Мы себя меньшинством не считаем [Електронний ресурс] / Электронна сторінка Російської общины України. – Режим доступу: <http://russian.kiev.ua/news/etnopolitics/etnopolitics.shtml>

21. О встрече Министра иностранных дел России С. В. Лаврова с Верховным комиссаром ОБСЕ по делам национальных меньшинств К. Воллебеком [Електронний ресурс] / Сообщение МИД РФ для СМИ №1967-05-12-2008 от 05.12.2008 года // Электронна сторінка МЗС РФ. – Режим доступу: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/ССВ4С9ВВ2В90ДА79С3257516004ВВВ68

22. Обращение к Президенту Украины Виктору Ющенко [Електронний ресурс] / Электронна сторінка Президента РФ. – Режим доступу: <http://www.kremlin.ru/text/docs/2009/08/220743.shtml>

23. **Кудрявцева Л. А. Теркулов В. И.** Снова о языке! [Електронний ресурс] / Газета 2000 від 16.11.2009 року. – Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/realii/48233>

24. Бесеску Т. Інтерв'ю електронному виданню „Новини Румунії”. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.roumanie.com/romania-news-1001575.html>

25. Електронна сторінка організації „Noua Dreapta” [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nouadreapta.org/actiuni_prezentare.php?id=209

26. Бухарестський суд визнав законною окупацію України маршалом Антонеску у 1941 році [Електронний ресурс] / Інформаційна агенція „ZIK”. – Режим доступу: <http://zik.com.ua/ua/news/2007/03/29/69492>

27. Звернення президента Республіки Польща Л. Качинського [Електронний ресурс] / Карта поляка. Нові правила для поляків на Сході. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.pl/files/karta%20polaka/KPRosja.pdf>

28. Угорське друковане видання „Мадяр Немзет” від 18.06.2009 року [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mno.hu>

29. Constitutia Romaniei [Електронний ресурс] / Camera Deputatilor. – Режим доступу: <http://www.cdep.ro/pls/dic/site.page?id=339>

УДК 323.21

Етнонаціональні особливості політичної участі молоді в сучасній Україні

Мар'я Гриневич,

провідний спеціаліст

відділу патріотичного виховання

та підтримки творчих ініціатив молоді

департаменту молодіжної політики

Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту

В останні роки відбувається інтенсивна політична інтеграція національних меншин у внутрішньодержавні процеси, а також значно посилюється їх роль у міжнародних відносинах. Надання можливості спільної участі в реалізації функцій влади на різних, не лише місцевих, рівнях, зміцнення співпраці з державами, які є рідними для національних меншин, сприяє творенню громадянського суспільства. У статті досліджуються етнонаціональні особливості політичної участі молоді в Україні на прикладі кримськотатарської молоді.

Ключові слова: етнонаціональний, політична участь молоді, національні меншини, кримські татари.

These years are characterized by intense political integration of national minorities to the state processes; the role of national minorities in international relations is greatly enhanced as well. Providing opportunities of joint participation in governmental processes on the national level, strengthening cooperation with countries that are native to national minorities, promote the development of civil society. This article investigates the ethno-national features of youth political participation in Ukraine on the example of Crimean Tatar youth.

Keywords: ethno-national, youth political participation, national minorities, Crimean tatars.

Політична участь є одним з найбільш демократичних інститутів, який забезпечує реалізацію політичною системою основних функцій –

виявлення, формування і декларування інтересів громадян. Вона є одним з критеріїв якісної специфіки політичної системи, характеризує наслідки взаємодії політичних інститутів, соціально-економічних інтересів і сил, національних традицій і типу політичної культури. Основними факторами, від яких залежить практика політичної участі, є особливості самого суб'єкта політичної участі, умов, у яких вона відбувається, та загальних параметрів політичної системи [2].

Участь громадян України у політичних процесах трансформаційного періоду зазвичай досліджується з позицій соціально-економічних, ідеологічних, регіональних чинників, що зумовлюють її форми і характер, визначають мотиваційний спектр. Потреба дослідження особливостей політичної участі в залежності від етнонаціональних та вікових показників визначається фрагментарним характером політичної участі в сучасній Україні, який передбачає функціонування різних типів політичних субкультур, що ґрунтуються на специфічних системах політичних орієнтацій і цінностей та відповідних моделях політичної участі. Зважаючи на те, що кожна людина володіє етнічним потенціалом, здатним активізуватися й перетворюватися на вмотивовану політичну силу, долучати громадянина до загальних процесів етнополітичної мобілізації, дослідження етнонаціональних параметрів політичної участі у поліетнічних регіонах набуває особливої актуальності [3].

Водночас майбутня політична легітимність певною мірою визначається політичною соціалізацією молодого покоління за сучасних умов, і саме тому на особливу увагу заслуговують дослідження стосовно політичної участі молоді, яка становить певну етнічну меншину в багатонаціональній країні, оскільки це явище стосується інституту національної єдності й територіальної цілісності, а також корелює з дотриманням прав людини [5].

Значення з'ясування етнонаціонального чинника політичної участі молоді в Україні пов'язане, насамперед, з тим, що в ситуації гострої соціальної нестабільності саме етнічні спільноти відіграють вирішальну роль у самозбереженні індивіда чи групи, з якою він себе ідентифікує. Особливо це стосується представників молодого покоління як однієї з найуразливіших соціальних груп. Ця обставина багато в чому пояснює поширення ідей сепаратизму, фундаменталізму, ксенофобії в молодіжному середовищі, які слід розуміти як симптоми соціальної дезорієнтації, розриву зв'язків, з яких була сплетена звична тканина людської спільноти.

Принцип етнічної належності є найбільш чітким вираженням почуття групової ідентичності. Він пов'язаний переважно з соціологією та соціальною антропологією. Національна ж належність набуває в сучасних умовах політичного сенсу (за політичною теорією нації). Проте в сучасних поліетнічних суспільствах принцип етнічної належності й відповідної суб'єктивної ідентичності набуває політичного сенсу, подекуди провокуючи різке збільшення випадків суперечностей і суперечок між етнічними групами [6].

Метою статті є висвітлення етнонаціональних особливостей політичної участі молоді в Україні на прикладі кримськотатарської молоді.

Проблеми формування та реалізації етнополітики на концептуальному рівні розроблялися і розробляються в межах української політичної науки І. Курасом, В. Євтухом, О. Майбородою, І. Кресіною та іншими вченими, проте етнонаціональні чинники політичної участі досліджуються переважно у зрізі регіональних відмінностей сприйняття та оцінок політичного процесу громадянами України або, останнім часом, в площині лінгвоетнічності. О. Рудакевич зазначає, що серцевиною політичної участі нації є ідея власної держави. Н. Гаврилів вважає, що базовими, вихідними у формуванні політичної участі є національні чинники, оскільки саме вони в умовах становлення і розвитку національних держав визначають її рівень, єднають людей у державу і спільноту.

До ґрунтовних праць, у яких висвітлюються проблеми процесу політичної участі молоді, належать розвідки В. Бебика, Є. Головахи, М. Головатого, К. Гаджієва, В. Ребкало, С. Матвієнко, О. Петрунько, А. Пойченка, А. Надточія, С. Макеева, М. Катаєвої, І. Алексєнко, Н. Гедікової, В. Москаленко та інших. Процес політичної участі молоді описується ними як незалежна перемінна, котра впливає на політичні процеси.

Аналіз наукових праць засвідчує, що єдиної думки щодо визначення поняття політичної участі на сьогодні немає, а значна кількість систем типізації ускладнює можливість конкретного визначення особливостей політичної участі як в історичному аспекті, так і на сучасному етапі. Недостатньо досліджена генеза політичної участі, її аналіз з урахуванням етнонаціонального і вікового чинників, взаємодії субкультур і особливостей конкретних соціально-економічних та культурних процесів, що супроводжують її становлення і розвиток.

Узагальнені особливості і закономірності формування політичної культури в сучасних умовах дають можливість окреслити їх значимість для політичного процесу.

Нині в Україні спостерігається значна різниця між сутнісними характеристиками політичної участі молоді та інших вікових груп населення. Люди старшого віку передають, звичайно, свої життєві настановлення молоді, але вона отримує й інші зразки соціальної поведінки в процесі навчання, а також із засобів масової комунікації та з практики новітніх суспільних відносин.

Аналізуючи розвиток національних меншин в останні роки, можемо зробити висновок, що відбувається інтенсивна політична інтеграція національних меншин у внутрішньодержавні процеси, а також значно посилюється їх роль у міжнародних відносинах. Надання можливості спільної участі у реалізації функцій влади на різних, не лише місцевих, рівнях, зміцнення співпраці з країнами, які є рідними для національних меншин, сприяє творенню громадянського суспільства.

Слід також визнати, що політична інтеграція національних меншин останнім часом стає особливо динамічною. Досвід свідчить, що процеси політичної мобілізації національних меншин активізуються найчастіше напередодні важливих загальнодержавних акцій, зокрема й виборів різних рівнів.

Доволі часто можна спостерігати створення на основі національних товариств різних політичних об'єднань та організацій, через які представники національних меншин мають змогу активніше брати участь у політичних процесах в країні [8].

Особливу роль в умовах політичної мобілізації молоді національних меншин відіграють такі фактори, як „мотив безпеки” і так званий „принцип справедливості”. Саме ці фактори стають ефективними в умовах політичної мобілізації і часто застосовуються як політичні гасла. До того ж, політична мобілізація може зумовлюватися не тільки конкуренцією різних етнонаціональних груп, вона також може стати результатом державної політики. Адже роль держави та її інститутів у сфері етнополітики визначається насамперед тим, що держава встановлює і регулює права національних меншин в межах своєї території [4].

Відомо, що поліетнічний склад України так чи інакше відбивається на позиціях різних політичних сил і, в свою чергу, використовується ними у своїх політичних цілях. Сьогодні на території нашої країни проживає понад 110 національностей, і більшість політиків добре усвідомлює значення впливу національних меншин на суспільно-політичні та економічні процеси.

Характеризуючи діяльність національних товариств в Україні за останні роки, можемо стверджувати, що рівень політичної активності національних меншин значно зріс. Вагомим здобутком України за часи незалежності є збереження міжнаціонального миру і злагоди, уникнення міжнаціональних конфліктів у багатонаціональній спільноті. Тим часом чимало національних меншин, що проживають на пострадянському просторі, відчули на собі згубні наслідки етнічних конфліктів, а органи влади тих країн не завжди виявлялися готовими до ухвалення адекватних рішень, що призводило до поглиблення конфліктних ситуацій [1].

Активність розвитку національних меншин, їх інституалізація сприяють створенню на основі окремих національних товариств національних рухів і політичних партій. Останні події на етнополітичному просторі України свідчать, що для вирішення тих чи інших проблем у суспільстві можливе також об'єднання в окремі організації представників кількох етнічних груп. Сьогодні в Україні діє понад 300 громадських товариств національних меншин, 23 з яких мають всеукраїнський статус.

Громадські організації етнонаціональних меншин доволі різноманітні: общинні структури, наближені до традиційних форм національного життя, правозахисні організації, культурні чи культурно-просвітні товариства, творчі об'єднання, земляцтва тощо. Створюються й етнічні організації за

демографічними ознаками (жіночі, молодіжні), за професійною орієнтацією (спілки вчителів, правників, підприємців), за національністю тощо [9].

В умовах сучасної України створені необхідні умови не лише для відродження і всебічного розвитку різних етнонаціональних груп, а й для динамізації їх соціально-економічних, політичних і культурних зв'язків з материнськими етносами, і це об'єктивно протидіє процесам асиміляції й денаціоналізації. Те, що Україна є однією з небагатьох пострадянських держав, яка змогла зберегти міжетнічний мир і злагоду на своїх теренах, зумовлюється саме такою етнонаціональною політикою. Однак активні спроби окремих сил дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію з метою отримання певних політичних та економічних дивідендів не дають підстав для заспокоєння.

Йдеться, передусім, про найбільш строкатий у етнонаціональному форматі регіон – Автономну Республіку Крим, де на території ледь у 26 тисяч квадратних кілометрів з населенням лише 2 мільйони чоловік живуть представники понад 100 національностей, де переплітаються різні гілки православ'я та іслам, що значною мірою загострює питання етноконфесійної ідентичності і взаємодії. З одного боку, Криму притаманні типові риси всіх етнокультурних регіонів. В цьому сенсі можна вести мову про певний симбіоз стереотипів та алгоритмів життєдіяльності, проблем, негараздів тощо. З іншого боку, Крим можна і треба розглядати як специфічний регіон – не стільки з огляду на його особливий статус, унікальне географічне і геополітичне становище, скільки й з уваги якраз на етнічні особливості та взаємодію чималої кількості етнополітичних факторів.

Однією з найбільш численних національних груп в автономії є кримські татари, яких, за даними МВС АР Крим, налічується 259.610 осіб.

Кримські татари як нація сформувалися в Криму, тому цілком зрозумілим і виправданим є бажання цього народу відроджувати свою культуру, релігію, зберігати національну самобутність саме на історичній батьківщині. Протягом своєї багатовікової історії кримські татари були тісно пов'язані з Україною, з її народом. Сьогодні, після повернення депортованих татар до Криму, вони, разом з представниками інших національностей, беруть участь у розбудові української держави, долають труднощі перехідного періоду. Проблеми, які доводиться долати кримським татарам в українському суспільстві, що трансформується, багато в чому є спільними для всього населення півострова і України в цілому: труднощі з працевлаштуванням, економічні негаразди, низький рівень життя, брак житла, політична нестабільність тощо. Водночас специфіка світогляду кримськотатарського народу, культурні, побутові та звичаєві відмінності, своєрідна духовна спадщина визначають особливе становище кримських татар у багатьох сферах суспільного життя півострова. Зокрема, репатрійовані кримські татари опинилися у невідгідному становищі порівняно з громадянами інших національностей,

кілька поколінь яких вже жили на півострові. Обмеження стартових можливостей відбивається на конкурентоспроможності кримських татар на ринку праці, у бізнесі тощо [7].

Вирішення проблем адаптації кримськотатарського народу до повноцінного життя в Україні неможливе без врахування притаманних цьому народові культурних, ціннісних та поведінкових особливостей. З огляду на особливий статус кримськотатарського народу, в нашому дослідженні ми зосередимося саме на цій етнічній спільноті.

Політична свідомість української молоді є складним та багатовимірним явищем. У ньому одночасно існує і високий інтерес до політичних подій, і низький рівень участі в політичному житті, і критичне ставлення до політичної ситуації, але позитивний погляд у майбутнє, і неприйняття політичних інститутів, і довіра до засобів масової інформації, Збройних Сил і церкви, а також низький інтерес до будь-яких формалізованих об'єднань.

При всьому розмаїтті причин недостатньої участі молоді в політиці проявляється загальна тенденція: молодь має потребу в організації, самоорганізації, владному і невідладному регулюванні, формуванні інтересу до політики і навичок політичної і просто громадської роботи, що дозволяє набути необхідного для політичної участі досвіду.

Без виокремлення молоді у якості самостійного суб'єкта політики неможливий розвиток стабільного суспільства, побудованого на принципах рівноправ'я і свободи. До того ж, розширення участі молоді у політиці слугуватиме потужним поштовхом для руйнування бюрократичної спадщини минулого, утворення нових структур та органів влади, інновацій у сфері соціальних ідей і технологій.

Політична участь молоді має стати пріоритетним напрямом внутрішньої політики держави. Дійсно, якщо молодь буде підготовлена теоретично і практично до виконання державних і суспільних функцій, то вона легко прийде на зміну старшому поколінню.

В останні роки відбувається інтенсивна політична інтеграція національних меншин у внутрішньодержавні процеси, а також значно посилюється їх роль у міжнародних відносинах. Надання можливості спільної участі у реалізації функцій влади на різних, не лише місцевих, рівнях, зміцнення співпраці з державами, які є рідними для національних меншин, сприяє творенню громадянського суспільства. На основі національних товариств створюються різні політичні об'єднання та організації, через які представники національних меншин мають змогу активніше брати участь у політичних процесах в країні.

Інтерес до політики у кримськотатарської молоді проявляється у більш ранньому віці, ніж у їх ровесників у країні в цілому. Значною мірою це зумовлюється тим, що кримськотатарський народ є народом-репатріантом, а тому становище його представників особливо залежить від загальнополітичної ситуації в Україні. Усвідомлення особливостей національних інтересів кримськотатарського народу зумовлює

також і „вибірковий” характер інтересу молодих кримських татар до політичних подій – насамперед їх цікавлять ті події політичного життя, які безпосередньо їх стосуються. Так само, як серед української молоді загалом, на інтерес до політики істотно впливає освітній рівень та рівень соціальної активності. На „політизацію” свідомості молодих представників кримськотатарського народу впливають і прояви дискримінації за національною ознакою. У середовищі кримськотатарської молоді домінують дві точки зору на політичний статус Криму, думки щодо цього розділилися майже порівну між двома варіантами: Крим як незалежна держава та АР Крим як невід’ємна частина України.

Незважаючи на особливості свого становища, лише третина кримськотатарської молоді підтримує ідею прийняття спеціальних державних програм стосовно її проблем, тоді як майже половина молодих людей вважає, що їхнє становище поміняється на краще, якщо будуть вирішені проблеми українського молодіжного загалу в цілому.

Література:

1. **Бабин Б. Н.** Право коренных народов Украины на использование национальной топонимики // К.: ДОК-К, 1996. – Вип. 2. – С. 80 – 87.
2. **Вовканич С. А.** Політична культура: націоналізм чи регіоналізм // Сучасність. – Київ 2004. – №6. — С. 105 – 115.
3. **Гажієнко Ю. М.** Проблеми політичної соціалізації молоді в сучасних умовах // Вісник НАДУ. – Київ, 2005. – №2. – С. 417 – 418.
4. **Кияшко Л. О., Краснякова А. О.** Психологічні детермінанти політичної участі молоді // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, В. Д. Потапової. – Т. XV, част. 1. – Київ, 2008. – 458 с.
5. **Мар’єнко Б. С.** Психологічні аспекти політичної активності та радикалізму // Наукові студії з політичної психології. – Київ, 2005. – №17. – С. 45 – 60.
6. **Петрунько О. В.** Мотиви відчуження сучасної молоді від активної політичної діяльності // Педагогіка і психологія. – Київ, 2006. – №1. – С. 98 – 101.
7. **Поснова Г. М.** Особливості політичної культури молоді // Соціальна психологія. – Київ, 2004. – № 6. – С. 17 – 26.
8. Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін. — К.: Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. – 84 с.
9. **Чальцева О. М.** Прівняльний аналіз політичних культур: особливості, проблеми // Трибуна. – Київ, 2004. – №5 – 6. – С. 29 – 31.

УДК 327.7

Процедура формування і законодавче регулювання міждержавної політики

Ірина Овчар,
кандидат політичних наук,
старший науковий співробітник
Прикарпатського центру політичних
та євроінтеграційних досліджень
Прикарпатського національного університету
ім. Василя Стефаника

Процедура формування та законодавче регулювання міждержавної політики визначаються внутрішніми законами держав-учасниць співпраці, а також установленнями міжнародного права. Водночас існує чимало суб'єктивних чинників, які візуально репрезентують правову площину міждержавної політики. До них належать, у першу чергу, зміна влади в країні і пов'язане з нею визначення загальнодержавного вектора зовнішньої політики. Об'єктивними елементами є географічне розташування країни, її історія та позиція щодо здійснення міждержавної політики на всіх етапах існування держави. Зовнішньополітичний курс визначається законами, укладеними та ратифікованими міжнародними договорами.

Ключові слова: міждержавна політика, Україна, Російська Федерація, Співдружність Незалежних Держав.

The forming procedure and legislative adjusting of intergovernmental policy are determined by the internal laws of states-participants of collaboration, and also establishments of international law. At the same time many subjective factors visually present the legal plane of intergovernmental policy. First of all, there are such as the change of power in a country and the determination of national vector of foreign policy. The objective elements are geographical location of a country, its history and position in the realization of intergovernmental policy on all stages of state's existence. A foreign-policy course is determined by laws, concluded and ratified by international agreements.

Keywords: *intergovernmental policy, Ukraine, Russian Federation, Commonwealth of Independent States.*

Після розпаду СРСР, що стався 1991 року, актуалізувалося питання відносин між новими незалежними державами. Особливої уваги заслуговують у цьому сенсі українсько-російські взаємини, їх вплив на розташування сил на пострадянському просторі.

Академічне й експертне вивчення українсько-російських відносин у нашій країні представлене працями фахівців Національного інституту українсько-російських відносин, Інституту країн СНД (філія в Україні), Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту регіональних досліджень НАН України, Інституту зовнішньої політики Дипломатичної академії України. Документальною базою наукових розвідок є законодавство України і Російської Федерації, офіційні заяви політиків, угоди про співпрацю, комюніке про переговори між делегаціями, протоколи про співробітництво і координацію діяльності та інші документи, які описують систему міждержавних відносин двох країн. Для комплексного розгляду теми використовуються також монографії, збірники документів, юридична література.

Не менш активно проблеми російсько-української співпраці вивчаються і в Росії, де працюють такі наукові центри, як Російський інститут стратегічних досліджень, Інститут Європи, Інститут світової економіки та міжнародних відносин РАН, Рада з питань зовнішньої і оборонної політики, Інститут національної безпеки і стратегічних досліджень, Інститут стратегічних оцінок при Московському громадському науковому фонді, Інститут діаспори та інтеграції (Інститут країн СНД), Центр глобальних програм Горбачов-фонду, Центр політичних технологій. Україна в російських геополітичних концепціях розглядається з точки зору її схильності до євроінтеграційного вектора зовнішньої політики. Саме цим і пояснюються розбіжності в мотивах реалізації державно-правових відносин на пострадянському просторі.

Зміна влади в Україні та спроби нового уряду реформувати систему внутрішньополітичної взаємодії обумовлює і перегляд принципів зовнішньої політики; причому не без впливу інших держав.

Та риторика є риторикою, але ж існує і правова площина, яка досить чітко характеризує умови інтеграції між Росією та Україною, формує і визначає сферу двосторонніх взаємин. Слід також зважати на те, що правові норми і принципи можуть переглядатися з огляду на ситуаційну політичну доцільність. Відтак важливо враховувати, що від постановки питання та його змістового навантаження залежить в цілому форма співпраці (інтеграційна чи міждержавна).

На сьогодні в системі українсько-російських відносин існують дві площини співпраці: інтеграційна і державно-правова. Перша представлена

в рамках СНД, інша ж визначає характер двосторонніх взаємини в конкретних сферах взаємодії.

Як би там не було, але процес становлення українсько-російських відносин пов'язаний з подіями ще 1991 року, трансформацією міждержавних взаємин на пострадянському просторі, вирішенням питання про правонаступництво, правосуб'єктність, тяжінням до політики інтеграції. Перший офіційний документ, за яким Україна і РФ зобов'язались утриматись від дій, які могли б заподіяти шкоду державному суверенітету іншої сторони, було підписано ще у листопаді 1990 року.

Загалом визначають та сприяють забезпеченню реалізації українсько-російських взаємин процедурні питання, що мають відповідати міжнародному праву та розглядаються крізь призму укладених і ратифікованих договорів, пов'язаних з правонаступництвом республік колишнього СРСР та інститутами влади у державах, що регулюють політику на місцях.

Окремо слід розглядати роль Співдружності Незалежних Держав (СНД). На рівні цього політичного утворення взаємини держав є етапом переходу з внутрішнього контексту відносин у зовнішню площину, що надає їм первинного значення та обумовлює низку проблем через їх проблематичність. Формат українсько-російських взаємин продукується внутрішніми чинниками і набуває чіткого регіонального виміру, оскільки СНД за своєю юридичною природою є „регіональною міжнародною організацією, суб'єктом міжнародного права” [1]. Спроба дати певну оцінку досягнутому рівню міждержавної взаємодії України та РФ дозволяє розташувати геополітичні акценти в регіоні, зафіксувати момент зміни геостратегічного становища обох держав, визначити їх державно-правові норми взаємодії в межах СНД, з'ясувати різницю між правовою площиною питання та його політичним підтекстом.

Участь України у створенні СНД означала вироблення і встановлення цивілізованих, нормативно-правових відносин з республіками колишнього СРСР [2], однак це не було вибором одного вектора зовнішньої політики - проросійського чи якогось іншого. Більше того, слід відмежовувати питання співпраці на різних рівнях України з державами, які географічно розташовані на заході і на сході, від участі у міжнародних структурах. Адже Україна, як одна з республік колишнього СРСР, володіє правом правонаступництва. Позиція української сторони щодо причетності нашої держави до СНД визначена у Заяві Верховної Ради України [3], проголошеної після укладання Угоди про створення цього об'єднання. Відзначалось, що Україна не підтримає його перетворення на державне утворення з своїми органами влади і управління та заперечує надання їй статусу суб'єкта міжнародного права. Координаційні інститути в межах СНД не можуть мати владного характеру, їх рішення можуть бути лише рекомендаційними. Україна уникатиме участі в інституціоналізації будь-яких форм міждержавного співробітництва,

здатних перетворити Співдружність у наддержавну структуру федеративного чи конфедеративного характеру [4].

Слід зазначити, що під час ратифікації парламентарями договору про створення СНД до нього були внесені певні зміни й уточнення. З юридичної точки зору, такі поправки могли прийматися за взаємною згодою договірних сторін (відповідно до ст. 20 Віденської конвенції про право міжнародних договорів від 1969 р.) [5]. Це стало причиною того, що природа цих взаємовідносин переходила з міжнародно-правової у державно-правову площину [1, с. 372 — 373]. Відносини між Україною і РФ набували більшої значимості на двосторонньому рівні, виражаючи курс зовнішньої політики кожної з цих держав.

Необхідно мати на увазі, що в межах Співдружності діють регіональні утворення: ГУАМ (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова), Союзна держава Росії і Білорусії, Євро-Азійське економічне співтовариство (Білорусь, Росія, Казахстан, Киргизія, Таджикистан), Центральнo-Азійське економічне співтовариство (Казахстан, Киргизія, Туркменістан, Таджикистан). Ці тенденції засвідчують наявність різних інтеграційних напрямів взаємодії, нестабільний курс міждержавної політики, ставлять під сумнів перспективу подальшого розвитку СНД [6].

Вважаємо, що звуження (зведення) інтеграційного курсу до регіонального рівня явище закономірне. Воно пояснюється певними економічними пріоритетами, діловим прагматизмом та поєднанням національних інтересів деяких груп держав. Фактично це є шлях міжнародної кооперації, що доповнює європейські інтеграційні процеси і сприяє включенню України до системи міжнародного розподілу праці. Кроки нашої держави на шляху зміцнення співпраці з країнами Кавказу і Центральної Азії в цілому відповідають такому напрямку інтеграції, оскільки відносини з ними будуються на засадах взаємовигоди та узгодження інтересів.

Вивчаючи проблематику політики інтеграції на пострадянському просторі, важливо враховувати, що нові незалежні держави свою участь в інтеграційних процесах пов'язують зі збереженням і захистом національних інтересів, виробленням прагматичної зовнішньої політики [7] і правосуб'єктності. Натомість країни, які ініціюють інтеграційні об'єднання, налаштовані формувати свою субординацію в певному регіоні з метою перетворення його на своєрідну зону впливу.

Питання подальшого членства України в СНД лишається досить актуальним у середовищі українських політиків. Ще 2005 року міністр закордонних справ України Б. Тарасюк зазначав, що участь України в СНД має символічне значення, а саме існування організації та її подальший розвиток є проблематичним. Подібну точку зору висловлювали представники й грузинського, молдавського та азербайджанського урядів. 2007 року Президент України В. Ющенко розцінив перспективи СНД як песимістичні. Політика ж В. Януковича передбачає налагодження

тісних відносин на пострадянському просторі, зокрема з РФ. Однак поки що не існує конкретних планів і програмових засад участі України в інтеграційному зближенні в межах СНД.

Не менш суттєвим фактором, який обумовлює двоїсту природу українсько-російських взаємин, є типологічний поділ інтеграційного курсу на європейський та євразійський. У цьому контексті варто нагадати, що у червні 1999 року майже одночасно відбулися дві міжпарламентські зустрічі, в центрі уваги яких були проблеми інтеграції. Перша (міжпарламентська конференція „Білорусь, Росія, Україна – досвід і проблеми інтеграції”) відбулася за участю парламентських делегацій цих трьох держав, а також Югославської Федерації та Міжпарламентської Асамблеї СНД. Зустріч правих фракцій Верховної Ради з делегацією Політичного Комітету і Комітету з оборони і безпеки Північноатлантичної парламентської асамблеї (делегати Великої Британії, Німеччини, Нідерландів, Норвегії, Португалії, Туреччини, Франції та представники країн-спостерігачів Латвії, Литви і Словаччини) відбулася за участю міністра закордонних справ України Б. Тарасюка. Саме на цих зустрічах визначилися два полярні напрями ідеології інтеграційних процесів (євроатлантичний і євразійський), у яких перебуває Україна і які практично суперечать одне одному [8].

Доповненням до зовнішніх чинників інтеграційного віддалення чи певного відособлення між Україною та Росією є внутрішньополітичні процеси кожної з держав. Значний вплив на розвиток українсько-російських відносин справляє внутрішньополітична ситуація в Росії. Так, обрання В. Путіна 2000 року Президентом Російської Федерації і формування нового складу Державної Думи ознаменувало перехід Росії до якісно нового етапу внутрішнього і геополітичного розвитку. Його особливість полягала в поєднанні елементів прозахідної орієнтації і тенденцій самоізоляціонізму. Курс теперішнього президента РФ Д. Медведєва не зазнав суттєвих змін у визначенні взаємин між Україною та Росією. Стилистично п'ятирічне правління Президента України В. Ющенка теж визначалося поєднанням цих двох складових, що вочевидь мало зворотний напрям у напрацьованих відносинах як з країнами Співдружності, так і з РФ.

Контекст українсько-російських відносин на сьогодні в публічному полі пов'язаний з дискусією навколо ідеї створення в перспективі (до 2020 року) союзної держави з України, Росії та Білорусі з центром у Києві. Цей оригінальний проект запропонував депутат Державної Думи Російської Федерації Є. Федоров. Офіційна Україна на це ніяк не зреагувала. Водночас відомо, що Україна зацікавлена вибудовувати дієздатну модель стійкої співпраці у межах взаємин з РФ та іншими країнами-членами СНД.

Слід відзначити, що на пострадянському просторі діє сфера інституційних взаємовідносин на міжпарламентському рівні. Період кінця 1980-х – початку 1990-х років ознаменувався черговою хвилею

розвитку міжнародних парламентських організацій, зокрема й тих, країни-учасниці яких географічно розташовані у східній частині Європи та в Азіатському регіоні: Балтійська асамблея, Парламентське Зібрання Союзу Білорусі та Росії, Міжпарламентська Асамблея Євразійського економічного співтовариства (МПА ЄврАзЕС), Міжпарламентська Асамблея СНД (МПА або МПА СНД) тощо [9]. Остання була створена відповідно до Угоди від 27 березня 1992 року, доповненням до якої стали Регламент (прийнятий 15 вересня 1992 року), Статут СНД (22 січня 1993 року, який Україна не ратифікувала), Конвенція про МПА (26 травня 1995 року) [6, с. 481 — 553]. Зміст документів засвідчує, що МПА СНД є інститутом міжпарламентської співпраці в рамках Співдружності. Це дозволяє говорити, що міжпарламентські організації стали компонентом розвитку міжнародних відносин, проявом інтеграційної політики з правом формувати нормативно-правову базу для міжнародної парламентської співпраці. Це засвідчує й визначення інтеграційного курсу України стосовно колишніх республік СРСР.

Важлива роль в системі забезпечення зовнішньої політики належить внутрішнім нормативно-правовим актам. В Україні відлік цілеспрямованої та системної діяльності у сфері міжнародних відносин можна вести з 1993 року, коли було прийнято перший програмовий документ – Постанову Верховної Ради України „Про основні напрями зовнішньої політики України” [10], у якій зафіксовано як основні положення, так і невідкладні завдання української дипломатії: утвердження України як незалежної демократичної держави; забезпечення стабільності міжнародного становища України; збереження територіальної цілісності та недоторканності її кордонів; включення національного господарства у світову економічну систему; захист прав та інтересів громадян України, її юридичних осіб за кордоном; поширення у світі образу України як надійного і передбачуваного партнера. Жодні втручання і впливи ззовні в систему визначення і механізмів ведення зовнішньої політики не допустимі.

Ця норма закріплена і в Конституції України. Зокрема, Ст. 85 констатує, що засади внутрішньої і зовнішньої політики визначає Верховна Рада України. Конституційні повноваження щодо ведення міждержавних відносин має Президент України (Ст. 106), до компетенції якого належить забезпечення державної незалежності, національної безпеки і правонаступництва держави, представлення держави в міжнародних відносинах, здійснення керівництва зовнішньополітичною діяльністю держави. Ведення внутрішньої і зовнішньої політики держави покладається також і на Кабінет Міністрів України (Ст. 116) [11]. Забезпечення національної безпеки української держави визначається відповідним Законом, прийнятим Верховною Радою 2003 року [12].

Закони Росії, як і будь-якого іншого суб'єкта міжнародної політики, теж регламентують відповідальність влади за зовнішньополітичне

відомство. Президент РФ здійснює керівництво зовнішньою політикою (Ст. 86 Конституції). Державна Дума ухвалює питання щодо ратифікації і денонсації міжнародних договорів Росії (Ст. 106). Уряд відповідає за державну безпеку та реалізацію зовнішньої політики (Ст. 114) [13]. Позиції зовнішньої політики визначені у Федеральному Законі РФ „Про міжнародні договори Російської Федерації”, ухваленому Державною Думою 16 липня 1995 року [14].

Державно-правові відносини в межах СНД та на двосторонньому рівні визначає законодавство. При цьому не слід забувати, що у цьому контексті спрацьовує не стільки фактор правової норми, скільки стиль поведінки суб'єктів політичних домовленостей.

Зміст цілей та аналіз позицій російської влади щодо відносин між суб'єктами пострадянського простору дозволяє дійти висновку, що РФ розглядає СНД як проміжну форму відновлення колишньої радянської державності, та, до певної міри, в теперішньому її вигляді, як сферу домінування своїх інтересів. Російські геополітики дотримуються позиції, що орієнтація України на Захід і спроби від'єднатись від сфери впливу РФ призведуть до створення перманентного джерела внутрішніх конфліктів в Україні [15]. Значна частина таких конфліктів закладена у функціях, реалізація яких охоплює міжнародно-правову, культурно-історичну, військово-політичну, релігійну та економічну сфери. Кожна з них має подвійну природу (відцентрову і доцентрову), обумовлену різними схемами бачення СНД. У міжнародному форматі створення СНД забезпечило правове поле трансформацій республік колишнього СРСР у незалежні держави й заклало основи переходу внутрішніх взаємин у зовнішні відносини.

Характер позиції Росії задокументований в Указі Президента Російської Федерації Б. Єльцина №940 від 14 вересня 1995 року „Стратегічний курс РФ щодо країн-учасниць СНД” [16]. У ньому визначені напрями геополітичної стратегії РФ щодо країн СНД, а пострадянський простір проголошено „зоною інтересів Росії”. Це свідчить про порушення норми про намір будувати відносини з країнами-членами СНД на основі партнерства і норм міжнародного права. Задекларована у договорах „інтеграція” на практиці означає „підпорядкування” інтересам РФ [17].

Паралельно з юридичним закріпленням відносин в контексті СНД, між Україною і Російською Федерацією укладаються двосторонні договори, які відзначаються більшою систематичністю. Так, 14 лютого 1992 року було підписано Протокол про встановлення дипломатичних відносин. Важливою подією міждержавного діалогу стало укладення 23 червня 1992 року Угоди між РФ та Україною про розвиток міждержавних відносин, які визначені сторонами як дружні, рівноправні, партнерські й такі, що базуються на загальноновизнаних нормах міжнародного права [6, с. 42 — 43, 68 — 69].

Наступним у хронологічній послідовності етапом утвердження відносин між Україною і Росією став 1996 рік. Зокрема, 16 січня 1996 року в Москві

президенти двох держав підписали угоду про утворення змішаної українсько-російської комісії з питань співробітництва (у робочому порядку вона діє й досі). 31 травня 1997 року, під час візиту Б. Єльцина до Києва, було підписано Базовий Договір „Про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Росією”, який набрав чинності після обміну ратифікаційними грамотами в Москві 1 квітня 1999 року. У цей час була укладена Українсько-російська Декларація і Спільна заява України і Російської Федерації [6, с. 492 — 504, 643 — 647]. Так у двосторонньому порядку держави підтвердили повагу до територіальної цілісності одна одної. Загалом державно-правові механізми визначення й регулювання системи забезпечення українсько-російських відносин закладені у ряді договорів. Вони стосуються різних сфер співпраці, вказують на пріоритети держав та їх стратегічні інтереси, відзначаються відповідним рівнем впливу сторін. Своїм змістом ці угоди повторюють і підтверджують попередньо узгоджені домовленості, які забезпечують співпрацю у державно-правовій площині.

Окремо у міжнародних угодах визначається питання про встановлення і регулювання регіональної політики, яке в українсько-російській площині взаємин набуває характеру транскордонної співпраці. Ступінь реалізації регіональної політики між урядами двох держав регламентується Договором „Про співпрацю прикордонних областей України і Російської Федерації” від 27 січня 1995 року. Підписано також Угоду „Про співпрацю і взаємодію у прикордонних питаннях” (з прийнятими до неї в подальшому доповненнями та змінами) [6, с. 303 — 306, 316 — 319].

Отже система українсько-російських взаємин вміщена у дві площини: інтеграційну і державно-правову. Двадцятирічний курс інтеграції в межах СНД дає підстави зробити висновок, що формат інтеграційної політики, який може бути вибудований на пострадянському просторі новими незалежними державами, не цікавить основних суб'єктів політичної взаємодії. Це стосується й правових гарантій, відповідно до яких будь-який суб'єкт міжнародного права має певні зобов'язання в межах здійснення зовнішньої політики. Більш значимими для України та Росії є державно-правові відносини, що регулюють умови співпраці, визначають її часовий формат, убезпечують сторони від претензій, пов'язаних з відносинами з іншими державами.

Література:

1. Международное публичное право: учебник / Л. П. Ануфриева, Д. К. Бекашев, К. А. Бекашев, В. В. Устинов и др.; отв. ред. К. А. Бекашев. – М.: ТК Велби, Проспект, 2007. – 784 с.
2. Застереження Верховної Ради України до Угоди про створення СНД // Голос України. – 1991. – 13 грудня.

3. Заява Верховної Ради України з приводу укладення Україною Угоди про Співдружність Незалежних Держав // <http://www.uz.gov.ua/>
4. Соглашение о создании Содружества Независимых Государств, от 8 декабря 1991 года // Дипломатический вестник. – 1992. – №1. – С. 3 – 6.
5. Віденська конвенція про право міжнародних договорів (1969 р.) // <http://zakon.rada.gov.ua/>
6. Україна - Росія. 1990 - 2000 рр.: Документи та матеріали / Ред. О. Г. Пазюк; Відповідальний за випуск Т. А. Яскажук. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 554 – 613.
7. Закон України „Про правонаступництво України” від 12.09.1991 р., №1543-ХІІ // Відомості Верховної Ради України, 1991. – №46. – Ст. 617.
8. **Шумский В. Н.** Институты Содружества Независимых Государств: создание, деятельность и направления дальнейшего совершенствования // Московский журнал международного права. – 1998. – №4. – С. 61 – 73.
9. **Шибаета Е. А.** Некоторые правовые вопросы сотрудничества государств в рамках международных организаций // Советский ежегодник международного права. – 1981 (2). – С. 201 - 209; **Шибаета Е. А.** Правовой статус межправительственных организаций. – М.: Юридическая литература. – 1972. – 192 с.
10. Постанова Верховної Ради України „Про основні напрями зовнішньої політики України”, №37 від 02.07.1993 р. // <http://www.rada.gov.ua/>
11. Конституція України: чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1.08.2008 р. – К.: Паливода А.В., 2008. – С. 21, 28, 33.
12. Закон України „Про основи національної безпеки України”, зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 15.12.2005 р., №3200-IV // <http://zakon.rada.gov.ua/>
13. Конституция Российской Федерации от 25.12.1993 г., с изменениями от 09.01.1996 г., 10.02.1996 г., 09.06.2001 г. // <http://www.constitution.ru/> - С. 20, 26, 28;
14. Федеральный Закон „О международных договорах Российской Федерации”, Принят Государственной Думой 16.07.1995 г., № 101-ФЗ // <http://wbase.duma.gov.ru/>
15. **Фисенко И. В.** Механизмы разрешения споров между государствами-участниками СНГ // Московский журнал международного права. – 1997. – №2. – С. 122 -133.
16. Указ Президента Российской Федерации 14 сентября 1995 г. Об утверждении Стратегического курса Российской Федерации с государствами-участниками СНГ // Российская газета. – 1995. – 23 сентября. – С. 4.
17. **Ткаченко В.** Співдружність незалежних держав та національні інтереси України / Володимир Ткаченко. – К.: Ін-т громад. сусп., 1998. – С. 35.

УДК 327.57 (430+44)

Сучасна стратегічна культура Німеччини і Франції

Андрій Тюшка,
аспірант кафедри міжнародних відносин
і дипломатичної служби
факультету міжнародних відносин
Львівського національного університету
ім. Івана Франка

Автор пропонує визначення феномена національної стратегічної культури на прикладі німецької і французької стратегічних культур у сфері безпеки та оборони. За мету було поставлено дослідити природу основних стратегічних документів з безпеки та оборони, ухвалених останнім часом Німеччиною і Францією (2006 і 2008 рр.), та інших програмних доктрин і визначити у такий спосіб їх спільні риси і специфічний характер.

Ключові слова: стратегічна культура, Біла книга ФРН, Біла книга Франції.

In this article the author aims to determine the notion of national strategic culture by way of examples of German and French strategic cultures in security and defense. The author also aims to examine the nature of main strategic documents on security and culture accepted recently by Germany and France (in 2006 and 2008, respectively) and other concept-building programmatic doctrines and, thereby, to determine common qualities and a specific character of both.

Keywords: strategic culture, German Weißbuch, French Livre Blanc.

Стиль зовнішньої політики будь-якої держави визначається головно практикованою національною стратегічною культурою, котра визначає фундаментальні засади співпраці у міжнародних відносинах – починаючи з адекватних форм і завершуючи відповідною політикою. В усталеному з

другої половини XX століття режимі німецько-французької безпеково-оборонної співпраці елемент стратегічної культури має визначальне значення, адже „будь-яка конвергенція політики, що мала місце між Німеччиною і Францією, ґрунтувалася на зведенні у край віддалених і дивергентних безпекових культур в обох країнах” [6, с.104]. Цей феномен у європейській політичній науці досліджували, зокрема, такі політологи, як П. Блехшмідт [2], Е. Коул [6], К. Кайзер [11], А. Марчетті [13], С. Веске [25], Р. Земба [26]. Утім, праці з порівняльного аналізу стратегічних культур Німеччини і Франції, особливо з урахуванням засадничих документів 2006 і 2008 років, не вводилися у політичний дискурс.

Відтак без відповіді залишаються такі проблемні питання: якими стратегіями безпеки та оборони керуватимуться Німеччина і Франція у протидії новітнім викликам регіональній безпеці? Чи зможуть обидві країни сформу(лю)вати спільну стратегічну культуру з метою політичної інтеграції Європи?

За наукову мету було також поставлено дослідження природи основних стратегічних документів з безпеки та оборони, ухвалених Німеччиною і Францією у 2006 і 2008 роках, та інших концептуальних програмних доктрин і визначити у такий спосіб як спільні їх риси, так і специфічний характер.

Стратегічна культура як комплекс макростратегічних концептів того чи іншого актора у міжнародних відносинах нормативно формується політичними децидентами (суб'єктами прийняття рішень) вищих щаблів влади й оперативно утверджується як довгостроковий пріоритет на рівні всього суспільства [8, с. 9]. Американський політолог Е. А. Джонстон, зазначаючи, що саме поняття визначено „доволі розпливчasto” [9, с. 32], дефініює **стратегічну культуру** (англ. strategic culture) як інтегровану систему символів (тобто каузальних аксіом, мовних знаків, аналогій, метафор тощо), котрі спричиняються до формування первейзійних (тих, що повсюдно проникають) довгострокових стратегічних прерогатив, постулюючи концепції ролі й впливу військової сили у політичних відносинах між державами [8, с. 222]. Поняття стратегічної культури включає, на думку політолога, основоположне припущення про впорядкованість стратегічного середовища (англ. orderliness of the strategic environment), а також про сприйняття децидентами вищого політичного щабля суті міжнародних конфліктів та методів їх вирішення, зокрема й силового [8, с. 222]. У такому ключі очевидний наслідок – стратегічна культура визначає на загал стратегічний вибір.

У роки „холодної війни”, як і по її завершенні, зовнішня й безпекова політика Федеративної Республіки Німеччини характеризувалася стабільною „пасивністю” не тільки у відносинах з європейськими сусідами, але й у міжнародних відносинах загалом. Політичний і військовий потенціал ФРН не нарощувала збалансовано з економічним потенціалом, який зростав доволі високими темпами. Таку зовнішньополітичну

„пасивність” німецький політолог Г.-П. Шварц пояснює фактом самого ставлення керівництва Німеччини до влади як такої після 1945 року: після періоду одержимості владою (нім. Machtbesessenheit) німецьке політичне керівництво докладало усіх зусиль аби позбутися ідей про владу (нім. Machtvergessenheit) [21, с. 122 - 123]. Історичний факт об'єднання НДР та ФРН, котра вкоренила власні „цінності, політичні інституції, економічний лад, а також зовнішню політику десь найглибше на Заході” [11, с. 3], сколихнув дотогочасну „пасивність” і поставив німецький уряд перед вибором: і надалі (само)обмежуватись у сфері зовнішньої і безпекової політики чи взяти на себе „відповідальність” за мир та безпеку у світі?

Відповіддю на засадничі питання власного зовнішньополітичного курсу було формулювання 26 листопада 1992 року федеральним міністерством оборони ФРН нових Директив для політики оборони (нім. Verteidigungspolitische Richtlinien, VPR) [3], головними завданнями якої визначено: захист громадян від внутрішніх загроз і політичного шантажу; запобігання кризам і конфліктам, що загрожують стабільності Німеччини чи її територіальній цілісності та їх врегулювання; співпраця у рамках НАТО; поглиблення та розширення європейської інтеграції, зокрема й розвиток європейської оборонної ідентичності; „партнерство серед рівних” між Європою та Північною Америкою, виражене вкладом США в інтеграційні процеси на території Європи, а також американською військовою присутністю на європейському континенті; утвердження і розбудова ефективної глобальної й регіональної структури безпеки, що базується на організаціях, які доповнюють одна одну; сприяння демократизації, економічному та соціальному поступу у Європі і світі; практика вільної торгівлі і необмеженого доступу до ринку та ресурсів у цілому світі у межах справедливих правил світової економіки; продовження процесу контролю за озброєнням; здійснення впливу на міжнародні інституції і процеси, а також артикуляція власних інтересів [3, п. 8 Розділу II]. Відповідно до програмових завдань цього документа, німецький бундесвер, як зазначає польський аналітик П. П'єтшак [17, с. 26], мав виконувати функції захисту від внутрішніх загроз, долучатись до військової інтеграції і стабілізації в Європі, захищати своїх громадян та їх союзників, служити мирові у світі, зокрема й зміцнюючи міжнародну безпеку, здійснювати гуманітарні і рятувальні операції у випадку катастроф природного чи антропогенного характеру.

Показово, що вслід за Директивами для політики оборони 1992 року федеральне міністерство оборони видало 5 квітня 1994 року Білу книгу з питань безпеки ФРН (нім. Weißbuch zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland) [4]. Саме цей документ, ухвалений в унісон з французьким урядом (попередня Біла книга з питань безпеки Франції також була прийнята 1994 року), був визначальним для формування позиції Німеччини у справі розвитку загальносоюзної Спільної зовнішньої політики і політики

безпеки, а до недавнього часу¹ також і Європейської політики безпеки та оборони. Як зазначає німецький політолог С. Веске, „поява німецької Weißbuch та французької Livre Blanc 1994 року пояснюється переломною ситуацією у світовій політиці після завершення „холодної війни” та об’єднання Німеччини, що відбулося услід за цим” [25, с. 62]. З огляду на такі констеляції світової політики, національні концепції безпеки ФРН і Франції необхідно було наново переглянути і адаптувати до нових умов безпекового середовища. Причому, як наголошує С. Веске, поява двох білих книг водночас не була простим збігом: „Навіть якщо [тут] йдеться про суто національні документи, останні вироблялися за тісного узгодження відповідних міністерств [двох країн]” [25, с. 63]. Зокрема, ситуаційний опис та аналіз ризиків безпеки дозволяє провести чіткі паралелі [13, с. 27 - 28]: обидві країни наголошують на тому, що безпосередня територіальна загроза кожній з них розглядається як малоймовірна; фактори ризику після завершення „холодної війни” набули дифузного і комплексного характеру; глобальні конфлікти та чинники нестабільності через дедалі більше зростання взаємозалежності у світі розглядаються як непряма загроза безпеці та благоустрою як Німеччини, так і Франції [4, п. 202 і п. 214; 16, с. 21]. Однак, незважаючи на таку уніфіковану дефініцію загальної констеляції та узгоджене переконання, що детерміновані проблеми можна вирішити лише мультилатеральними зусиллями, обидві білі книги розставляють різні наголоси [13, с. 28 - 30].

Не синхронно відреагували Франція та Німеччина і на виклики тероризму власній безпеці: перший німецький Антитерористичний пакет (нім. Anti-Terror Paket) [26, с. 130] побачив світ одразу після подій 11 вересня 2001 року, власне 19 вересня 2001 року, а французька Біла книга у справі тероризму (фр. La France face au terrorisme: Livre blanc du Gouvernement sur la sécurité interieure face au terrorisme) [22] була видана лише 2006 року. Німецькі антитерористичні пакети (від 19 вересня 2001 року та 14 грудня 2001 року) передбачали посилення структур, що збирають інформацію про радикальні групи, здійснюють моніторинг фінансових груп, котрі підтримують тероризм, а також розширення компетенцій інституцій, що розслідують діяльність структур організованої злочинності тощо. Французьке бачення терористичних загроз можна назвати „гіперболізованим” у порівнянні з німецьким, або, знову ж таки, просто амбіційним: Біла книга французів 2006 року підкреслювала, що тероризм – загроза безпеці громадян Франції, що створює необхідність вироблення нової доктрини боротьби проти тероризму, який є стратегічною загрозою інтересам Франції у цілому світі (sic!) [22, с. 5 - 6].

Внаслідок активізації чинника терористичної загрози з самого початку нового тисячоліття німецьке Федеральне міністерство оборони вирішило переглянути свою дотогочасну оборонну стратегію. На тлі війни в Іраку

¹ Нову, чинну сьогодні Білу книгу з питань безпеки німецький уряд прийняв 26.10.2006 р.

міністерство під керівництвом генерала П. Струка виробило актуалізовані Директиви для політики оборони (нім. *Verteidigungspolitische Richtlinien*) [24, с. 40 – 64], опубліковані 21 травня 2003 року. У першому розділі документа подається стислий виклад змін у середовищі міжнародної безпеки, а в наступних – аналіз загроз безпеці і пов'язану з цим зміну національних інтересів у цій сфері, а також відповідні завдання політики оборони та максими залучення бундесверу до участі в міжнародних операціях *out of area*. Наголошується у документі і на значенні для ФРН трансатлантичного партнерства у справі гарантування міжнародної безпеки, а також на важливості розвитку власне Європейської політики безпеки та оборони. У документі зазначалося, що особливу увагу належить приділити „асиметричним” [26, с. 131] загрозам безпеці, подолання яких вимагає інтенсифікації міжнародної безпекової співпраці та реорганізації бундесверу. Останнє має особливо велике значення для зовнішньополітичного курсу ФРН, адже доточасна конституційна норма забороняла участь німецьких військ в операціях поза межами Німеччини. Відтак „узаконолення” оперативності німецького бундесверу в операціях *out of area*¹ стало важливою передумовою розширення військової участі ФРН в операціях Європейського Союзу в рамках ЄПБО поза межами європейського регіону. До того моменту участь німецьких збройних сил у союзних операціях з *peace-keeping* та *peace-making* категорично (конституційно) виключалась. Реформи в оборонній сфері запроваджувала також Франція, чий План розбудови збройних сил на 30 років (фр. *le plan prospectif à 30 ans*) [15] передбачає навіть модернізацію військової промисловості у площині пошуку нових систем оборони, що будуються на найактуальніших наукових тенденціях.

Редефініція самого поняття безпеки та міжнародного безпекового середовища у новому тисячолітті призвела до появи нових програмових документів у цій галузі в обох країнах: оновлена німецька *Wießbuch* була задекларована світу 24 жовтня 2006 року, а французька *Livre Blanc* – 17 червня 2008 року. Біла книга з питань безпеки Німеччини і майбутнього бундесверу (нім. *Weißbuch zur Sicherheit Deutschlands und zur Zukunft der Bundeswehr*) [5], порівняно з попередньою книгою 1994 року, зосереджується передовсім на структурних завданнях і питаннях військової модернізації бундесверу. Фундаментальними інтересами Німеччини у сфері безпеки та оборони визначено: захист свободи, гарантування безпеки і добробуту громадян Німеччини, а також цілісності державної суверенної території. Завдання у сфері внутрішньої безпеки залишилися незмінними. Натомість завдання у площині зовнішньої

¹ Федеральний Конституційний Суд Німеччини прийняв схвальне рішення щодо участі німецького бундесверу у місіях та операціях під егідою ЄС, ЗЄС і НАТО 12 липня 1994 року. Утім суд постановив, що кожен окремий випадок участі бундесверу у тій чи іншій операції підлягає схвальному рішення бундестагу [див.: 1, с. 1071 – 1080].

безпеки розширилися на такі нові матерії, як: запобігання регіональним конфліктам та їх урегулювання; ліквідація загроз, що несуть у собі міжнародний тероризм, та запобігання подальшому розповсюдженню зброї масового ураження; повага до прав людини і зміцнення міжнародного порядку, ґрунтуючи його на міжнародному праві; сприяння вільній торгівлі, цілям поліпшення добробуту Німеччини і подолання прірви між багатими і бідними регіонами [5, с. 23].

Біла книга 2006 року і надалі не зміщує наголоси з постулату, що фундаментом безпеки Німеччини і цілої Європи є налагоджені трансатлантичні відносини, а членство ФРН у Північноатлантичному альянсі, як і раніше, розглядається як запорука надійної політики безпеки та оборони країни [5, с. 47 - 49]. Як визначає таку німецьку прив'язку до атлантичних структур німецький аналітик П. Блехшмідт, „НАТО – це найміцніший якір німецької безпекової та оборонної політики” [2]. Ефективна реалізація завдань, поставлених німецькою Weißbuch 2006 року, вимагає модернізації структур бундесверу, який – відповідно до нового стратегічного національного концепту – може використовуватися і на власній, німецькій території, до прикладу, у випадку терористичної загрози, що докорінно відрізняє актуальну Білу книгу від її попередниці 1994 року. До 2006 року у повосній Німеччині внутрішні справи не входили до сфери діяльності збройних сил країни. Відтепер німецька армія уповноважена захищати німецький народ від терористичних атак, охороняти поставку енергоресурсів, ліквідовувати наслідки локальних конфліктів, запобігати поширенню зброї масового ураження, а також надавати допомогу у випадку антропогенних чи природних катастроф [26, с. 132 - 134]. У площині міжнародних відносин Німеччина несе, згідно з Білою книгою, міжнародну відповідальність за мир і свободу, маючи за мету захист власних громадян і їх добробут. При цьому вартим уваги є те, що у попередній редакції німецької Білої книги від 28 квітня 2006 року уряд уперше відкрито „агітував” на весь Союз готовність ФРН перейняти „роль фюрера” (без історичних конотацій, а в суто звичайному розумінні цього слова, його *ordinary meaning*, тобто роль лідера, керівника) у питаннях загальносоюзної безпеки та оборони: Німеччина, як значилось у документі, „відповідає за свободу і мир...” і „рішуче налаштована боротися разом зі своїми союзниками і партнерами проти кризових явищ, що вражатимуть її безпеку”, задля чого вона має бути „здатною утворювати коаліції, дієздатною, а також здатною взяти на себе керівну роль”; „при цьому Німеччина свідомо численних очікувань своїх друзів і партнерів” [2; 10; 23] і закликає до формування та утвердження об'єднаних безпеково-політичних мереж як на національному, так і на міжнародному рівні.

У той же час французька Біла книга, задекларована 17 червня 2008 року [18], як визначає її призначення президент Н. Саркозі, віддзеркалює „європейські й міжнародні амбіції, що у самому серці покликання Франції у світі” [18, с. 10]. На переконання аналітика брюссельського Міжнародного

центру безпекової інформації (англ. International Security Information Centre, ISIS) Д. Фйотта, французька Livre Blanc 2008 року „маркує відправний момент у французькій зовнішній політиці у порівнянні зі своїми попередницями 1972 і 1994 років” [7, с. 1]. Новий стратегічний документ більше не переймається стратегіями пошуку однозначно детермінованих ворогів (як це було властиво Білій книзі 1972 року), не фокусується на приматі володіння ядерною зброєю як гарантії національної безпеки (що становило відправний момент Білої книги 1994 року). Нова Біла книга трансформувалась у документ, в якому відображене усвідомлення сучасних матерій безпеки і, зокрема, переконання, що національна безпека Франції нерозривно пов'язана із зовнішніми факторами і що сучасні „міжнародні відносини структурно визначає глобалізація” [18, с. 13].

Цікаво, що Комісія з підготовки проекту Білої книги¹ створила проект, у якому подано стратегію безпеки й оборони Франції на майбутні 15 років і яка не лише охоплює проблеми загроз тероризму, поширення ядерної зброї, глобального потепління, енергетичної безпеки й можливої участі Франції у міждержавних війнах, а й формулює інструментарій реагування країни на ці загрози. Як частину цього плану Біла книга інновативно позиціонує й пов'язує безпеку країни з ширшим європейським контекстом, з такими викликами, як, зокрема, „тероризм, натхнений джихадизмом” [18, с. 49], атаки балістичних ракет, кібератаки, а також кризи довкілля й сфери здоров'я та інші загрози, з якими Європейський Союз може зустрітись у наступні 25 років. Зважаючи на це, Livre Blanc визначає механізм реагування на загрози безпеки, що складається з таких п'яти інструментів: знання й антиципація, превентивні заходи, стримування, захист, інтервенція [19, с. 61 – 70].

У новій Livre Blanc фігурує і НАТО: лише тепер, з часів виходу деґоллівської Франції 1966 року з військової структури Північноатлантичного альянсу, було зроблено крок для „поглиблення ангажування в організацію безпеки після 42-річної відсутності [Франції] у військових командних структурах НАТО” [7, с. 4]. До цього моменту французька зовнішня й безпекова політика „характеризувалася прив'язаністю до grandes lignes, проведеними де Ґоллем” [14, с. 19], гарантуючи, що збройні сили країни залишаються під особистою владою французького президента. Відтак рішення президента Н. Саркозі порвати з цією ґоллістською традицією² та реінтегрувати Францію до військово-командних структур Північноатлантичного альянсу почасти

¹ Commission du Livre Blanc sur la Défense et la Sécurité Nationale формально була утворена 30 липня 2007 року під головуванням Ж.-К. Малле, державного радника високого рангу.

² Слід зазначити, що президент Ж. Ширак (1995 – 2007 рр.) теж намагався реінтегрувати Францію до військової структури НАТО ще 1995 року, однак його спроба була невдалою. США відмовили Ж. Ширакові у його вимозі призначення Європейського командувача південними силами НАТО у Неаполі.

контroversійно сприймається громадськістю й політичними елітами в країні. Відновлення франко-американських стосунків, що стало наслідком зміни французького стратегічного курсу 2008 року, результувало, серед іншого, й делегування 700 військовиків до альянсових збройних сил у Афганістані (ISAF), а також попередню згоду Французької Республіки на розміщення нових американських систем ПРО (протиракетної оборони) у Польщі та Чехії [7, с. 5]. Такі дії Франції породжують запитання щодо зобов'язань країни у рамках Європейської політики безпеки та оборони. У цьому плані Н. Саркозі не раз наголошував, що тоді, як, на його думку, НАТО „недостатньо європеїзована”, а європейська оборона „не просувається уперед” [20], він, тим не менше, переконаний, що „комплементарні зв'язки між ЄС і НАТО необхідно підтримувати доти, доки обидві структури потребуватимуть будь-якого додаткового фактора корисності” [18, с. 101]. Амбівалентність французької зовнішньополітичної гравітації проявляється і в такій формулі: якщо з боку держав-членів ЄС буде задекларовано гідну політичну волю до автономної і дієздатної ЄПБО, то президент Н. Саркозі схилитиметься до використання Європейської політики безпеки та оборони як засобу утвердження власної зовнішньої політики Союзу (що, безумовно, дасть також вигравш Франції у формі більшого контролю за союзним безпеково- й оборонно-політичним порядком денним); якщо ж Н. Саркозі „не помітить, що європейці пройшли хоча би мильо” [12, с. 38] у бік зміцнення спільної оборони або ж відносини зі США „застрягнуть” на незрушній точці, то він може зацентувати весь інструментарій французької зовнішньої політики на Північноатлантичному альянсі.

Підсумовуючи дослідження французької Білої книги 2008 року, належить констатувати, що загалом це документ, який передбачає низку важливих реформ, зокрема й у системі збройних сил Франції, а також документ, який конститує – на добре чи на зле – стратегію безпеки країни на основі зовнішньополітичних намірів та ідеалів її теперішнього президента.

Таким чином, належить загалом констатувати, що німецько-французьке безпеково-оборонне партнерство визначається (поряд з невеликою часткою спільності елементів) переважно дивергентними стратегічними складовими. Утім парадоксально, що саме завдяки таким дивергенціям у стратегічних безпеково-оборонних культурах Німеччини і Франції обома країнам вдається продукувати „внутрішній заряд” для налагодженого функціонування, зокрема, безпеково-оборонного „двигуна” європейської інтеграції. Відтак характер німецько-французьких суперечностей є доволі конструктивним, адже сенс стратегічних розбіжностей полягає не у визначенні кінцевої мети чи завдання європейської інтеграції у сфері безпеки та оборони, а у наданні переваги тому чи іншому науково-теоретичному й стратегічно-тактичному конструкту як шляхові реалізації національних інтересів у цій площині. Цікаво, що історія засвідчила

„претензії на дійсність”, як їх визначає політолог А. Марчетті [13, с. 31], німецької та французької стратегій безпеки 1994 року: по-перше, процеси розпаду колишньої Югославії, що досягнули кульмінаційної точки у Косово, ще 1994 року прогнозувались у німецькій і французькій стратегіях як новітні виклики безпеці у регіоні; по-друге, ще 1994 року передбачена у французькому стратегічному документі загроза міжнародного тероризму з ісламістським спрямуванням теж драматично підтвердилась на зламі тисячоліть. Актуальній і майбутній практиці Європейської політики безпеки та оборони, достоту як і практиці національних безпеково-оборонних стратегій Німеччини і Франції, належить верифікувати „претензії на дійсність” нових програмних документів 2006 і 2008 років, які наразі визначають стратегічну культуру обох країн.

Література:

1. Auswärtiges Amt. Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Dokumente von 1949 bis 1994. – Köln: Verlag Wissenschaft und Politik, 1995. – 1160 S. – S.1071 - 1080.
2. **Blechschmidt, Peter.** Das neue Weißbuch beschreibt die Aufgaben der Armee und bekennt sich zur Wehrpflicht. Ein Überblick // Süddeutsche Zeitung. – 13.05.2006.
3. Bundesministerium der Verteidigung. Verteidigungspolitische Richtlinien. – Bonn, 26.11.1992 // <http://rk19-bielefeld-mitte.de/info/Recht/VPR1992/inhalt.htm>.
4. Bundesministerium der Verteidigung. Weißbuch zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und zur Lage und Zukunft der Bundeswehr vom 05. April 1994. – Bonn: BMVg, 1994. – 160 S.
5. Bundesministerium der Verteidigung. Weißbuch zur Sicherheit Deutschlands und zur Zukunft der Bundeswehr 2006. – Berlin: BMVg, 2006. – 149 S.
6. **Cole, Alistair.** Franco-German Relations. – Harlow: Pearson Education, 2001. – 178 p.
7. **Fiott, Daniel.** French White Paper on Defense and National Security: Peace-building, NATO, Nuclear Weapons and Space // European Security Review. – September 2008. – No.40. – pp.1 - 9.
8. **Johnston, Alastair Ian.** Cultural Realism: Strategic Culture and Grand Strategy in Chinese History. – Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1998. – 322 p.
9. **Johnston, Alastair Ian.** Thinking about strategic culture // International Security. – Spring 1995. – Vol.19. – No.4. – pp. 32 - 64.
10. **Henken, Lühr.** Für uneingeschränkte Angriffsfähigkeit der Bundeswehr: Entwurf aus dem Verteidigungsministerium für ein „Weißbuch 2006” // <http://www.uni-kassel.de/fb5/frieden/themen/Bundeswehr/weissbuch-henken.html>.

11. **Kaiser, K.** Das vereinigte Deutschland in der internationalen Politik / Kaiser, K. / Maull, Hanns W. (Hrsg.). Deutschlands neue Außenpolitik. Band I: Grundlagen. – München: Oldenburg Verlag, 1994. – 206 S.

12. **Lindley-French, J.** Why America is Stuck with NATO // Europe's World. – 2006. – No. 4.

13. **Marchetti, Andreas.** Deutsche und französische Sicherheitsstrategien im Vergleich: Konzepte für Europa? // Dokumente – Zeitschrift für den deutsch-französischen Dialog. – 2004. – Nr. 4. – S. 27 – 32.

14. **Menon, Anand.** From Independence to Cooperation: France, NATO and European Security // International Affairs. – January 1995. – Vol. 71. – No.1. – pp. 19 – 34.

15. Ministère de la Défense. Le Plan prospectif à 30 ans (PP30). – Paris: La Documentation française, 2005. – 48 p.

16. Ministère de la Défense. Livre Blanc sur la Défense. – Paris: La Documentation française, 1994. – 178 p.

17. **Pietrzak, Pawel.** Polityka bezpieczeństwa zjednoczonych Niemiec. – Warszawa: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001. – 44 s.

18. Présidence de la République. Défense et Sécurité Nationale: Le Livre Blanc. – Paris: La Documentation française, 2008. – 352 p.

19. President of the French Republic. The French White Paper on Defence and National Security. – New York: Odile Jacob Publishing Corporation, 2008. – 332 p.

20. **Sarkozy, N.** Speech by the President of the Republic, on Defence and National Security (Excerpts). – Paris, 17 June 2008 // www.ambafrance-uk.org/New-French-White-Paper-on-defence.html.

21. **Schwarz, Hans-Peter.** Die gezähmten Deutschen. Von der Machtbesessenheit zur Machtvergessenheit. – Stuttgart: Deutsche Verlags Anstalt DVA, 1985. – 191 S.

22. Secrétariat général de la défense nationale. La France face au terrorism: Livre blanc du Gouvernement sur la sécurité intérieure face au terrorism. – Paris: La Documentation française, 2006. – 144 p.

23. **Stachura, Michal.** Deutsche Bundeswehr „befreit“ die Welt. – 10.06.06 // http://www.ostblog.de/2006/06/deutsche_bundeswehr_befreit_di.php.

24. **Struck, Peter.** Wytyczne na temat polityki obronnej dla zakresu działania federalnego Ministra Obrony, Berlin, 21 maja 2003 / Medeński, M. / Pietrzak, P. Polityka bezpieczeństwa Niemiec w świetle zagrożeń terroryzmu międzynarodowego. Ewolucja i perspektywy. – Warszawa: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003. – 64 s. – s. 40 – 64.

25. **Weske, Simone.** Deutschland und Frankreich – Motor einer Europäischen Sicherheits- und Verteidigungspolitik? – Baden-Baden: Nomos, 2006. – 119 S.

26. **Zięba, Ryszard.** Bezpieczeństwo międzynarodowe po zimnej wojnie. – Warszawa: WAIP, 2008. – 608 s.

Книжкова полиця

Актуальні напрямки вдосконалення фінансово-економічної політики на сучасному етапі : Всеукр. наук.-практ. конф., 17 - 18 лют. 2010 : тези доп. - Чернігів : [б. в.], 2010. - 251 с.

Атаманчук Г. В. Теория государственного управления: Учебник. - М.: Омега, 2010. - 525 с. - (Университетский учебник).

Бабурин С. Н. Государствоведение: Научные труды / Рос. гос. торгово-эконом. ун.-т, Центр. иссл. совр. гос.-правовых технологий. - М.: ЮНИТИ, 2010. - 711 с.

Буровский А. М. Русская Атлантида. Невымысленная история Руси / Андрей Буровский. — М.: Яуза : Эксмо, 2010. — 384 с.

Бущенко А. Стаття 2 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод / Харківська правозахисна група. - 2-ге вид, доп. та випр. - Х.: Права людини, 2010. - 368 с.

Вебер, А. Навчальний посібник з проблематики „мови ненависті”. - К.: Тютюкін, 2010. - 95 с.

Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади в Україні: організація та проведення: Практичний посібник / За заг. ред. О. В. Літвінова. - Д.: Моноліт, 2010. - 180 с. - (Громадянське суспільство: досвід, професіоналізм, відповідальність).

Гук, О. Сто великих таємниць і загадок України. - К.: Арій, 2010. - 447 с.

Джурдеков Т. Онук, який втілює мрію діда. - Ашхабад: Туркменська державна видавнича служба, 2010. - 284 с.

Довідник посадової особи місцевого самоврядування / Упоряд. В. Руденко. - К.: „Дніпро”, 2010. - 832 с.

Жежерина, Т. И. Взгляд сквозь годы. - Д.: ИМА-пресс, 2010. - 370 с.

Заборона діяльності тоталітарних релігійних сект: Бібліогр. покажч. / Відділ інформаційно-бібліотечного забезпечення Апарату Верховної Ради України; Національна парламентська бібліотека України. - К., 2010.

Загорський В. С. Взаємовідносини місцевих органів влади з громадськістю: Навчальний посібник / В. С. Загорський, А. Й. Серант, Л. М. Усаченко. - Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2010. - 192 с.

Зміни на горизонті? Громадська думка в Україні напередодні президентських виборів 2010 р.: Дані дослідження IFES, проведеного в листопаді 2009 р. / Агентство США з міжнародного розвитку (USAID). - К., 2010. - 106 с.

Зорькин В. Современный мир, право и Конституция. - М.: Норма, 2010. - 544 с.

Избирательное право: Учебник / Под ред. К. К. Гасанова. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2010. - 655 с.

Ильшев А. Японская государственная служба: Монография. - М.: Изд-во РАГС, 2010. - 214 с.

Кіслов Д. В. Трансформація політичної безпеки масових комунікацій в умовах посилення боротьби з тероризмом: автореферат дисертації. - К., 2010. - 20 с.

Кучабський О. Адміністративно-територіальна організація України: теорія, методологія, механізми становлення: Монографія. - Л.: ЛРІДУ НАДУ, 2010. - 316 с.

Мазараки, А. А. Торговля: история, цивилизация, мораль. - К. : Книга, 2010. - 622 с.

Машевський О. П. Проблема Чорноморських проток у міжнародних відносинах (1870 р. - початок 1920-х рр.). - К.: „Аквілон-Плюс”, 2010. - 792 с.

Мицик В. В. Права людини у міжнародному праві. Міжнародно-правові механізми захисту: Підручник / Рецензенти: Копиленко О. Л., Буткевич В. Г., Денисов В. Н. - К.: Видавничий дім „Промінь”, 2010. - 722 с. - (Бібліотека кафедри міжнародного права).

Наукові читання, присвячені пам'яті Володимира Михайловича Корецького: Збірник наукових праць / Редкол.: Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицький, А. С. Мацко та ін.; НАН України. - К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2010. - 458 с.

Основи побудови засобів та систем телекомунікацій : навч. посіб. - Вінниця : ВНТУ, 2010. - 187 с.

Попельницька, О. О. Сто великих діячів культури України. - К. : Арій, 2010. - 462, [1] с.

Попов, О. Історія і люди Лікнепу. - Д. : Дріант, 2010. - 108 с.

Проблеми національної державності: Матеріали наукової конференції пам'яті доктора юридичних наук, професора Стрельцова Льва Михайловича (м. Одеса, 26 березня 2010 р.) / За заг. ред. Є. Л. Стрельцова. - О.: Астропринт, 2010. - 272 с. - (Видатні юристи України).

Проблеми української політики: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. - К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. - 416 с.

Рєсєнт О. О. Право депутатської недоторканності: історична ретроспектива та реалії сучасності / Відп. ред.: О. Л. Копиленко; Ін-т законодавства Верховної Ради України. - К., 2010. - 334 с.

Ренесанс натурфілософії або всезагальні (космічні) закони як джерело права: доповідь. Вип. 15 / М. В. Коститцький. - К., 2010. - 23 с.

Робота в середовищі WINDOWS'XX : навч. посіб. - Вінниця : ВНТУ, 2010. Ч. 1. - 2010. - 160 с.

Савков А. П. Вибірчий процес в сучасній Україні: державно-управлінський аспект: Монографія. - О.: ОРІДУ НАДУ, 2010. - 220 с.

Сліденко І. Феноменологія конституційного контролю. Генеза, природа і позиціонування в контексті аксіологічних, епістемологічних, праксіологічних, синергетичних аспектів: Монографія. – К.: Істина, 2010. – 624 с.

Татоли, Т. В. Авторитаризм в Болгарии в межвоенный период (1918 - 1939 гг.). – Луганск : РИО ЛГУВД им. Э. А. Дидоренко, 2010. – 374 с.

Треті Конституційні читання: Збірка тез наукових доповідей і повідомлень міжнародної наукової конференції молодих учених, аспірантів і студентів (м. Харків, 28 - 29 травня 2010 року) / За заг. ред. А. П. Гетьмана; ОБСЄ. – Х.: Права людини, 2010. – 492 с.

Українська мова у ХХІ столітті: традиції і новаторство : тези доп. Всеукр. лінгв. форуму молодих учених, Київ, 21 - 23 квіт. 2010 р. – К.: ІАЦ „Спейс-Інформ” : ФОП Гудименко, 2010. – 259 с.

Федулова Л. І. Інтелектуальна власність у національній інноваційній системі: Науково-аналітична доповідь / Л. І. Федулова, Г. О. Андрощук, В. К. Хаустов; Ін-т економіки та прогнозування НАН України. – К., 2010. – 216 с.

Флагмани освіти і науки України. – 2-ге вид. – К.: Укр. вид. центр „Галактика-С”, 2010. – 344, [7] с. – (Кращі освітяни та науковці України).

Центри надання адміністративних послуг: створення та організація діяльності: Практичний посібник / За заг. ред. В. П. Тимошука; Центр політико-правових реформ. – К.: СПД Москаленко О. М., 2010. – 440 с.

Чашин А. Н. Некоммерческие организации: правовое регулирование. – М.: Дело и Сервис, 2010. – 224 с.

Чепіль М. Педагогіка вищої школи. Болонський процес : [навч.-метод. посіб.]. – Дрогобич : РВВ Дрогоб. держ. пед. ун-ту ім. І. Франка, 2010. – 95 с.

Вийшов у світ №5 (43) журналу „Соціальна психологія”

Черговий випуск „Соціальної психології” відкривається статтею доктора соціологічних наук О. Донченко „Феноменологія архетипу і соціальні практики”. У цьому ж розділі („Теорія”) публікується стаття доктора психологічних наук Г. Дьяконова „Дві концепції діалогічної процесуальності: М. Бахтін і С. Франк”.

У розділі „Проблеми методології” вміщено розвідку кандидата психологічних наук О. Дроздова „Геополітична свідомість як психологічний феномен”.

Чималу журнальну площу відведено публікаціям вчених-соціологів. Оприлюднюються, зокрема, статті доктора соціологічних наук М. Туленкова „Механізми розв’язання суперечностей у демократичній системі соціального управління”, кандидата соціологічних наук Н. Коваліско „Соціально-класова самоідентифікація, життєві стратегії і типи мобільної поведінки львів’ян і донеччан”, кандидата соціологічних наук Д. Черняк „Стан і перспективи розвитку підприємництва в сучасній Україні”.

Важливим аспектам вивчення психології особистості присвячені статті „Довіра у структурі соціального капіталу: психологічний аналіз” кандидата психологічних наук І. Семків, „Духовний розвиток особистості як засіб її переходу на постнекласичну парадигму взаємодії зі світом” кандидата психологічних наук О. Колісника, „Альтруїзм і агресивна поведінка людини” кандидата психологічних наук В. Кейсельмана (Дорожкіна), „Психологічні особливості становлення у студентів життєвої позиції особистості” кандидата психологічних наук Л. Помиткіної.

Кандидат соціологічних наук О. Стрельник виступає в часописі зі статтею „Гендерні особливості дітородних настановлень в сучасній Україні”.

У розділі „Професійна компетентність” вміщено статті кандидата педагогічних наук О. Ткаченка „Викладач-психолог у форматі справожиттєвого підходу”, кандидата психологічних наук Н. Павлик „Характерологічні фактори психологічної готовності педагога до творчої діяльності” та інші.

До уваги авторів: журнал „Соціальна психологія” пройшов переєстрацію у Вищій атестаційній комісії України, яка визнала журнал фаховим виданням з психологічних, соціологічних і філософських наук (Постанова президії ВАК України № 1-05/5 від 01.07.2010 р.).

Наступний номер „Соціальної психології” вийде листопаді 2010 року.

50

16 вересня 2010 року Євгеній Іванович БОРОДІН — доктор історичних наук, перший заступник директора Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України, член редколегії нашого журналу — зустрів свій полудень віку. З чим ми сердечно й вітаємо дорогого ювіляра.

Вельмишановний Євгенію Івановичу!

Ви як дослідник зробили помітний вклад у розвиток історичної науки, що засвідчують понад сто опублікованих Ваших праць, а також у освітянську справу, за що Вас відзначено почесним званням „Заслужений працівник освіти України”.

Редакція журналу сподівається, що Ви й надалі продовжите плідну творчу співпрацю з нашим колективом задля розвитку наукових досліджень в царині політичних та історичних наук.

Зичимо Вам творчої наснаги, нових здобутків у науковій та освітянській діяльності, а також міцного здоров'я і добробуту.

Многая і благая Вам літа, вельмишановний Євгенію Івановичу!

**Колектив редакції журналу
„Політичний менеджмент”**